

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КУХЛЄВ АНТОН СЕРГІЙОВИЧ

УДК 930.2:94](477.6/.7)“1774/1917”

ДИСЕРТАЦІЯ

**Матеріали особового походження як джерело із соціальної історії
Південної України кінця XVIII – початку XX ст.**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ А. С. Кухлєв

Науковий керівник:
Гедьо Анна Володимирівна
доктор історичних наук,
професор

Вінниця – 2017

АНОТАЦІЯ

Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Донецький національний університет імені Василя Стуса. – Вінниця, 2017.

Дисертація присвячена аналізу, оцінці та використанню комплексу матеріалів особового походження як джерела із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. та виявлення їхнього інформативного потенціалу.

З'ясовано, що високий ступінь репрезентативності, інформативний потенціал матеріалів особового походження створює потенційні можливості пізнання минулого та дозволяє дослідити соціально-економічне, духовне та повсякденне життя Південної України на високому науковому рівні. Вивчення наративних джерел дає можливість максимально правдиво відобразити історичну дійсність, більш докладно та яскраво відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, осіб.

У рамках даного дослідження проведено роботу щодо виявлення, класифікації та публікації матеріалів особового походження із соціальної історії Південної України. На основі джерелознавчого аналізу розкрито інформативні можливості актуалізованої джерельної бази для дослідження ряду аспектів минулого.

Унаслідок архівної евристики виявлено джерела особового походження із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. у 45-ти фондах шести державних архівних установ України. До наукового обігу введено понад 350 джерел особового походження, що висвітлюють минуле Півдня України, із них близько 100 використано вперше. За видовою належністю корпус матеріалів особового походження із соціальної історії Південної України

представлено: 1) подорожніми нотатками, записками мандрівників; 2) мемуарами, щоденниками, автобіографіями; 3) приватним листуванням.

У процесі дослідження джерел зроблено обґрунтований висновок про їх репрезентативність, автентичність, інформативні можливості, простежено еволюцію та з'ясовано специфіку публікацій джерел. Комплексний аналіз наративних джерел дозволив визначити напрямки історичного реконструювання господарського, духовного та повсякденного життя Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.

Зроблено висновок, що мемуари, щоденники, подорожні записки, приватне листування різняться індивідуальним сприйняттям подій та явищ, середовища, у якому опинилися автори. Подібне сприйняття було результатом цілого комплексу чинників як внутрішнього розвитку самого суспільства, так і світоглядних, соціальних, культурних, політичних та інших орієнтацій самого суб'єкта.

Вивчення проблем, що пов'язані з національно-культурним, духовним та державним відродженням українського народу, є одним із пріоритетних напрямків сучасної історичної науки. Особливе місце в джерельному комплексі цих проблем посідають документи особових фондів та матеріали особового походження. Їх подальше комплексне вивчення дозволяє з'ясувати персональний внесок окремих особистостей у розвиток суспільства на різних етапах історії.

Дослідження наративних джерел дає можливість реконструювати перебіг історичних подій, бо за ними завжди стояли конкретні люди. Матеріали особового походження мають певні особливості та різний ступінь достовірності інформації, а тому вимагають критичного осмислення, використання цілого комплексу інструментів об'єктивного джерелознавчого аналізу. Перспективним напрямком дослідження теми є подальший пошук, аналіз та публікація наративних джерел.

Ключові слова: подорожні записки, мемуари, щоденники, епістолярії, Південна Україна, господарство, культура, повсякденність.

Список публікацій здобувача

1. Гедьо А. В., Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII – початку XX ст. // Гілея : науковий

вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : ВІР УАН, 2013. Вип. 73 (№ 6). С. 99–101.

2. Гедьо А. В., Кухлев А. С. Французи Півдня України за мемуарами Б.Є. Вадона // Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 1 (51). С. 21–27.

3. Кухлев А. С. Источниковедческий анализ материалов личного происхождения как источника по истории городов Юга Российской империи конца XVIII – начала XX в. // Социально-гуманитарный вестник Юга России. № 1 (44). 2014. С. 8–12.

4. Кухлев А. С. Матеріали особового походження родини Шевальових (кінець XIX – кінець XX ст.) // Вісник Донецького національного університету. 2015. № 1. Серія Б : Гуманітарні науки. С. 477–483.

5. Кухлев А. С. Матеріали особового походження фондів Державного архіву Херсонської області як джерело з історії Південної України (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Грані історії : зб. наук. пр. Артемівськ : Вид-во ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2015. Вип. 8. С. 80–88.

6. Кухлев А. С. Південноукраїнські міста в нарративних матеріалах XIX ст. // Історичні і політологічні дослідження. 2014. № 3–4 (57–58). С. 157–165.

7. Кухлев А. С. Південь України очима жінок : аналіз нарративних матеріалів XIX – початку XX ст. // Вісник Донецького національного університету. 2014. № 1–2. Серія Б : Гуманітарні науки. С. 327–332.

8. Кухлев А. С. Повітове місто Бердянськ та його мешканці в щоденниках В. К. Крижанівського // Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 4 (54). С. 40–46.

9. Кухлев А. С. Фонди особового походження Державного архіву Миколаївської області як джерело з історії Південної України (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Вісник Маріупольського державного університету. 2015. Вип. 13–14. Сер. : Історія. Політологія. С. 105–113.

Апробація результатів дослідження

1. Кухлев А. С. Мемуари Й. Н. Векслера як джерело з історії Херсона кінця XIX – початку XX ст. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання* : матеріали

Бердянської сесії I Всеукр наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Бердянськ, 22 верес. 2012 р.). Ч. IV. Д. : ТОВ «Інновація», 2012. С. 200–202.

2. Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело з урбанізації Північного Приазов'я (на прикладі міст Маріуполь та Бердянськ). *Українська державність : історія і сучасність* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 23 листоп. 2012 р.). Маріуполь, 2012. С. 89–91.

3. Кухлев А. С. Мемуари А. С. Приблуди як джерело з історії єврейської громади початку ХХ ст. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Миколаїв, 28-29 бер. 2013 р.). Вип. II. Миколаїв : Типографія Шамрай, 2013. С. 258–267.

4. Кухлев А. С. Міста Півдня України середини ХІХ ст. у записках російської мандрівниці. *Південь України : етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : зб. наук. праць IV Міжнар. наук. конф. (Одеса, 26–27 квіт. 2013 р.). Одеса : ВМВ, 2013. С. 152–156.

5. Кухлев А. С. Подорожні записки О. С. Афанасьєва–Чужбинського як джерело з історії населених пунктів Подніпров'я середини ХІХ ст. *Україна і світ : проблеми історії* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 29 листоп. 2013 р.). Маріуполь : МДУ, 2013. С. 132–134.

6. Кухлев А. С. Перша світова війна очима південноукраїнського селянина (за наративними джерелами першої пол. ХХ ст.). *Україна і світ : проблеми історії* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 27 листоп. 2015 р.). Маріуполь : МДУ, 2015. С. 92–95.

7. Кухлев А. С. Матеріали особового походження музеїв Одеси як джерело з історії Півдня України кін. ХІХ – поч. ХХ ст. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Ченстохова – Ужгород – Дрогобич, 24–25 бер. 2016 р.). Ченстохова – Ужгород – Дрогобич : Посвіт, 2016. С. 50–52.

8. Кухлев А. С. Одеса начала ХХ ст. в дневнике П. П. Котляревского. *Наука и образование – 2016* : сборник материалов XI Междунар. науч. конф. студентов и молодых ученых (Астана, 14 апреля 2016 г.). Астана, 2016. С. 4087–4090.

9. Кухлєв А. С. Спогади М. Бен-Амі про одеську талмуд-тору як джерело з історії єврейської освіти Півдня України. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Миколаїв, 19-21 квіт. 2016 р.). Вип. V. Т. II. Миколаїв : Типографія Шамрай, 2016. С. 116–121.

SUMMARY

Kukhliev A. S. The materials of a personal origin as a source of social history of Southern Ukraine late XVIII – early XX century. – Qualifying research work on the manuscript.

The thesis for a degree of the candidate of historical sciences (PhD) in the specialty 07.00.06 – a historiography, a source study and special historical disciplines. – Vasyl' Stus Donetsk National University. – Vinnitsa, 2017.

The thesis is devoted to the analysis, evaluation and use of personal original materials as a source of social history of Southern Ukraine of the late XVIII – early XX centuries and revealing their informative potential.

It was found that a high degree of representativeness, informative material potential personal origin creates potential for knowledge of the past and allows you to explore the socio-economic, spiritual and daily lives of Southern Ukraine at a high scientific level. The study of narrative sources enables most accurately reflect historical reality, more detailed and vividly reproduce as individual events, and the characteristics and features of certain ages, people.

In this study the work was conducted on the identification, classification and publishing personal original materials of the social history in Southern Ukraine. Based on analysis of source disclosed informative potentials of actualized source base for studying some aspects of the past.

Heuristic work was carried out in 45 funds six state archives of Ukraine. More than 350 sources of personal origin were involved, highlighting the history of Southern Ukraine, including about 100 used for the first time. For species belonging building materials of personal origin of the social history of Southern Ukraine presented: 1) travel notes, notes of travelers; 2) memoirs, diaries, autobiographies; 3) private correspondence.

The study sources made a reasoned opinion on their representativeness, authenticity, informative features, traced evolution and revealed the specific sources of publications. Comprehensive analysis of narrative sources allowed identifying areas of economic reconstruction of the historical, spiritual and daily life of Southern Ukraine late eighteenth – early twentieth century.

It was concluded that the authors of memoirs, diaries, travel notes, private correspondence different individual perceptions of events and phenomena, the environment took part in. This perception was the result of a combination of factors both internal development of the society and the philosophical, social, cultural, political and other orientation of the subject.

The study of problems related to national, cultural, spiritual and state revival of the Ukrainian people, is one of the priorities of modern historical science. A special place in the original complex of these problems occupied documents of personal funds and materials of personal origin. They further comprehensive study allows us to determine the personal contribution of individuals to the society at different stages of history.

Research narrative sources makes it possible to reconstruct the course of historical events, because they have always stood by specific people. Personal origin materials have certain characteristics and varying degrees of reliability of information, and therefore require critical thinking, the use of objective tools of source analysis. Promising ways of research topics are further search, analysis and publication of narrative sources.

Key words: travel notes, memoirs, diaries, private correspondence, economy, culture and everyday life, South Ukraine.

List of publications of the applicant:

1. Hedo A. V., Kukhliev A. S. Materialy osobovoho pokhodzhennya yak dzherelo z istoriyi mist Pivdennoyi Ukrayiny kintsya XVIII – pochatku XX st. // Hileya : naukovyy visnyk : zbirnyk naukovykh prats / hol. red. V. M. Vashkevych. K. : VIR UAN, 2013. Vyp. 73 (№ 6). S. 99–101 (Vydannya vklyucheno do mizhnarodnoyi naukometrychnoyi bazy Index Copernicus International).

2. Hedo A. V., Kukhliev A. S. Frantsuzy Pivdnya Ukrayiny za memuaramy B.Y. Vadona // *Istorychni i politolohichni doslidzhennya*. 2013. № 1 (51). S. 21–27 (Vydannya vklyucheno do mizhnarodnoyi naukometrychnoyi bazy Google scholar).

3. Kukhliev A. S. Istochnikovedcheskiy analiz materialov lichnogo proiskhozhdeniya kak istochnika po istorii gorodov Yuga Rossiyskoy imperii kontsa XVIII – nachala XX v. // *Sotsialno-gumanitarnyy vestnik Yuga Rossii*. № 1 (44). 2014. S. 8–12.

4. Kukhliev A. S. Materialy osobovoho pokhodzhennya rodyny Shevalovykh (kinets XIX – kinets XX st.) // *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu*. 2015. № 1. Seriya B : Humanitarni nauky. S. 477–483.

5. Kukhliev A. S. Materialy osobovoho pokhodzhennya fondiv Derzhavnoho arkhivu Khersonskoyi oblasti yak dzherelo z istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny (druha pol. XIX – poch. XX st.) // *Hrani istoriyi : zb. nauk. pr. Artemivsk : Vyd-vo HIIM DVNZ «DDPU»*, 2015. Vyp. 8. S. 80–88.

6. Kukhliev A. S. Pivdennoukrayinski mista v naratyvnykh materialakh XIX st. // *Istorychni i politolohichni doslidzhennya*. 2014. № 3–4 (57–58). S. 157–165 (Vydannya vklyucheno do mizhnarodnoyi naukometrychnoyi bazy Google scholar).

7. Kukhliev A. S. Pivden Ukrayiny ochyma zhinok : analiz naratyvnykh materialiv XIX – pochatku XX st. // *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu*. 2014. № 1–2. Seriya B : Humanitarni nauky. S. 327–332.

8. Kukhliev A. S. Povitove misto Berdyans'k ta yoho meshkantsi v shchodennykakh V. K. Kryzhanivskoho // *Istorychni i politolohichni doslidzhennya*. 2013. № 4 (54). S. 40–46 (Vydannya vklyucheno do mizhnarodnoyi naukometrychnoyi bazy Google scholar).

9. Kukhlyev A. S. Fondy osobovoho pokhodzhennya Derzhavnoho arkhivu Mykolayivskoyi oblasti yak dzherelo z istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny (druha pol. XIX – poch. XX st.) // *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*. 2015. Vyp. 13–14. Ser. : Istoriya. Politolohiya. S. 105–113 (Vydannya vklyucheno do mizhnarodnoyi naukometrychnoyi bazy Index Copernicus International).

ЗМІСТ

Вступ	11
Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологія дослідження	16
1.1. Історіографічний аналіз проблеми	16
1.2. Джерельна база дослідження	32
1.3. Методологічна основа дослідження	41
Висновки до першого розділу	46
Розділ 2. Матеріали особового походження як джерело до вивчення соціально-економічного розвитку Південної України	48
2.1. Подорожні записки про соціально-економічний розвиток регіону	48
2.2. Мемуари та щоденники про розвиток господарства у Південній Україні	65
2.3. Відображення соціально-економічної сфери в епістолярних джерелах	81
Висновки до другого розділу	97
Розділ 3. Інформативний потенціал джерел особового походження щодо духовної сфери південноукраїнських губерній	98
3.1. Записки мандрівників про духовний розвиток Південної України	98
3.2. Джерельні можливості спогадів і повідомлень	109
3.3. Аналіз матеріалів листування	127
Висновки до третього розділу	141
Розділ 4. Свідчення матеріалів особового походження про повсякденне життя південноукраїнського регіону	142
4.1. Мандрівні записки про повсякденність Південної України	142
4.2. Використання мемуарів у вивченні повсякденного життя регіону	158
4.3. Повсякденне життя краю в приватних епістоляріях	176
Висновки до четвертого розділу	188
Висновки	189
Список використаних джерел і літератури	195

ВСТУП

Актуальність теми. Унаслідок стрімкого освоєння Південної України завдяки особливостям її динамічного розвитку, сталому інтересу представників різних верств суспільства до процесів, що відбувалися на теренах краю, відклався значний масив матеріалів особового походження, які висвітлюють минуле даного регіону.

До таких документів належать подорожні записки, спогади, мемуари, щоденники, автобіографії, приватне листування, біографічні матеріали тощо. Їхня унікальність полягає у поєднанні відбитку епохи та індивідуальності, презентуючи факти, які не знайшли відображення в офіційних документах; зберігають «дух часу», фіксують самоідентифікацію особи в минулому, відображають її роль в історичному процесі. Значення матеріалів особового походження зумовлено наявністю в них багатого фактичного матеріалу, насиченістю спостереженнями та роздумами авторів про описувані події, а також яскравим відображенням колориту, подробиць життя людей та їхніх настроїв.

Водночас комплексне використання матеріалів особового походження в якості джерела із соціальної історії Південної України так і не стало темою спеціального дослідження. Утім, ґрунтовне вивчення історичного минулого Півдня України можливе лише за умови виявлення та критичного опрацювання всієї сукупності джерел.

У зв'язку з цим збір та аналіз матеріалів особового походження, присвячених періоду кінця XVIII – початку XX ст., дозволить відтворити особливості розвитку регіону. Ґрунтовне джерелознавче вивчення порушеної проблеми дасть змогу створити необхідну основу для нових історичних студій. Звернення до матеріалів особового походження в якості джерела із соціальної історії Південної України дозволить по-новому розглянути соціально-економічні та культурні процеси, що відбувалися в ньому, сприятиме переосмисленню традиційних схем, стереотипів. Дослідження джерел

особового походження із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. сприятиме введенню до наукового обігу нових матеріалів, аналізу відображеної в них інформації, розширенню знань про дану проблему.

Отже, необхідність системного, комплексного аналізу матеріалів особового походження як джерела із соціальної історії Південної України стали мотиваційним чинником даного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до комплексної наукової теми кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса «Актуальні проблеми історіографії та джерелознавства історії України» (номер державної реєстрації – 0110U000190, шифр – Г-10/8)».

Об'єктом дисертаційного дослідження виступає комплекс джерел особового походження із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження є джерельна реконструкція та характеристика документального комплексу матеріалів особового походження в якості джерела із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст., історія створення, атрибуція, репрезентативність та інформативні можливості джерел особового походження із соціально-економічного, духовного та повсякденного життя Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження мають два виміри – джерелознавчий та конкретно-історичний, які, співпадаючи, охоплюють кінець XVIII – початок XX ст. Нижня межа зумовлена часом інтеграції південноукраїнських земель до складу Російської імперії, що вплинуло на соціально-економічне, духовне та повсякденне життя населення та знайшло відбиток у джерелах особового походження. Верхній часовий кордон пов'язаний з Лютневою революцією 1917 р., яка зумовила глибоку трансформацію суспільства.

Географічні межі дослідження в джерелознавчому вимірі обіймають місця збереження означених джерел, серед яких державні архіви Одеської, Херсонської, Миколаївської областей, Центральний державний історичний

архів України в м. Києві, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. В історичному відношенні вони охоплюють землі трьох степових губерній – Херсонської, Таврійської та Катеринославської, яким нині відповідають частина Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької областей, південно-східної частини Луганської області, Автономної Республіки Крим.

Метою дослідження є комплексний аналіз матеріалів особового походження як джерела із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення наступних дослідницьких завдань:

- визначити історіографічні аспекти вивчення матеріалів особового походження як джерела із соціальної історії Південної України;
- систематизувати джерельний комплекс з проблеми дослідження, охарактеризувати його основні групи;
- схарактеризувати теоретико-методологічні підходи і методи вивчення джерел особового походження;
- провести суцільну евристику джерел особового походження щодо соціально-економічного, духовного та повсякденного Південній Україні кінця XVIII – початку XX ст. в архівосховищах і бібліотеках України;
- з'ясувати змістове навантаження та емоційне забарвлення матеріалів особового походження як джерела із соціально-економічного життя Південної України;
- розкрити характер і зміст матеріалів особового походження, визначити їхнє походження, тематичне спрямування та інформаційне насичення в якості джерела вивчення духовного життя Південної України;
- дослідити джерела особового походження, з'ясувати рівень їхньої достовірності для дослідження повсякденного життя південноукраїнського краю.

Наукова новизна дослідження полягає в таких положеннях:

Уперше:

- розглянуто комплекс матеріалів особового походження із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.;
- проведено евристичну роботу в архівах, музеях, рукописних зібраннях бібліотек України, усього в 45 фондах шести державних архівних установ України;
- охарактеризовано записки мандрівників, мемуарну та епістолярну спадщину, інші наративні твори, що дозволяють визначити напрями історичного реконструювання господарського, духовного та повсякденного життя Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.;
- комплексний аналіз джерел створив основу для ґрунтовної реконструкції історії важливих аспектів соціальної історії південноукраїнського регіону.

Подальшого розвитку дістало:

- з'ясування ступеня розробки теми в історіографії та визначення актуальних підходів до вивчення наративних джерел;
- реконструкція процесу створення та функціонування комплексу наративних джерел із соціальної історії Південної України;
- виявлення та аналіз джерел особового походження із соціально-економічного, духовного, повсякденного життя Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.

Уточнено:

- репрезентативність наративних матеріалів для вивчення минулого Південної України кінця XVIII – початку XX ст., а саме: цілісність, автентичність і вірогідність їхнього змістового навантаження та емоційного забарвлення;
- обсяг джерел, введених до наукового обігу, зокрема, спогади, щоденники, автобіографії, приватні епістолярії, біографічні матеріали тощо.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості широкого використання основних положень та висновків дисертації у

спеціальних працях з історії та джерелознавства України, у процесі розробки спецкурсів і методичних посібників з основ джерелознавства та джерелознавства історії Південної України. Матеріали дослідження можуть бути залучені до експозиційно-виставкової, видавничо-інформаційної та екскурсійної діяльності закладів, що займаються дослідженням та популяризацією минулого регіону. Дисертація містить матеріали для проведення компаративних розвідок серед особових фондів і документальних зібрань особового походження для висвітлення проблем відтворення перебігу історичних подій, що вимагає залучення великої кількості різних видів першоджерел.

Особистий внесок здобувача полягає в постановці та самостійному розв'язанні актуальної наукової проблеми та цілісній розробці її складових. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, усі сформульовані висновки та рекомендації ґрунтуються на результатах власних досліджень дисертанта. Апробація результатів дослідження.

Текст дисертації обговорювався на засіданнях кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса. Основні положення дисертаційної роботи відображені у виступах на наукових зібраннях, серед яких, зокрема такі:

I Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Бердянськ, 22 вересня 2012 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська державність: історія і сучасність» (м. Маріуполь, 23 листопада 2012 р.), II Міжнародна науково-практична конференція «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (м. Миколаїв, 28–29 березня 2013 р.), IV Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (м. Одеса, 26–27 квітня 2013 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна і світ: проблеми історії» (м. Маріуполь, 29 листопада 2013 р.; 27 листопада 2015 р.), II Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному

контексті» (м. Ченстохова–Ужгород–Дрогобич, 24–25 березня 2016 р.), XI Міжнародна наукова конференція студентів та молодих учених «Наука и образование – 2016» (м. Астана, 14 квітня 2016 р.), V Міжнародна науково-практична конференція «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (м. Миколаїв, 19–21 квітня 2016 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 18 публікаціях, з яких 8 надруковано у фахових виданнях, затверджених ДАК України (з них 5 розміщено у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз), 1 стаття представлена у зарубіжному виданні, та 9 тез доповідей на наукових конференціях різного рівня.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження, в її основу покладено проблемний принцип. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (477 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 233 сторінки, з яких основний текст обіймає 194 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний аналіз проблеми

Дослідження матеріалів особового походження в якості джерела з соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. передбачає вивчення традиції їхнього наукового освоєння. Пошук джерел і вивчення минулого південноукраїнського краю триває вже майже два сторіччя, і за цей час виникла значна кількість робіт із різними історичними умовами, що значним чином впливало на історіографічну традицію.

Процес узагальнення накопиченого матеріалу щодо історії названого регіону дозволив виділити три періоди розвитку історіографії цієї теми й згрупувати наявну літературу за хронологічним принципом: перший період – середина XIX – початок XX ст., другий – 20-80-ті рр. XX ст., третій – від проголошення незалежності України – дотепер.

Упродовж першого періоду науковцями було проведено певну роботу зі збору наративних матеріалів, їх первісної обробки, а також публікації отриманих результатів діяльності. Попри те, що історіографія цього періоду характеризується накопиченням фактичного матеріалу, через роздрібненість зусиль окремих дослідників, комплексного дослідження матеріалів особового походження зроблено не було.

Цінним для джерелознавчого вивчення матеріалів особового походження, що містили відомості про Одесу, є збірник історико-краєзнавчих праць і літературних творів «Одесский альманах», який видавався в Одесі в 1831, 1839 та 1840 рр. [253; 254]. У ньому розміщено спогади, свідчення, повідомлення тодішніх сучасників щодо минулого Одеси. Упорядники альманаху прагнули створити своєрідний літературний літопис юного міста, намагалися привернути увагу читачів до історії населеного пункту, показати

унікальність міста. Водночас автори спробували систематизувати наявні джерела та розвідки.

З точки зору дослідження історії Одеси, її раннього періоду, пов'язаного з правлінням герцога Д. де Ришельє, цінною є праця І. Стемпківського «О трудах Дюка Ришелье по части управления в Полуденной России» [458], який деякий час автор служив ад'ютантом у герцога. У своїй праці автор використав низку наративних джерел, зокрема, дослідник звертався до записок маркіза Г. де Капельно.

Серед учених, які вивчали та висвітлювали події, пов'язані з історією південноукраїнського краю, були церковні діячі. Значну кількість джерел було зібрано архієпископом Херсонським і Таврійським Гавриїлом. У своїй роботі він спирався на різні документи й матеріали, зокрема джерела особового походження, зокрема свідчення колишнього запорожця Микити Коржа [152, с. 24].

Одним із перших, хто детально вивчав наративні матеріали, пов'язані з історією Південної України, був А. Скальковський. Дослідник неодноразово використовував джерела особового походження – мемуари, записки іноземних і вітчизняних мандрівників, листування видатних діячів краю. У першій частині праці «Опыт статистического описания Новороссийского края» автор звертався до наративних матеріалів, що дало можливість створити цікаве та ґрунтовне дослідження [454].

Матеріали особового походження було використано в праці М. Щербініна «Биография генерал-фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова» [334]. М. Щербінін тривалий час служив в канцелярії М. Воронцова, але разом із тим, досліджуючи його твір, як і будь-яке наративне джерело, варто пам'ятати про його суб'єктивний характер.

Ретельніший пошук джерел і збільшення кількості досліджень із історії Південної України тісно пов'язаний із початком діяльності Одеського товариства історії та старожитностей. З цього часу на сторінках «Записок Одесского общества истории и древностей» почали друкувати наративні матеріали, присвячені південноукраїнському краю.

Цінну джерельну інформацію містить праця видатного історика та археолога, одного із активних засновників Одеського товариства історії та старожитностей М. Мурзакевича «Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым» [442]. Метою його розвідки стало вшанування пам'яті колишнього генерал-губернатора, чия діяльність справила значний вплив на розвиток названих земель.

Важливо, що М. Мурзакевич, описуючи заслуги князя, не оминув увагою діяльність чиновника щодо сприяння дослідженню краю. Високопосадовець матеріально заохочував та підтримував друк подорожніх записок, щоденників, матеріалів експедицій. За сприяння князя М. Воронцова було видано значну наративну спадщину, представлену записками мандрівників, спогадами та іншими повідомленнями, їх перелік подав М. Мурзакевич у своїй праці.

З середини 50-х рр. XIX ст. спостерігається поживлення краєзнавчих досліджень із історії Південної України. Цьому факту сприяло видання «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей, святкування 50-річчя заснування міста Одеси. У 80-90 рр. XIX ст. відбулося оформлення краєзнавства як спеціальної галузі історичного дослідження. У краєзнавчому русі беруть участь учителі, статистики, урядовці, історики, які дедалі ширше залучали в якості джерел матеріали особового походження.

У праці видатного українського історика Д. Багалія «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его до пути культуры» [357] достатньо широко залучено матеріали особового походження. Дослідження вченого присвячено особливостям протікання колонізації на Півдні, ролі держави та народу в цьому процесі, видам та формам освоєння краю. Аналізуючи джерела, автор вказував на практичну значущість і високу інформативність таких наративних матеріалів як праці архієпископа Гавриїла, записки маркіза де Кастельно, мандрівні нотатки академіка Гільденштедта [357, с. 4].

Плідну наукову діяльність продовжив А. Скальковський. У дослідженнях з історії названого краю він неодноразово звертався до матеріалів особового походження.

Вагоме місце серед історіографічної спадщини щодо вивчення минулого цього краю належить професорам Новоросійського університету О. Кірпічнікову та А. Маркевичу «Прошлое и настоящее Одессы» [410]. Їхню працю 1894 р. було присвячено 100-річному ювілею Одеси. Цінність дослідження зумовлена тим, що воно ґрунтується на значній кількості джерел, так само наративних матеріалах.

У нарисі одеського статистика А. Бориневича «Императрица Екатерина II. Новороссия и Одесса» [366] описано проблеми колонізації краю, умови виникнення міст, їх розвиток. При цьому дослідник спирався на епістолярну спадщину самодержиці та можновладців.

100-річному ювілею Одеси було присвячено збірку «Из прошлого Одессы» [197]. Праця складалася зі спогадів, свідчень і записок тодішніх сучасників. Збірку присвячено історії міста, фактам із його господарського, культурного та повсякденного життя, зустрічам із видатними особистостями, які приїздили до Одеси, цікавим і значущим подіям, які закарбувалися в пам'яті авторів статей. Укладачем збірки був Л. де Рибас.

Під час підготовки цієї роботи Л. де Рибас використав низку цікавих наративних матеріалів, які мали значні інформативні можливості й до сьогодні не втратили своєї актуальності. Зокрема, це спогади та повідомлення про Одесу О. Чижевича, С. Бориневича, І. Шершеневича, М. де Рибаса та ін. Упорядник створив значущу літературну пам'ятку, яка до сьогодні має наукову цінність.

Отже, історіографічний огляд праць XIX – початку XX ст. свідчить про те, що в цей час у науковців, краєзнавців, громадських та церковних діячів виникає сталий інтерес до минулого досліджуваного краю. Деякі з дослідників розпочинають цілеспрямований пошук джерел, активніше спираються у своїй роботі на матеріали особового походження.

Проте, їхні розвідки не містили глибокого джерелознавчого аналізу. Здебільшого проблематику їхніх досліджень було присвячено джерелознавчим темам щодо включення південноукраїнських земель до складу Російської імперії, початку господарського освоєння краю та заснування й облаштування населених пунктів. При цьому науковці звертали увагу переважно на наративні

матеріали, авторами яких були можновладці, відомі політичні та військові діячі, які залишили відбиток в історії.

Другий період досліджень матеріалів особового походження складає радянська історіографія. Зауважимо, що нами не виявлено окремих комплексних праць, присвячених вивченню нарративних джерел, які висвітлювали б історію Південної України. Під час пошуку опублікованих матеріалів у фондах національних наукових бібліотек Києва та Одеси, ми дійшли висновку, що радянські дослідники зверталися до матеріалів особового походження переважно як до історичних джерел для вивчення революційного руху на Півдні, діяльності громадських та партійних діячів, участі окремих особистостей у боротьбі проти царату.

Серед робіт 20-30-х рр. ХХ ст. назвемо нарис В. Січинського «Чужинці про Україну», де йдеться про російських та європейських мандрівників, які залишили свідчення про відвідування України, зокрема її південного краю [452]. У якості джерел згадано записки В. Зуєва та П. Сумарокова. Після ліквідації Гетьманщини та знищення її господарської окремішності, Україна стала об'єктом для регулярних відвідувань росіян, які хотіли побачити «землю обітовану» (таку назву Україні дав В. Січинський).

Попри те, що за радянської доби видавалася значна кількість мемуарів, переважно якість цих видань залишалась низькою, і до середини 50-х рр. ХХ ст. не було спеціальних наукових праць, які б давали розгорнуту характеристику нарративних матеріалів як історичних джерел. Дослідження мемуаристики як наукової дисципліни пов'язане з ім'ям А. Тартаковського, який називав мемуари розповідями про минуле, створеними з особистого досвіду та власної пам'яті мемуариста [460]. Значний внесок у розробку методологічних настанов дослідження мемуарів зробили С. Дмитрієв [393], В. Стрельський [459], М. Чорноморський [470], М. Варшавчик [369], С. Мінц [431] та інші дослідники.

Досягненням радянського джерелознавства 1970-1980-х рр. стала поява багатотомного бібліографічного видання: «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях» під редакцією відомого дослідника, історика та

археографа П. Зайончковського, яке є найбільшим зібранням анотованої мемуарної літератури з історії Російської держави [403; 404].

Важливе місце серед наукових робіт радянського періоду для дослідження нарративних матеріалів належить працям О. Дружиніної «Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.» [397], «Южная Украина в 1800-1825 гг.» та «Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг.», які написано на основі широкого кола архівних і статистичних джерел, а також нарративних матеріалів [398; 399]. У цих працях розглянуто питання заселення Південної України, господарського освоєння краю, ролі різних етносів у розвитку сільського господарства, торгівлі й промисловості регіону.

З другої половини 80-х рр. ХХ ст. у СРСР зростає популярність джерелознавства, активізувалися його міждисциплінарні контакти – з соціологією, психологією, антропологією. Виникла можливість через залучення всього спектру допоміжних дисциплін, а саме: мемуаристики, документознавства, геральдики та інших, – розпочати процес заповнення прогалін чи перегляду усталених уявлень щодо історичних подій.

Проте, зауважимо, що впродовж 20-80-х рр. ХХ ст. вивчення соціально-економічного та духовного розвитку південноукраїнських земель відбувалося за умов, коли радянська історична наука спиралася на комуністичну ідеологію – марксизм-ленінізм. Інформацію щодо названого регіону висвітлювали в темі колонізаційної політики Російської імперії та господарського освоєння й розвитку Північного Причорномор'я.

Сучасна історіографія проблеми характеризується найбільш ґрунтовними науковими дослідженнями з питань історичного минулого Південної України, що зумовлено глибокими соціально-політичними змінами в українському суспільстві, які сприяли розгортанню регіональних досліджень та пожвавленню краєзнавчих студій. Вивчення історії Півдня України проводять у декількох напрямках, основними з яких є розробка питань господарського та культурного розвитку краю, повсякденного життя його мешканців. Окрему увагу науковці приділяють пошуку та аналізу джерел із цієї теми, їх публікації.

Одним із найбільш цікавих досліджень цього часу, у якому приділено увагу також і кримській проблематиці, стала монографія професора Мюнхенського університету О. Вінтоняка (1915-2011) «Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття», видана в Мюнхені й у Львові 1995 р. [372]. Завдяки вибору невеликого хронологічного відрізка, історику вдалося зосередитися на біографіях 14-ти європейських мандрівників, серед яких були Б. Гакет, І.А. Гільденштедт, П.С. Паллас, Ф. де Тотт, – які брали безпосередню участь у вивченні Кримського півострова в останній третині XVIII ст. О. Вінтоняк наголосив, що інтерес цих мандрівників до Таврії був спричинений соціально-економічними та культурними процесами, які розгорнулися на території Північного Причорномор'я в ході його поступової інтеграції до складу Російської імперії в останній третині XVIII ст.

Для вивчення культурно-історичних процесів на Херсонщині цінною є дисертація Н. Шушляннікової «Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за наративною літературою» [475]. Джерельна база дослідження складається з чисельних матеріалів особового походження: мемуари, щоденники, мандрівні записки, приватне листування. Аналіз зазначених матеріалів дав можливість автору певною мірою відтворити процес культурно-історичного розвитку Херсонщини.

Науковець визначила специфіку мандрівних записок як особливого жанру матеріалів особового походження та джерела з історії Херсонського краю, на підставі вивчення наративних джерел проаналізувала склад населення, особливості міської культури, міського способу життя таких основних центрів регіону, як Херсон, Одеса, Миколаїв.

Дисертаційна робота А. Непомнящего «Бібліографічна спадщина історико-етнографічних досліджень Криму в кінці XVIII – на початку XX століть» стала першим узагальнювальним дослідженням у галузі історичної бібліографії Криму, поданим у контексті історичного розвитку регіону та основних етапів його історико-етнографічного вивчення [443].

Дослідником було проаналізовано та залучено до наукового обігу маловивчені бібліографічні джерела, записки мандрівників та подорожні щоденники.

Особливістю цього виду джерел А. Непомнящий назвав суб'єктивний характер описів, відсутність стандартів у структурі праць, а, отже, нерівномірність у викладенні матеріалу. Разом із тим, на думку науковця, мандрівники описували найбільш яскраве з побаченого: етнографічні особливості, архітектурні пам'ятники, еміграційні процеси та інше, що дає можливість рельєфніше представити окремі періоди історії краю та його етнічну різноманітність.

Цікавою щодо вивчення наративних джерел з життя грецького населення Північного Приазов'я є дисертація А. Гедьо «Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII-XIX ст.: джерелознавчий аспект» [378]. У роботі автором уперше було здійснено комплексне дослідження джерел з історії грецької громади. А. Гедьо проаналізувала комплекс наративних матеріалів, з'ясувала ступінь їх достовірності та інформативні можливості для дослідження історії греків.

Окрім дослідження соціально-економічної історії греків Північного Приазов'я, А. Гедьо вивчила матеріали особового походження в якості інформативного джерела з історії іноземців Південної України [377].

Характеризуючи стан наукової розробки теми, відзначимо цінність дисертаційної роботи С. Арабаджи «Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект» [354]. Вивчаючи джерела з теми дослідження, автор звернула увагу на матеріали особового походження, серед яких виділила спогади, що висвітлюють особливості буття греків, родинні стосунки, передають психологічну атмосферу.

Виявлені та проаналізовані С. Арабаджи повідомлення дають уявлення щодо норм поведінки, які побутували в середовищі грецького населення. Автор дійшла висновку, що ці спогади, написані через певний проміжок часу, не в повному обсязі відображають реальну яскраву палітру повсякденності, бо людська пам'ять схильна до нормалізації минулого, із неї потроху стираються

стресові моменти життя, унаслідок чого минуле досить часто міфологізується та зображується у теплих тонах [354, с. 162].

Дослідженням матеріалів особового походження, їхніх інформативних можливостей у питанні вивчення життя єврейського населення Південно-Східної України пореформеної доби займався в своїй дисертації «Єврейське населення Південно-Східної України. 1861-1917 рр.» В. Гончаров [386].

На думку науковця, мемуарна література допомагає відтворити яскраві й живі події минулого. Зокрема, дослідником було використано мемуари видатних державних діячів, спогади громадських єврейських діячів Російської імперії, які були добре обізнані з механізмом функціонування єврейських громад Південно-Східної України [386, с. 29].

Вивченням джерел із історії соціально-економічного розвитку Південної України останньої чверті XVIII ст. займався А. Бойко [365]. У своїй дисертаційній роботі «Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття» автор приділив увагу джерелам особового походження.

А. Бойко вважав, що, попри тенденцію поширення цих жанрів у суспільстві останньої чверті XVIII ст., варто враховувати й традиції південного краю цього періоду, соціальний склад населення, світоглядні традиції, а також ототожнення з історичною традицією регіону та російської держави взагалі. Отже, коло потенційних прихильників наративних джерел уявляється доволі невеликим й соціально зумовленим. Майже повна відсутність особистих архівів мешканців Півдня зумовлює складнощі в їх виявленні та вивченні.

У XXI ст. виникла значна кількість історичних праць, у яких досліджено різні аспекти зазначеної теми. Так, Ю. Головка у своїй дисертації «Джерела з історії митниць Південної України (1775-1819 рр.)» розглянула наративні матеріали з історії південноукраїнської митної мережі [385]. Науковець зауважувала, що місцевим митним установам у сучасній науці уваги приділено вкрай мало. Ю. Головка зробила висновок, що мемуари, щоденники, листи за своїм представництвом суттєво поступалися кількості документальних джерел як через особливості створення, так і стереотипне ставлення.

Цікавою є дисертація «Джерела з історії відкупів Півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.» С. Білівненка [362]. Дослідник описав виявлені ним мемуари, щоденники, подорожні записки та приватне листування. Більшість джерел належали відомим політичним та військовим діячам, урядовцям Російської імперії, а також іноземцям, що перебували на державній службі.

Н. Никифоренко в дисертаційній роботі «Мандрівні записки Й.А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст.» здійснила джерелознавчий аналіз записок, встановила їх інформативні можливості та об'єктивність з огляду на вивчення господарського розвитку краю [444].

Для дослідження листування як історичного джерела важливою є дисертація І. Старовойтенко «Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело» [457], у якій знайшли відображення деякі факти, пов'язані з громадським життям на Півдні України. На думку автора, листування набуло функцій джерела для всебічного висвітлення багатьох сторінок минулого та відтворення дійсної ролі постаті в історії. Саме в антропологізації історичної науки, реалізації особистісного підходу, який передбачає вивчення ролі конкретної особи в подіях та історичному процесі загалом, роль епістолярію як джерела особового походження є надзвичайно цінною.

О. Косенко в дисертаційній роботі «Джерельно-інформаційний потенціал особових архівних фондів» [415] усі біографічні документи за особливостями їх змісту та форми поділила на автобіографічні та особисті. Окрему важливу групу матеріалів особових фондів склало приватне листування, яке належить до унікального різновиду джерел особового походження та є незамінним з огляду на джерельно-інформаційний потенціал.

Значним досягненням у вивченні матеріалів особового походження є започаткування та видання серії «Джерела з історії Південної України». Виявлені під час археографічних польових експедицій Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України та Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького джерела

особового походження, видані в межах цієї серії, було проаналізовано науковцями В. Мільчевим та А. Бойком [364], С. Ляхом [429], В. Андрєєвим [353], В. Волониць та А. Гедьо [374], Т. Демченко [391], С. Чопом [472] та ін.

Зазначимо, що цей комплекс нарративних матеріалів є надзвичайно цінним джерелом з історії Південної України XVIII-XX ст., зокрема вивчення: господарського та повсякденного життя, менталітету, гендерної та соціальної історії, мікроісторії, – має великі інформативні можливості, які були відмічені всіма дослідниками.

К. Баханов та І. Лиман вивчили щоденники титулярного радника В.К. Крижанівського як джерела 30-70-х рр. XIX ст., яке містить свідчення про м. Бердянськ [359]. Науковці зробили детальний джерелознавчий аналіз щоденників, виявивши в них низку цікавих фактів з історії приазовського міста, показали їх інформативні можливості та специфіку. Уведення до наукового обігу цього джерела значно збагатило корпус матеріалів особового походження. До щоденників В.К. Крижанівського звернулася В. Шандра, яка наголосила на їх високому інформативному потенціалі [473].

До матеріалів особового походження в якості джерела з історії урбанізаційних процесів Південної України зверталася в монографії «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки)» В. Константинова [414]. Дослідниця звернула увагу на специфіку сприйняття міст регіону селянами та власне містянами, що знайшло своє відображення в мемуарах та щоденниках.

У монографії П. Брицького та П. Бочана «Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII-XIX століттях» [367] названо окремі праці західноєвропейських учених, послів, мандрівників і військових, що містять важливу інформацію про історію, етнографію, культуру, звичаї та традиції українського народу. Їхні свідчення допомагають розкрити деякі аспекти із життя Півдня України.

Монографію С. Громенка «Stepy, morze i gory: Польские путешественники конца XVIII – начала XX века о Крыме» присвячено дослідженню польської мандрівної літератури, представленої різними видами нарративних джерел [390]. Дослідник виявив низку раніше невідомих спогадів та епістоляріїв, зробив висновок про цінність та інформативну значущість записок польських вояжерів.

Документи особового походження як джерела з історії повсякденності привертали увагу О. Коляструк [413]. Записки вітчизняних мандрівників 30-50-х рр. XIX ст. про Крим вивчав Г. Каушлієв [409]. Він проаналізував записки англійських мандрівників, які відвідували Південь на межі XVIII-XIX ст., зауважив на внеску пілігримів у краєзнавче освоєння регіону. На його думку, подорожні нотатки є одним із найоригінальніших джерел з історії краю [408].

Нідерландський дослідник Я.П. Гінріхс у праці «Міф Одеси» подав образ м. Одеси, спираючись на автобіографічні тексти, щоденники, літературні записки письменників І. Буніна, І. Бабеля, Ю. Олеші та ін., чиє життя було пов'язане з цим містом [383]. Це уможливило відображення картини духовного та повсякденного життя міста.

У розвідці «Одеса. Історія міста, 1794-1914» відомої американської дослідниці Півдня України П. Герлігі було використано матеріали особового походження [382]. Науковець розглянула історію міста, залучивши при цьому повідомлення іноземних консулів. Для висвітлення раннього періоду м. Одеси автор звернулася до свідчень мандрівників.

Для вивчення духовного життя краю важливе місце мають праці Ф. Самойлова, а також робота «Новоросійський університет у спогадах сучасників: Збірник спогадів», у якій дослідник є укладачем [449; 450; 249]. Спогади викладачів та студентів Новоросійського університету висвітлюють становлення та розвиток вищої освіти в м. Одесі.

Серед праць, автори яких зверталися до матеріалів особового походження в якості джерел з історії краю, назвемо розвідки Т. Кузьменко [419], С. Водотики [373], Н. Кузовової [418]. В. Яшин, вивчаючи питання модернізації єврейської освіти в південноукраїнських губерніях, брав до уваги мемуари відомих діячів єврейського руху [477].

У монографії І. Гребцової та В. Гребцова «Становлення державного піклування та громадської добродійності в Одесі в кінці XVIII – 60-і рр. XIX ст.» [389] було розглянуто особливості розвитку доброчинності в м. Одесі. Важливе значення для вивчення проблеми відіграли мемуарні та епістолярні пам'ятки, у

яких було розкрито значення сфери піклування та доброчинності через їх сприйняття сучасниками, на особистісному рівні відображено мотивацію доброчинної діяльності.

Вивчаючи питання жіночої благодійності на Півдні Російської імперії, І. Гребцова та С. Накаєва в монографії «Нариси розвитку жіночого благодійного руху на півдні Російської імперії (перша половина ХІХ ст.)» також зверталися до нарративних матеріалів [388]. Дослідницями було залучено спогади та щоденники сучасників, у яких знайшов своє відображення цілий спектр думок щодо процесів суспільного життя першої половини ХІХ ст., мотивації та практики доброчинної діяльності.

Комплексним дослідженням документальних колекцій у складі фондів одеських музеїв вважаємо монографію В. Солодової «Формування та розвиток документальних колекцій у складі фондів одеських музеїв (1825-2003)» [455]. Науковець зробила висновок, що найбільші зібрання фондів особового походження зберігаються в Музеї книги Одеської національної наукової бібліотеки, Одеському історико-краєзнавчому музеї, Муніципальному музеї особистих колекцій, Одеському літературному музеї.

Як бачимо, на сучасному етапі значну кількість джерел особового походження було залучено в розвідках одеських науковців. У працях, присвячених видатним особистостям, перебуванню в м. Одесі діячів науки, культури та мистецтва, учені широко використовували нарративні матеріали. Аналіз джерел особового походження можна знайти в роботах Д. Урсу [464], О. Бачинської [360], О. Музичка [436; 437; 440], К. Васильєва [370], В. Левченка [427], А. Третяка [462], А. Мисечка [434], О. Дьоміна [400], Т. Гончарука [387] та ін.

Видатному дослідникові історії Півдня України присвячено монографію В. Хмарського «З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський» [469]. У розвідці науковець спирався на нарративні матеріали, що розкривали життєвий шлях, дослідницьку та громадську діяльність А.О. Скальковського, його внесок у краєзнавче освоєння регіону.

У вивченні матеріалів листування, що висвітлюють окремі факти з історії Південної України, відзначимо праці О. Афанасьєва [356], Л. Петришиної [448], О. Музичка [435], Т. Якубової [476], З. Першиної [447], В. Абрамова [352], С. Башкатової [361] та інших дослідників.

Цінними для дослідників можуть бути розвідки наукових працівників Одеського літературного музею, якими було досліджено та введено до наукового обігу низку джерел, що зберігаються у фондах музею. Так, мемуари О. Арнольдї вивчала Л. Хивренко [468], щоденник родини Драго (як джерело з історії м. Одеси) розглядала Т. Донцова [395], спогади Б. Комарова проаналізувала Г. Закїпна [401]. Особливої уваги заслуговує праця Г. Закїпної «Перший український друкар Одеси» [402].

Значний внесок у розробку методології джерел особового походження зробили історики, джерелознавці, історіографи М. Чорноморський [470], В. Стрельський [459], С. Дмитрієв [393]. У дослідженнях М. Варшавчика [369], Р. Ляха [394] подано огляд основних видів письмових джерел, схарактеризовані методи їх дослідження.

Цими науковцями було запропоновано власні підходи до класифікації та опрацювання мемуарів. Так, наприклад С. Дмитрієв поділяв мемуари за соціальною ознакою: дворянські мемуари, мемуари державних діячів, військові, мемуари духівництва, купців, представників робітничого та селянського класів. В. Стрельський пропонував систематизувати мемуари за жанровою ознакою – спогади, щоденники, автобіографії, біографічні спогади, некрологи, памфлети. Класифікація за формою викладу мала кілька варіантів. Так, М. Чорноморський поділяв мемуари на мемуари-життєписи, мемуари, присвячені окремим подіям, щоденники, літературні записи. М. Варшавчик виокремлював мемуари з авторським викладом і літературні записи.

Дослідниця С. Мінц [431] запропонувала такий критерій мемуаристики: відображення в мемуарах ступеня усвідомлення мемуаристами сутності явищ та процесів суспільного розвитку, зв'язку індивідуального й соціального в суспільному житті.

Результатом подальшої розробки проблеми класифікації були спроби визначити узагальнювальний критерій, який би дозволив опрацювати весь комплекс наявних мемуарних джерел, на підставі чого вперше було поставлено питання їх еволюції. Дослідник А. Тартаковський виділяв в історії мемуаристики три еволюційні періоди: перехід від внутрішньо фамільних цілей до призначення мемуарів для оприлюднення, для друку; перетворення їх у чинник ідейно-політичної боротьби та літературно-суспільного руху; усвідомлення значущості мемуарів для історичного пізнання та включення їх у цільову установку розрахунку на майбутнього історика [460].

Методику історичних досліджень, архівознавства та біографістики розробляв А. Санцевич [451]. Учений дійшов висновку, що в справі об'єктивізації історії важлива роль має належати інтелектуальному потенціалу особових архівних фондів. Проте, у його працях та роботах інших радянських дослідників 60-х рр. ХХ ст. переважав підхід до мемуарів не як до джерел, а як до історіографічних фактів. Вони розглядалися в одному ряді з монографіями, нарисами та іншими різновидами історичної літератури.

Питанням застосування кількісних методів у джерелознавстві нарративних джерел присвячено праці М. Шендерюка [474] та Н. Федорової [465]. Автори розглядають методологічні проблеми застосування кількісних методів, описують основні методи математичної статистики, наводять принципи визначення достовірності й репрезентативності джерела.

У ХХІ ст. виникла тенденція до розробки науково-теоретичних і методологічних засад опрацювання нарративних джерел. Серед сучасних українських джерелознавчих досліджень виділимо праці професора Я. Калакури. Значну частину інформації подано в підручниках з архівознавства та джерелознавства, виданих професорським колективом Київського національного університету імені Тараса Шевченка [406].

У роботі В. Воронова [375] викладено найважливіші аспекти джерелознавства, наведено наукову критику (аналіз) історичних джерел, її

основні етапи, подано сутнісний зміст джерелознавчих категорій «вірогідність», «репрезентативність», «автентичність» та «оригінальність».

Особливо цінною для вивчення матеріалів особового походження є праця української дослідниці М. Казьмирчук «Джерела особового походження» [407]. Викладений матеріал умовно можна розподілити на три частини: теорія особового джерелознавства, види джерел особового походження та практика роботи з цими видами.

Науковець схарактеризувала різні джерела особового походження: мемуари, спогади, щоденники, сповідь, приватне листування, есеїстику, некрологи, автобіографію, записні книжки й літературний запис та назвала практичні рекомендації з їх опрацювання та аналізу. Дослідниця подала принципи й методи внутрішньої та зовнішньої критики таких джерел, як: мемуари, спогади та щоденники.

Серед російських джерелознавчих робіт виділимо «Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории» [405], автори якої приділили увагу методологічним проблемам: обґрунтували джерелознавчий критерій порівняльно-історичних досліджень, розкрили міждисциплінарні зв'язки джерелознавства, надали огляд основних видів джерел, а також показали різні методологічні підходи в роботі з ними.

Вагомий внесок у сучасні студії з вивчення культурної пам'яті зробила німецька дослідниця А. Ассман. У роботі «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» [355] учена дійшла висновку про притаманність кожному суспільству та кожній епосі власної культурної пам'яті – набору текстів, зображень та ритуалів, завдяки яким певна група людей стабілізує та передає далі власне бачення себе самої. Одним із засобів передачі колективного знання про минуле є письмові тексти.

Отже, характеризуючи стан наукової розробки теми, зазначимо, що впродовж XIX – XX ст. історики, які досліджували окремі аспекти минулого Південної України, неодноразово зверталися до наративних матеріалів. Але ґрунтовні джерелознавчі студії наративних джерел фіксуємо лише наприкінці

XX ст. Це відзначається в працях А. Бойка, Н. Шушляннікової, А. Непомнящего, В. Мільчева, С. Арабаджи, О. Музичка, А. Гедьо, О. Косенко та ін.

Історіографічний аналіз довів, що здебільшого дослідники розглядали окремі наративні матеріали чи конкретний історичний матеріал у межах визначеного хронологічного періоду, або в межах конкретної теми, аналізуючи відповідний комплекс джерел. Отже, постала необхідність комплексного дослідження усіх видів джерел особового походження, присвячених соціально-економічному, духовному та повсякденному життю населення Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

Наголосимо, що дотепер у вітчизняній історіографії немає спеціальної джерелознавчої розвідки, присвяченої дослідженню наративних матеріалів як джерела із соціальної історії Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.

1.2. Джерельна база дослідження

Німецька дослідниця А. Ассман вважає письмо одним із найважливіших засобів увічнення, підмурком колективної пам'яті, яка, так само, є набором текстів, зображень та ритуалів, завдяки яким певна група людей стабілізує та передає власне бачення себе самої [355, с. 217].

Розглядаючи значення тексту (письма) як засобу передачі колективного знання про минуле, учена зазначала, що через письмо закарбовується, хоча й невеликий, проте вирішальний зріз зниклого в минулому, але невмирущого духу автора. Пізніший читач у тій мірі, у якій він виявить душевну спорідненість із ним, зможе комунікувати через усі значні періоди часу, покладаючись на гарантовану письмом одночасність [355, с. 217].

Вищесказане можна віднести до матеріалів особового походження. Використання репрезентативної джерельної бази, завдяки якій розкриваються основні інформативні властивості масиву джерел із досліджуваної теми, є важливою умовою створення повноцінного історичного дослідження. Для наближення реальної джерельної бази до потенційної необхідно залучити

якогомога ширше коло писемних джерел, що потребує проведення суцільної евристики в установах, де зберігають відповідні матеріали.

Джерельна база дослідження матеріалів особового походження складається з опублікованих (мемуари, щоденники, свідчення очевидців, збірки джерел, приватне листування, записки мандрівників та подорожні нотатки, біографічні публікації) та архівних (щоденники, приватні епістолярії, автобіографії, спогади) матеріалів.

Усі використані в дисертаційній роботі наративні джерела можна поділити на три групи за видовими ознаками: 1) мандрівні записки; 2) мемуари, щоденники; 3) приватне листування.

Мандрівні записки як історико-географічний жанр виник у літературі давно, але широкої популярності в країнах Європи набув у XVIII-XIX ст. Їх особливості полягають в описуванні тих подій та явищ, свідками яких були їх автори, а також переповідане їм. На відміну від інших різновидів наративної літератури, такі записки відразу переважно виходили друком. Зрозуміло, що вони мають суб'єктивний характер, але їх значення полягає в інформативності щодо описуваних фактів та подій та уточненні наявних даних.

Мандрівні записки набувають особливого значення під час вивчення історії південноукраїнських земель. Російський уряд уможлиблював появу таких записок. Урядові кола користувалися цими виданнями як неофіційною рекламою, бажаючи залучити до засвоєння південних територій якомога більше охочих – купців, ремісників, поміщиків, вільних людей.

На відміну від праць місцевих дослідників краю, записки мандрівників не відзначалися ґрунтовністю, але передавали з позицій «стороннього споглядача» атмосферу, у якій йшло становлення Півдня як особливого регіону, економічного та культурного центру. Саме в подорожніх записках, а не в наукових працях можна було передати настрої та прагнення місцевої громадськості, представників інтелігенції та пересічного мешканця міста.

На сторінках подорожніх записок висвітлювалися численні успіхи та досягнення в освоєнні Півдня, а також негативні оцінки щодо діяльності

окремих діячів, негараздів під час будівництва міст, містечок, їх занепаду й поступового відновлення. Більшість мандрівних записок побудовано за принципом дорожніх карт: розділи носять назви основних трактів, чи населених пунктів, що трапляються на шляху. Своєю найпершою задачею більшість мандрівників вважали ознайомлення читачів із великими населеними пунктами й відомими людьми цієї території. Цікаво, що більшість освічених мандрівників прагнули розширити світогляд вітчизняного філістера, вважаючи, що читач все ще дуже мало знає про країну, особливо її крайніх точок, надаючи йому в цьому допомогу.

Сюжети більшості мандрівних записок становить опис автором історії міст, містечок, населених пунктів, причини їх виникнення, досягнення та невдачі, знайомство з архітектурою міста, опис вулиць, церков, пам'ятників, складу населення, видів занять, господарчої діяльності, розповідь про розвиток освіти, науки, стан культурного життя міста, краю тощо.

Досить різноманітним є соціальний склад авторів подорожніх записок: військові, учені, географи, письменники, журналісти, етнографи, туристично-мандрівники, серед яких є три типи, характерні для певного історичного періоду, які відзначалися самобутнім літературним стилем, засобами організації та опису матеріалу, ідейною спрямованістю, що так само зумовлено походженням, соціальним статусом, видом занять, літературним смаком, талантом та освітою.

Для кінця XVIII ст. характерним був тип мандрівника-ученого, який описував землі (що увійшли до складу Російської імперії) з науковою метою та за завданням уряду. У першій половині XIX ст. популярним став новий тип автора подорожніх записок. Це представники вищих соціальних верств, нащадки родового дворянства, високі посадові особи, письменники, публіцисти, які подавали свої враження під час подорожі як літературні твори. Їхні праці мали не стільки науковий, скільки літературний, популярний характер, і відображали почуття, оцінки та спостереження авторів. З другої половини XIX ст. почав формуватися тип – інтелігент-

різничинець, дрібний службовець, який займався журналістикою, літературою та науковою діяльністю.

Наступна група джерел нашого дослідження об'єднує автобіографії, спогади, щоденники, записні книжки та літературний запис. На відміну від інших видів джерел, вони дають можливість висвітлити неповторні деталі колишніх подій, зрозуміти їх справжні причини, дозволяють глибше зануритися в атмосферу минулого та відчувати голос епохи, побачити особистість в історичному бутті.

Автобіографії як власноручні описи життя фондоутворювачів, присутні в переважній більшості особових архівних фондів. Вони містять велику інформацію про різні віхи життя й діяльність кожного з них, самооцінки життєвого шляху та особистого внеску в розвиток тієї чи тієї галузі. На відміну від мемуарів, автор концентрує увагу на своїй особистості, а не на навколишньому світі. З розвитком цього виду джерел особового походження виникли мішані жанри – між автобіографією, щоденником та мемуарами. Автобіографічний жанр був дуже поширений серед дворянства Російської імперії. У другій половині XIX ст. автобіографії стали звичним явищем у середовищі творчої інтелігенції.

Характерними ознаками мемуарів є особистісна основа (індивідуальне сприйняття автора чи суб'єктивність) та ретроспективність (мемуари виникають після описаних подій). Намір їх писати виникає лише в людини, яка усвідомлює свою окремішність від суспільства й розуміє цінність власного індивідуального досвіду. До цього жанру мемуарів відносять спогади та щоденники, близькі до них за змістом та особливостями, що робить їх найбільшою групою джерел особового походження.

Цінність мемуарів (спогадів, щоденників) залежить від ролі автора в описаних подіях, від гостроти сприйняття ним дійсності, здатності запам'ятати перебіг подій, а також від часу написання. Ціннішими й точнішими вважають документи, написані одразу ж після або під час описуваних подій. Спогади, написані через багато років, передбачають

зменшення гостроти пам'яті автора, наявність змін, що відбулися впродовж тривалого часу, а отже еволюції світосприйняття автора-мемуариста.

Щоденник є записом тогочасних подій і відображає безпосереднє відчуття, враження автора. Мемуари і спогади – результат роздумів, викладення якоїсь концепції. Особливість мемуарів у тому, що вони не завжди виступають прямим відгуком на поточні події, а часто створюються для використання в майбутньому. Проте, щоденники точніші, бо написані безпосередньо в день враження подіями.

Стрижень мемуарів (спогадів, щоденників) – автор, сприйняття ним подій. Проте їх автори не замикаються на власному «я», у їхніх працях присутні розповіді про сучасників, друзів, опонентів, людей, яких вони знали. Ураховуючи особливості таких праць, варто використовувати загальні принципи та методи внутрішньої та зовнішньої критики, що застосовують щодо них:

- встановити ім'я автора, знайти біографічні відомості;
- з'ясувати причини написання мемуарів, точку зору автора, його позицію в оцінці подій;
- встановити час написання мемуарів;
- врахувати масштаби використання автором джерел та ступінь знання ним описуваних подій;
- виявити роль мемуариста в цих подіях;
- звернути увагу на стилістику оформлення мемуарів;
- зіставити та перевірити подану в мемуарах (спогадах чи щоденниках) інформацію з іншими джерелами;
- показати мету та обставини написання мемуарів;
- дати оцінку місця цих мемуарів серед інших джерел на цю тему;
- прокоментувати та пояснити деякі факти, терміни, думки, вказати на помилки, неточності мемуариста;
- обґрунтувати вибір тексту мемуарів, особливості оформлення, недоліки мемуарів тощо.

XIX ст. – класичний період в історії вітчизняної мемуаристики, що характеризується її бурхливим розвитком та розквітом. Зміни в політичному, соціально-економічному, духовному житті сприяли підвищенню інтересу до написання мемуарів. З другої половини XIX ст. відбувається процес демократизації суспільства, збільшується кількість мемуарної літератури, яка збагачується за тематикою. Як результат, постійне зростання впливу мемуаристики на суспільство, яка стає одним із найпопулярніших інформаційних джерел з історії центру та регіонів.

Мемуарні пам'ятки, присвячені висвітленню соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст., за походженням можна поділити на такі групи: 1) спогади високопосадовців, дипломатів, службовців; 2) спогади купців; 3) літературні записки, мемуари літераторів, публіцистів; 4) оповіді театральних діячів, художників, музикантів; 5) мемуарні записки науковців; 6) записки священників; 7) спогади діячів українського національного руху.

Особливістю записних книжок є те, що автори найчастіше заносять не всі факти й події, а лише те, що цікавить їх в особистому житті. У XIX ст. записні книжки стали пріоритетом письменників. Записні книжки як джерела особового походження різноманітні, власне на їх основі пишуть остаточні варіанти спогадів та творів. За своїм потенціалом записні книжки ближчі до автобіографій, хоча мають свою специфіку в змісті, формі.

Окрему й надзвичайно важливу групу документів та матеріалів особового походження складає приватне листування, яке належить до унікального різновиду наративних джерел та є незамінним з огляду джерельно-інформативного потенціалу. Листи не лише містять зафіксовану важливу фактичну інформацію, але й дають можливість відтворити живі образи особистостей, познайомитися з ними в певних життєвих обставинах та стосунках із оточенням.

У названій групі відклалася така інформація, яку неспроможні зафіксувати інші джерельні матеріали та документи. Епістолярна

спадщина розкриває внутрішній світ особистості, глибину душевних переживань. Усе це допомагає подати цілісний образ автора. Листування є незамінним джерелом для дослідження життєвого й творчого шляху не лише самого фондоутворювача, його професійних, родинних стосунків тощо, але й для осмислення ширшого кола питань, пов'язаних з сучасною йому епохою.

Під час вивчення епістолярію необхідно: за допомогою текстологічного аналізу встановити чи довести авторство; визначити якість паперу, характер почерку, особливості мови, якість і характер змісту; визначити повноту відомостей, достовірність та фактологічну цінність; виявити обставини, які впливали на повноту й достеменність відомостей; визначити причини та умови написання листа; дослідити історичне тло виникнення листування.

Дослідниця А. Асман серед відомих носіїв колективної пам'яті виділяла архів як колективний накопичувач знань, що виконує різноманітні функції. Особливу роль при цьому автор відводила трьом показникам: консервації, відбору та доступності, вказуючи, що архіви є не лише місцем інформаційних запасів, а й місцем «інформаційних прогалин», що пов'язані з катастрофами та воєнними втратами, а також із відсортуванням та знищенням архівних фондів [355, с. 363].

Оскільки тема джерел особового походження із соціальної історії Південної України належить до практично недосліджених проблем вітчизняної історії, ми прагнули опрацювати велику кількість неопублікованих джерел саме із архівних фондів. Для розширення джерельної бази та повного висвітлення теми було залучено фонди Центрального державного історичного архіву, державних архівів Одеської, Миколаївської, Херсонської областей, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, документальні колекції в складі фондів Музею книги Одеської національної наукової бібліотеки, відділу рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки Одеського

національного університету ім. І. І. Мечникова, Одеського історико-краєзнавчого музею, Одеського літературного музею.

Нами проаналізовано джерела з особових фондів Центрального державного історичного архіву України: 265 («Алексєєв Георгій Петрович, поміщик Катеринославської губернії»), 877 («Лінке, поміщики Херсонської губернії»), 2036 («Лейкфельди, поміщики Катеринославської губернії»), 2044 («Пєстови, дворяни Херсонської губернії»), 2045 («Потебня Олександр Опанасович»), 2129 («Мечников Ілля Ілліч»).

Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського містить документи особового походження, зібрані у фондах: 64 («Афанасєєв Георгій Омелянович»), III-62100-62145 («Доманицький Платон Миколайович»), III-42523-42541 («Дорошенко Наталія Михайлівна»), 327 («Левитський Микола Васильович»), 326 («Баллін Микола Петрович»), XXIII («Бережков Михайло Миколайович»), III-35506-35511, III-45274 («Листування М.М. Аркаса»).

Нами вивчено матеріали Державного архіву Одеської області, які містять джерела особового походження, зібрані у фондах: 335 («Котляревський Павло Петрович»), 187 («Бондаренко Іван Михайлович»), 145 («Марков Володимир Сергійович»), 159 («Попруженко Михайло Георгійович»), 162 («Зелений Павло Олександрович»), 150 («Маркевич Арсеній Іванович»), 154 («Едвардс Борис Васильович»), 157 («Архів Доброклонського»), 186 («Кузовкін Микола Іванович»), 141 («Родинний архів Стурдза-Гагаріних»).

У Державному архіві Миколаївської області проаналізовано джерела особового походження, зібрані у фондах: 448 («Страдомський Василь Андрійович»), 451 («Гмирьов Олександр Михайлович»), 483 («Кокізов Давид Маркович»), 5768 («Картава Іван Єлезарович»), 3424 («Зіздо Іван Діомедович»), 5567 («Охотников Дмитро Олександрович»), 2859 («Рюмін Володимир Володимирович»), 5627 («Тимофєєв Федір Тимофійович»), 468 («Аркас Микола Миколайович»).

У Державному архіві Херсонської області знайдено та проаналізовано нарративні документи фондів: 1233 («Фортус Павло Олександрович»), 3654 («Ольховой Микола Степанович»), 318 («Франжолі Надія Тимофіївна»), 317 («Спогади народників-херсонців»), 4009 («Родина Вадонів»), 944 («Соловйов Леонід Петрович»).

Проаналізовано матеріали особового походження у фондах відділу рукописів та рідкісних видань Одеської національної наукової бібліотеки: 28 («Комаров Михайло Федорович»), 36 («Розберг Михайло Петрович»), 37 («Ленц Микола Іванович»), 40 («Попруженко Михайло Георгійович»), 45 («Лінниченко Іван Андрійович»), 98 («Родина Шевальових»).

У відділі рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова фонд 38 («Архів М.М. Ланге») містить автобіографічні нотатки вченого.

Фонди Одеського історико-краєзнавчого музею містять матеріали особового походження: Д-14353 («Ржепишевський Михайло Іванович»), Д-726 («Литовченко Іван Петрович»), Д-873 («Сім'я Рудницьких»). У фондах Одеського літературного музею проаналізовано нарративні матеріали фондів: КП 21302, Р-1970 («Брянський Олександр Давидович»), НВ-20254 («Бабайцева (Бориневич) Зоя Антонівна»), КП 30132/1-5, Р-3139-3143 («Листування родини Бориневич»).

Практика дослідження джерел особового походження довела, що в державних архівах України зберігається значний масив документів, які уможливають вивчення минулого Південної України. Зауважимо, що в роботі вперше зроблено спробу вивчення матеріалів особового походження із соціальної історії південноукраїнського краю.

Проаналізована джерельна база є цілком достатньою для вирішення поставлених завдань і дозволяє розглянути питання використання матеріалів особового походження в якості джерела із соціальної історії Південної України.

1.3. Методологічна основа дослідження

Теоретико-методологічна основа дисертації ґрунтується на засадничих положеннях джерелознавчих досліджень вітчизняних і зарубіжних учених. Науковий рівень дисертаційної роботи, значною мірою, зумовлений використанням різноманітних принципів та методів дослідження. Саме на методологічну основу наукової праці не раз звертали увагу відомі історики – М. Блок [363], Д. Тош [461], М. Барг [358].

Сучасне джерелознавче дослідження одним зі своїх завдань вбачає пошук нових напрямків і методів роботи. Теоретико-методологічною основою дисертації стали принципи історизму, наукової об'єктивності та достовірності у висвітленні історичних подій.

Одним із основних принципів, який було покладено в основу дослідження, став принцип історизму. Його використання дає можливість вивчати комплекс матеріалів особового походження із соціально-економічного, духовного та повсякденного життя Південної України в контексті різних історичних умов. Він передбачає цілісне, конкретно-історичне, усебічне та об'єктивне дослідження виявлених джерел, вимагаючи постійного врахування конкретно-історичних умов появи джерела, його подальшої долі, з'ясування специфіки джерельної субстанції пам'ятки, її первинних соціальних функцій. Використання цього принципу дає можливість відповісти на класичну тріаду: коли і як виникло джерело; які етапи свого розвитку воно пройшло і яких змін зазнало; чим стало це джерело на сьогодні, чи використовують це джерело для вирішення оперативних завдань, чи знаходиться воно у стані спокою.

Врахування принципу об'єктивності під час дослідження матеріалів особового походження дозволило розглянути й розв'язати питання щодо визначення автентичності, вірогідності, а також повноти й інформативного потенціалу різних видів джерел. Його застосування уможливило критично підійти до змісту, установити достеменність джерельних свідчень, уникнути однобічного й суб'єктивного погляду на різні аспекти із минулого Південної

України. У комплексі вимог, які ставить принцип об'єктивності, під час проведення дослідження на чільне місце висувається завдання залучення джерела в такому обсязі, який би міг забезпечити отримання комплексної інформації з предмету дослідження, допомогти уникнути інформаційних прогалин у джерелах, встановити достовірність і репрезентативність джерельних свідчень. Він передбачає використання лише достовірної інформації, залучення неупереджених суджень, відображення всіх поглядів на проблему.

Під час виконання дослідження застосовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи.

Із загальнонаукових було залучено методи класифікації, узагальнення, абстрагування, аналізу, синтезу, індукції, дедукції.

Метод класифікації допомагає вивчити особливості внутрішньої структури документів, що необхідно для встановлення зв'язків між різновидами джерел. Класифікація виступає засобом пізнання, що допомагає усвідомити різноманітність історичних джерел, виокремити приховану інформацію та, об'єднавши джерела за певними ознаками, застосувати до них спеціальні методи. Застосування методу класифікації передбачає на підставі певних притаманних загальних ознак об'єднати об'єкти в чітко визначені види.

Метод класифікації було застосовано для виявлення та встановлення зв'язків між різновидами документів, визначення необхідних методів для аналізу джерела. Використання видової класифікації дозволило розглядати історичне джерело як продукт певного історичного періоду.

Вивчення матеріалів особового походження проводилося за класифікаційною моделлю М. Казьмірчук [407]. Метод класифікації було застосовано для виокремлення трьох видів наративних джерел: мандрівні записки; мемуари, спогади, щоденники; приватне листування. Аналіз та систематизація інформації джерел особового походження уможливають виявлення чіткого образу джерела, який допоможе створити пошукові системи.

Робота з джерелами передбачає обов'язкове їх порівняння: застосування цього методу дозволяє не лише повніше розкрити зміст конкретного документа,

але завдяки їх взаємному доповненню домогтися створення цілісної картини як результату вивчення.

Сутність методу абстрагування полягає в уявному відстороненні від несуттєвих властивостей і зв'язків, предметів та одночасному виділенні (фіксуванні) одного чи кількох аспектів, що становлять об'єкт дослідження. Метод абстрагування надав можливість автору дослідження на основі аналізу комплексу нарративних матеріалів виокремити риси, притаманні, наприклад, тільки приватному листуванню.

Аналіз є розчленуванням окремих сторін предмета пізнання. Метод аналізу було застосовано під час визначення функцій нарративних джерел, що дало можливість виявити їх різноманітність та інформативний потенціал. Метод синтезу в роботі – у процесі формулювання висновків і узагальнень.

Особливе значення для дослідження мають спеціально-історичні методи: джерелознавчий, евристичний, біографічний, текстологічний та археографічний аналіз та синтез джерел, які дозволили атрибутувати та датувати відповідні джерела, дослідити історію їхньої публікації, визначити мотиви створення.

Зауважимо, під час роботи з історичними джерелами існують два типи дослідницької діяльності: у першому випадку джерело розглядають у контексті історичної реальності, в умовах якої його було створено; у другому – суб'єкт пізнання (джерелознавець) розглядає джерело як складову тієї реальності, у якій перебуває сам. Для того, аби діалог між теперішнім і минулим був змістовним і давав нове знання, варто методологічно розмежовувати «голоси» джерела та дослідника.

Розв'язанню цього завдання в дисертації було підпорядковано застосування джерелознавчого методу як системи дослідницьких процедур, елементами якої є: характеристика джерела; з'ясування обставин, за яких його було створено, виявлення комплексу проблем, пов'язаних із його функціонуванням у тогочасній реальності; інтерпретація змісту джерела та оцінка його інформативних можливостей.

Сутність евристичного методу (з його складовими, бібліографічною та архівною евристикою) полягає в пошуку та виявленні літератури і джерел із зазначеної проблематики. Метод архівної евристики включає в себе кілька етапів: дослідження літератури, присвяченої архівним установам, путівників архівних установ, архівних каталогів та описів справ фондів. Проведення суцільної евристики у межах виділених фондів є необхідною умовою об'єктивної комплексної реконструкції та аналізу джерельної бази. Проведення бібліографічної евристики дозволило вивчити стан розробленості проблеми, проаналізувати основні наукові праці з вивчення наративних матеріалів у якості джерела із соціальної історії Південної України.

У процесі історичного дослідження важливе місце посідає біографічний метод. Він дозволяє окреслити внесок окремих видатних осіб в історичний розвиток, персоніфікувати історичну думку. Біографічний метод орієнтує на з'ясування міжособистісних зв'язків, визначення місця і ролі особи в певних історичних подіях на тлі конкретної історичної епохи. Для дисертаційного дослідження метод став у нагоді під час аналізу творчого доробку відомих політичних, громадських, культурних діячів Півдня України.

Використання археографічного методу дозволило зрозуміти певні критерії фільтрації документів, зокрема, справжність документа, критерій ар'єргардності варіанту (останнього варіанту тексту публікації) тексту публікації тощо. Під час відтворення тексту документа в документальній публікації автор використовував принцип узгодженої точності публікації документа, недоторканності його тексту.

У практиці дослідження бралися до уваги сучасні методи якісного та кількісного аналізу текстів, які останнім часом набули поширення. До актуальних методів текстового аналізу належить контент-аналіз, який цьогочасні дослідники визначають як метод отримання надійних та валідних висновків із текстів у соціальному контексті їх використання за допомогою інтерсуб'єктивно узгоджених правил систематизації інформації. Серед інших методів дослідження текстів певне місце займають функціональна прагматика,

етнографічні методи, критичний дискурс-аналіз, об'єктивна герменевтика, наративна семіотика тощо.

Серед конкретно-історичних методів були використані історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-генетичний. Історико-порівняльний метод дозволив виокремити провідні сюжети та зіставити інформацію в них з інформацією в інших джерелах з метою визначення репрезентативності наративних матеріалів.

У кожному сучасному історичному дослідженні автор неодмінно звертається до застосування історико-порівняльного методу. Використання даного методу дозволяє не тільки більш повно розкрити зміст конкретного документа, але й завдяки взаємному доповненню різних текстів домогтися створення цілісної картини світосприйняття як результату дослідження. Для представленої роботи історико-порівняльний метод має особливе значення, оскільки автор намагається встановити ступінь інформативності та репрезентативності кожної документальної пам'ятки; віднайти її джерельну основу; реконструювати текст та зміст джерел.

Історико-типологічний метод дав змогу визначити текстуальну побудову, набір лексем і засобів вираження емоційно-чуттєвої тональності в різних мемуарах та спогадах. Окрім цього, даний метод дозволив виділити загальні риси в різних джерелах і відповідно їх систематизувати. Використання цього методу дозволило розробити класифікацію джерел з теми дослідження.

За допомогою історико-генетичного методу було простежено особливості розвитку мандрівних записок, мемуарів і спогадів, приватного листування в якості джерела із соціальної історії Південної України. Цей метод дозволив установити причиново-наслідкові зв'язки й закономірності виникнення окремих джерел або груп матеріалів, висвітлити сутність змін у різних редакціях документів.

Таким чином, керуючись названими принципами та методами наукового дослідження, автор намагався викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі, адекватно відобразити процеси накопичення матеріалів особового походження, визначити їх джерельну основу, а також

функціонування наративних матеріалів в інформаційному середовищі. Поєднання означених принципів та методів дало можливість досліднику уникнути суб'єктивних оцінок, залишитися на об'єктивно-науковій позиції, що забезпечило наукову достовірність результатів дослідження. Шляхом залучення значної кількості джерел, використовуючи наявний арсенал методологічних принципів та методів, автор намагався реконструювати історичну епоху, на тлі якої відбувалося формування матеріалів особового походження, дослідити вплив особистих характеристик авторів на створення цієї групи пам'яток.

Висновки до першого розділу

Отже, пошук наративних матеріалів із соціальної історії Південної України та їх дослідження триває майже два століття. За цей період вченими було видано значну кількість праць, які так чи так торкаються проблем вивчення джерел особового походження. У наявному історіографічному доробку виділимо три періоди. Перший – середина XIX – початок XX ст. – зібрано значну кількість наративних джерел і здійснено їхню публікацію.

Проте розвідки не містили глибокого джерелознавчого аналізу, здебільшого проблематику досліджень було присвячено джерелознавчим темам щодо включення південноукраїнського регіону до складу Російської імперії, початку господарського освоєння та заснування населених пунктів. Науковці свою увагу звертали на матеріали, авторами яких були відомі політичні та військові діячі, що залишили відбиток в історії краю.

Другий період – 20-80-ті рр. XX ст. – об'єднує радянську історіографію та історіографію української діаспори. Це час виникнення праць, присвячених дослідженню наративних джерел. У радянську добу виходила друком велика кількість мемуарів. Значним досягненням радянського джерелознавства 1970 – 1980-х рр. стало видання бібліографічного дослідження «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях современников».

За часів незалежності України історична наука поповнилася найбільш ґрунтовними джерелознавчими працями з історії Південної України. Розширення спектру вивчення матеріалів особового походження в якості джерела з історії південноукраїнського регіону припадає на середину 1990-х – 2000-ні рр., коли виникають чисельні джерелознавчі праці таких учених, як: А. Бойко, І. Лиман, В. Мільчев, С. Лях, А. Гедьо, С. Косенко, Ф. Самойлов та ін. У власних розвідках вони лише частково торкалися питань аналізу джерел особового походження. Зауважимо, що дотепер немає комплексної джерелознавчої праці із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

Джерельна база дослідження матеріалів особового походження складається з надрукованих (мемуари, спогади, свідчення очевидців, щоденники, збірки джерел, приватне листування, записки мандрівників та подорожні нотатки, біографічні публікації) та архівних (щоденники, приватні епістолярії, автобіографії, спогади) матеріалів. Використані в дослідженні джерела особового походження поділено на такі групи за видовими ознаками: 1) мандрівні записки; 2) мемуари, щоденники; 3) приватне листування.

Теоретична та методологічна основа дисертації ґрунтується на джерелознавчих працях українських та зарубіжних вчених: Я. Калакури, М. Казьмирчук, Р. Ляха, М. Варшавчика, Дж. Тоша, А. Ассман та ін.

Методи дослідження визначаються поставленими завданнями та характеризується комплексним, міждисциплінарним підходом до висвітлення проблеми. Під час вивчення проблеми матеріалів особового походження як джерела із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. було застосовано загальнонаукові принципи історизму, наукової об'єктивності та достовірності у висвітленні історичних подій, а також загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи. До актуальних методів текстового аналізу належить контент-аналіз, який допомагає дати інтерпретацію змісту інформації, що міститься в джерелі, через кількісні показники.

РОЗДІЛ 2

МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

2.1. Подорожні записки про соціально-економічний розвиток регіону

Після включення південноукраїнських земель до складу Російської імперії регіон привернув величезну увагу мандрівників. Матеріали експедицій та подорожні записки пілігримів стали важливим джерелом із вивчення соціально-економічного та господарського життя краю кінця XVIII – XIX ст. Досить часто свої твори мандрівники будували за принципом дорожніх карт: розділи мали назви поселень, що траплялися на шляху. Більшості мандрівних записок притаманна спільна сюжетна лінія: короткий історичний екскурс у минуле того чи того населеного пункту, опис архітектури та визначних пам'яток, аналіз складу населення, його занять тощо.

Зауважимо, що для окремо взятого історичного періоду характерним є певний тип мандрівника. Більшість авторів мандрівних записок кінця XVIII ст. належали до мандрівників-учених, що описували землі (які увійшли до складу Російської імперії) з науковою метою та за дорученням уряду. Завдання «згори» накладало певну відповідальність, тому науковці прагнули намалювати детальну картину побаченого. Вони ставили собі на меті достатньо близько познайомитися з регіоном, висвітлити різні сторони його життя, розробити та надати практичні рекомендації щодо подальшого розвитку краю та використання його ресурсів у майбутньому.

Мандрівником такого типу був академік Санкт-Петербурзької Академії наук Й.А. Гільденштедт, який у 1773-1774 рр. побував на території Новоросійської губернії, залишивши спостереження про поселення, природні та економічні умови регіону. У щоденнику дослідника, крім відомостей про населені пункти, подано також дані про час їх заснування, основні заняття

мешканців, звернено увагу на природні багатства краю, їх раціональне використання. У записках Й.А. Гільденштедта міститься опис гирла р. Кальміус. За свідченням автора, тут розміщувався форпост, у якому розташовувався запорізький полковник із 200-тма козаками [163, с. 222].

В. Зуєв, за дорученням Санкт-Петербурзької Академії наук, здійснив подорож на південь Росії та в район Буга й Нижнього Дністра, до Херсона та до Криму. Свої спостереження В. Зуєв описав у книзі «Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.» (1787 р.) [291].

В. Зуєв виїхав із Петербурга до Москви в травні 1781 р., а 7 жовтня 1781 р. прибув до Херсона, назвавши його купецьким містом. Хоча це повітове місто та фортеця, як писав В. Зуєв, були збудовані за дуже короткий строк, проте великою проблемою стала нестача лісу як будівельного матеріалу [291].

Процес колонізації краю супроводжувався великими труднощами. В. Зуєв описував непрості умови життя перших переселенців, змушених користуватися очеретом, грітися ним, будувати хати. Ті ж, хто селився в степу, при дорозі, де не було ані лісу, ані очерету, мусив використовувати в якості укриття чи примітивного житла стародавні кургани [291].

Цінний матеріал про міста Півдня України містять свідчення німецького натураліста П. Палласа. Місто Херсон описано як місто, що складалося з фортеці та військового форштадта. Особливу увагу П. Паллас приділив опису економічного життя міста. Зокрема, він розглядав питання розвитку торгівлі та природних чинників, які заважали її поліпшенню [258, с. 212].

Так, у 1795 р. учений вказував на можливість розведення тут овець. Далі П. Паллас повідомляв, що Миколаїв було засновано у 1791 р. на порожньому місці. У 1792 р. М. Фалєєвим за наказом князя Г. Потьомкіна побудовано близько 450 будинків, а в 1794 р. за сприяння адмірала М. Мордвінова, кількість дворів збільшилася до 700. Місто збільшилося після перенесення сюди адміралтійства з Херсона. У 1793 р. П. Паллас відвідав м. Маріуполь, навівши дані про кількість населення, будинків та церков.

Південна Україна привертала велику увагу західноєвропейських мандрівників. Найбільшу групу склали британці та французи. Після входження цих земель до складу Російської імперії чимало пілігримів зацікавилися краєм. Залишені мандрівниками записки й до сьогодні вражають своїм яскравим викладом, детальним описом побаченого, цінними спостереженнями.

Дописи іноземців вирізнялися сміливістю суджень, гостротою висловлювань та свободою поглядів. Позбавлені цензури їхні нотатки містили достатньо оригінальні оцінки та зауваження, здатні пробудити інтерес у читачів до південноукраїнських земель. Оповідачів вражали обсяги робіт, направлених на перетворення регіону, масштаби освоєння краю, умови для розвитку торгівлі тощо. Разом із тим, поза увагою пілігримів не залишилася й корупція та безгосподарність чиновників, труднощі та прорахунки у вирішенні окремих соціально-економічних питань.

Зауважимо, що їхнім творам був притаманний певний практицизм, у них було зосереджено увагу на конкретних речах. Йшлося, наприклад, про чинники, які сприяли чи заважали торгівлі, землеробству, міському будівництву та благоустрою. Загалом чисельні мандрівні записки помітно збагатили уявлення сучасників про південноукраїнський регіон, який у ті часи отримав назву «Новоросія».

Згадку про Південь України знаходимо в записках Ж. Лафітта-Клаве. Свій шлях мандрівник тримав з Константинополя до Очакова. Автор навів дані про розташування Очакова, його передмістя, чисельність населення [214, с. 92].

Невловиму межу переходу від дикого стану до цивілізації вперше чітко назвав французький мандрівник Ж. де Рейлі (Рейі) (1780-1810). На початку лютого 1803 р. Ш. де Рейлі (в компанії призначеного на посаду градоначальника м. Одеси герцога Д. де Ришельє) рушив до Північного Причорномор'я. Французький мандрівник склав перелік великих портів Чорноморського узбережжя Російської імперії, розпочавши його з м. Одеси. У ході подорожі мандрівник отримав вагомі докази того, що плани герцога Д. де Ришельє щодо м. Одеси реалізовувалися швидко та енергійно [347, с. 266].

Південноукраїнські землі на початку XIX ст. відвідав англійський мандрівник Едвард Д. Кларк. Перебуваючи в Криму, він описав страждання татар через агресивне поводження російських військ. Так, у Кафі солдатам було дозволено знищувати мечеті, зносити мінарети, руйнувати фонтани, знищувати громадські акведуки [339, с. 455].

Кримська земля була придатна до продуктивного землеробства, але виглядала занедбаною. Автор писав, що татари й греки відмовлялися обробляти землю через страх бути пограбованими росіянами, а росіяни занадто ліниві, щоб розвивати місцеву промисловість [339, с. 461].

Мандрівнику сподобалося місто Миколаїв. Арсенали, склади й фабрики свідчили про великі докладені зусилля задля перетворення міста в торгово-промисловий майданчик. Ріка, логічне планування вулиць, розвиток виробництв, зростання населення ставили м. Миколаїв високо в списку російських міст. Англійські офіцери та інженери разом із іншими іноземцями ввели в ужиток гарні звички, що слугували прикладом для місцевих мешканців [339, с. 612].

Про м. Одесу Е.Д. Кларк згадував, що воно було розташовано близько до узбережжя, яке виявилось доволі високим, але відкритим вітрам. Зерно складало основну статтю експорту. Імпорт – сушені й консервовані фрукти з м. Константинополя, грецькі вина, тютюн та інші турецькі товари. Села поблизу виробляли масло й сир, які нечасто траплялися на столі на Півдні. На базарі продавалася картопля – досить рідкісний овоч [339, с. 632].

Співробітник Англійського Біблійного товариства Р. Пінкертон (1780-1859) у 1814-1820 рр. здійснив кілька тривалих місіонерських мандрівок по Росії та Європи. Наприкінці 1819 р. він відвідав м. Одесу, описавши місцевий карантин, правила та умови перебування в ньому. Р. Пінкертон побачив місто, що зростає. Представники різних національностей успішно вели тут комерційні справи й користувалися привілеями. Порто-франко сприяло отриманню надприбутків за рахунок експорту зерна [262, с. 196].

Мандрівник схарактеризував архітектуру та благоустрій м. Одеси, зазначивши, що вулиці та прилюдні місця були вільно розташовані, обрамлені

рядами дерев. Матеріалом для будинків слугував камінь-ракушняк, проте він був недостатньо міцним. Інша незручність полягала у відсутності хорошої води, для отримання якої жителі їздили до джерел. Р. Пінкертон звертав увагу на нестачу палива, а також нарікав на погану якість доріг та нещадну пилюку.

Записки Р. Пінкертона містять цікаві відомості про колоністів. Зокрема наведено дані про німців, болгар, шведів, греків. Про німецьких та болгарських колоністів, які осіли в сусідніх з м. Одесою степах, автор писав, що їхня праця сприяла розвитку садівництва та городництва [262, с. 197].

У 1825 р. у Лондоні було надруковано двотомну працю «Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia» шотландського мандрівника Р. Лайялла, який трьома роками раніше в якості лікаря та перекладача супроводжував двох італійських дворян в їхній подорожі Півднем. Описуючи історію м. Одеси, автор звернув увагу на привілеї, які сприяли розвитку торгівлі [213, с. 140].

Призначення герцога Д. де Ришельє на посаду генерал-губернатора зміцнило суспільну довіру. На прибутки від торгівлі зводилися чисельні приватні будинки. Разом із тим, суттєвими перешкодами для розвитку міста Р. Лайялл вважав відсутність належного водопостачання та нестачу палива [213, с. 146].

Мандрівник навів основні статті експорту та імпорту одеської торгівлі. Проте, у Р. Лайялла були підстави думати про зловживання на місцевій митниці. Найбільші купецькі будинки належали грекам чи італійцям. В 1822 р., коли гостро постало питання про статус порто-франко для м. Одеси, торгівля помітно знизилася. Із чого він зробив висновок, що дні процвітання міста, пов'язані з іменем Д. де Ришельє, добігали свого кінця [213, с. 166].

Автор записок навів дані про кількість населення, його національний склад. Найчисельнішою групою на той час вважалися греки. Описуючи зовнішній вигляд міста, мандрівник звернув увагу на те, що його вулиці були чітко розлінійовані, проте брудні й майже без тротуарів, будинки зведені із ракушняка, пошпаровані та пофарбовані в різні кольори.

Записки Р. Лайялла містять згадку про відвідування м. Миколаєва, який під керівництвом російського військового командування швидко розростався. Місто мало широкі вулиці, засаджені з обох сторін деревами. Автор згадував про місцеве суднобудування. У Криму увагу Р. Лайялла привернуло зведення величного собору в м. Сімферополі та караїмські поселення в Чуфут-Кале.

У 1826 р. у Парижі надруковано книгу французького мандрівника, купця та дипломата Ж.Ф. Гамби, яка є записками про чисельні подорожі Півднем Російської імперії. У 1817 р. Ж.Ф. Гамба подорожував з метою вивчення перспектив торгівельних відносин Франції з цими землями. Відвідавши місто Одесу, Миколаїв, Херсон, Сімферополь та інші населені пункти Криму, Кубані, Кавказу, особливу увагу він звернув на Грузію [350].

Доктор медицини, англійський мандрівник Е. Мортон у 1827-1829 рр. мешкав у Росії. Він залишив цінні записки про перебування в Одесі, зокрема про заснування та перші роки існування міста, які були пов'язані з величезними труднощами. Мова йшла про мільйонні витрати на будівництво споруд, які дуже швидко руйнувалися. Місто, на його твердження, забудовувалося хаотично, вулиці мали жахливий вигляд. Для контролю за коштами було створено спеціальну комісію [243, с. 24].

Ситуація змінилася з приходом до влади герцога Д. де Ришельє. З 1803 р. в місті запанувала атмосфера суспільної довіри та співпраці і було підготовлено план розвитку міста. Чиновник чітко окреслив основні проблеми міста – відсутність питної води та доріг, а тому за допомогою купецтва взявся за вирішення цих питань. Граф О. Ланжерон продовжив реформи свого попередника, досягненням чого стало отримання містом у 1819 р. статусу порто-франко [243, с. 28].

У спогадах подано статистичні дані про кількість населення, доходи та податки міста, обсяги торгівлі, розвиток виноградарства, ціни на нерухомість, відомості про діяльність адміністративних установ, облаштування нового карантину. Переважно на основі розповіді маркіза Г. де Кастельно, Е. Мортон

повідомляв про наслідки чуми, яка охопила м. Одесу в 1812-1813 рр. Автор описав причини та перебіг епідемії, її подолання, кількість жертв [243, с. 140].

На увагу заслуговує праця вченого-економіста Ю. фон Гагемайстера (1806 – 1878) «Записки про торгівлю портів Новоросії, Молдавії та Валахії». Автор з 1833 р. проживав в м. Одесі, де служив у канцелярії М.С. Воронцова, який доручив йому скласти опис портів Чорного та Азовського морів. Мандрівник проаналізував статистичні дані експорту та імпорту краю, виклав свої думки щодо поліпшення торгівлі [345].

Невідомому іноземному автору належала записка, датована 1835 р., у «Berliner Figaro», а через рік перекладена з німецької та надрукована в «Одесском Вестнике». Автор писав про досягнення уряду в розбудові міста. Це виявилось в благоустрої м. Одеси, розвитку торгівлі, збільшенні населення. За назвами вулиць можна було дізнатися про національність мешканців – Грецька, Італійська, Єврейська тощо. Автор звернув увагу на своїх земляків – швабів. Попри те, що вулиці були широкими та мали чіткий поділ під прямим кутом, їх розбудова була позначена багатьма труднощами [252, с. 1222].

Американець Д.Л. Стефенс (1805-1852) у 1837 р. здійснив подорож до Греції, Туреччині, Росії та Польщі. Цікавими є думки, у яких описано м. Одесу та південноукраїнський регіон. Автор писав про місто, що воно зростало швидше, ніж будь-яке американське, але при цьому між ними не було схожості. Д.Л. Стефенс зауважував, що в Америці люди селяться там, де вони знаходять переваги для себе, а в Росії уряд, наділений абсолютною владою, вказував, де мало бути місто. Автор описав вулиці, доходні дома, бульвар тощо. Мандрівник згадував різні адміністративні будівлі й пилуку, від якої рятувалися носінням легкого плащу, щоб зберегти одяг чистим [309, с. 242].

У 1839 р. надруковано книгу, написану французьким мандрівником маркізом де Кюстіном, про Росію часів Миколи I. Автор створив убогу картину життя в Росії. Критики зауважували, що автор у багатьох випадках згущав фарби, але разом із тим, йому, як іноземцю, вихованому в дусі європейської свободи, багато що видалося диким у російській реальності. Тема свободи –

одна з ключових тем, піднятих автором записок. І тут, як приклад позитивних зрушень, він згадував одеську торгівлю та Одесу: «...в России нет ни в чем свободы, за исключением...одесской торговли. Поэтому Николай...очень не любит дух независимости, господствующий в этом городе, обязанном своим процветанием уму и честности француза (герцога Ришелье)...» [181, с. 131].

Великий інтерес до Півдня першої половини ХІХ ст. виявили вітчизняні мандрівники – це були люди, що належали до вищої верстви, які мали авторитетні знайомства, виділялися ерудованістю та неабияким літературним талантом. Подорожуючи Півднем, дворяни, священники, високопосадовці та чиновники керувалися бажанням на власні очі побачити край, дізнатися більше про його минуле та сьогодення. Часом причиною поїздки був супровід якихось поважних осіб, зокрема, членів царської родини, чи виконання службових доручень.

На відміну від записок іноземців, нотатки вітчизняних пілігримів вирізнялися більшою емоційною забарвленістю, яскравістю та образністю в передачі фактів. Чимало авторів повідомлень звертали увагу на опис природи, пам'яток старовини, знайомство з різними народами, які населяли край. Разом із тим, їхні записки повинні були відповідати інтересам уряду: мали відмічатися заслуги державних діячів, описуватися зусилля влади щодо освоєння регіону, наводитися приклади позитивних зрушень у житті його мешканців.

У 1820 р. двомісячну подорож Тавридою здійснив І.М. Муравйов-Апостол, рушивши з м. Одеси, яке дуже любив. Він захоплювався тим, наскільки позитивний рух торгівлі перетворював, наче чарівник, пустелі в прекрасні міста [244, с. 2].

Потім І.М. Муравйов-Апостол зупинився в м. Херсон, яке справило негативне враження. Перебуваючи в Криму, І.М. Муравйов-Апостол, ерудована людина, часто звертався до стародавніх авторів. У такий спосіб мандрівник нібито своєю особистою присутністю відстежував те, що було до нього. Він часто наводив цитати з текстів давньогрецьких та давньоримських істориків і географів, а також покликався на працю відомого натураліста П. Палласа.

Увагу І.М. Муравйова-Апостола здебільшого привертала пам'ятки історії та культури (давні монастирі, палаци, фортеці). Він об'їздив майже всі населені пункти півострова. Кожен із них запам'ятався чимось особливим: Севастополь – гаванню, доками та бухтами, Інкерман – печерами та церквою, Балаклава – гостинністю греків, Бахчисарай – татарським колоритом та ханським палацом, Судак – фортецею, Керч – недостатньо розвинутою промисловістю.

Кілька рядків мандрівник присвятив розвитку виноградарства. Виноробство залишалося на дуже низькому рівні, бо земля перебувала в руках людей, які, на його думку, погано володіли виноградарством. Тут, зазначає автор, практично неможливо було дістати нормального вина [244, с. 205].

Серед містечок Криму автор нотаток виділив Феодосію, яка найбільше була схожа на місто [244, с. 248]. Охайні, прямі вулиці, широка площа, прекрасна набережна, гарно обставлений карантин, який унеможлиблював проникнення інфекції. Місцевими цікавими пам'ятками тут вважалися баня та мечеть, перетворена в римо-католицький храм.

Увагу І.М. Муравйова-Апостола привернули народи, що жили в Криму. Про татар він писав, які у всіх своїх будинках та магазинах татари сиділи, піджавши ноги, та займалися своїми справами [244, с. 196]. Основним промислом татар було виготовлення виробів із саф'яної шкіри та ножів із гарної сталі.

Також мандрівник познайомився з караїмами, відвідавши їхнє місто Чуфут-Кале, які справили гарне враження. Вони найбільше зберегли «чистоту Мойсеева закона». Щодня вони спускалися з Чуфут-Кале до Бахчисараю, де займалися ремісництвом та торгівлею, а ввечері піднімалися в свої будинки попри будь-яку погоду та важкість шляху [244, с. 129].

Відомості про становище південноукраїнських земель першої чверті XIX ст. знаходимо в записках лейб-хірурга Д.К. Тарасова. Супроводжуючи імператора Олександра I, він залишив цікаві спогади. Так, під час останньої подорожі імператора до Криму в 1825 р. у записках згадано м. Маріуполь і м. Бердянськ. Їх господарський розвиток зумовлювався вигідним географічним

розташуванням. У Таврійській губернії увагу подорожніх привернули колонії менонітів, єврейські колонії та поселення духоборців. Меноніти справили гарне враження. На думку автора, німці перетворили цей край у найкращу провінцію [316].

Такого не можна було сказати про євреїв. Землеробство не користувалося популярністю, а тому вони всіляко відверталися від сільської праці. Духоборці ж, як і меноніти, були вправними господарями.

У 1827 р. в «Одесском Вестнике» у вигляді листів було надруковано записки невідомого мандрівника, який подорожував південними губерніями. Першим на його шляху опинилося м. Миколаїв, яке залишило гарне враження, зокрема, своїми прямими та чистими вулицями, Спаським садом, наявними просвітницькими закладами – музеєм та бібліотекою [273, с. 245].

Загальний вигляд м. Херсона був менш привабливий. Автор подав відомості про чисельність населення, кількість наявних будинків, офіційних установ. Промисловість міста була представлена портом, який спеціалізувався на збуті деревини, та великим канатним заводом. Щодо подальших перспектив міста, то великі надії покладалися на організацію пароплавного сполучення між Одесою та Херсоном [275, с. 250].

Опис Криму був найширшим у записках: соціально-економічне життя краю, розвиток торгівлі, стан господарських справ, звичаї народів, що його населяли. На відміну від І.М. Муравйова-Апостола він писав, що кримське виноробство йшло вперед, свідченням чого, зокрема, був наказ імператора про постачання кримського вина до двору [277, с. 277].

Мандрівник залишив досить детальний опис м. Керч, яке могло стати одним із кращих портів на Чорному морі. Вигідне географічне розташування сприяло розвитку торгівлі. Основні галузі економіки – риболовля та торгівля сіллю. Автор навів кількість суден у порту, обсяги імпорту та його вартість. Серед пам'яток міста мандрівник назвав Мітрідатову гору та Музеум, відкритий завдяки археологічним розвідкам [278, с. 292].

Але, на думку автора записок, найбільшу перевагу мало м. Федосія. У цьому мандрівник солідарний із І.М. Муравйовим-Апостолом. Місто помітно вирізнялося серед інших своєю архітектурою, правильністю вулиць та чистотою. Економіку складали декілька заводів, торгівельні лавки та порт. Сюди привозили хліб, ліс, залізо, льон, гречку тощо [278, с. 293].

Мандрівник перше місце за мальовничістю віддав м. Бахчисарай. Місцеві татари та караїми спеціалізувалися на вичинці шкір. Увагу привернуло Чуфут-Кале, де основу господарства складала торгівля та різні промисли [281, с. 377].

З Криму мандрівник вирушив до м. Маріуполя, рухаючись через Приазов'я, де існували колонії різноманітних релігійних течій. Біля р. Молочні Води мандрівник побачив заможні поселення духоборців. Сильне враження на автора справили менонітські колонії. Меноніти вирізнялися своїм працелюбством. У степах випасалися стада рогатої худоби, процвітало хліборобство. Дехто займався шовківництвом та виноградарством. Кожен мав свій сад [283, с. 392].

Розселені в Мелітопольському повіті ногайці також привернули увагу автора. Він писав про намагання уряду приручити цей народ до осілості через заняття хліборобством, скотарством та розведенням садів. Мандрівник дійшов висновку про існування труднощів у вирішенні цього питання [283, с. 393].

Автор записок відвідав м. Бердянськ, яке лише починало свою історію. Але мандрівник був переконаний в прекрасному майбутньому цього міста. Він писав, що з відкриттям порту торгівля всього тамтешнього краю стане більш розвинутою. Він залишив місцевість в повній впевненості, що через кілька років місто перетвориться на одне із найбільш активних портових міст [283, с. 393].

У повідомленні про м. Маріуполь описано його непривабливий вигляд, незручне розташування пристані, що заважало розвитку торгівлі, а також заняття місцевих греків. Вони володіли великими площами гарної землі, більшість якої залишалася необробленою [284, с. 397].

Далі мандрівник відвідав Бахмутський, Новомосковський та Павлоградський повіти. На відміну від Херсонської губернії,

Катеринославщина була обжитою місцевістю із великими, добре облаштованими поселеннями. Автор записок побував у Бахмуті. У декількох верстах від міста добували кам'яне вугілля – «сего безценного дара в сих безлесних странах» [285, с. 404].

Щодо Катеринослава, то подорожний не зміг приховати свого розчарування від знайомства з цим містом: занедбані вулиці, будинки, руїни величезного палацу та залишки фундаменту закладеної поблизу нього церкви. Мандрівник навів відомості про заклади та установи міста. Схвальний відгук заслужив гарно облаштований та доглянутий сад [285, с. 405].

Найбільшим підприємством Катеринослава була казенна суконна фабрика, де працювало 3 789 осіб. Тут були задіяні ткацькі, прядильні та чесальні машини. Фабрика спеціалізувалася на виробництві гвардійського та офіцерського сукна. Її загальний вигляд, організація праці свідчили, що підприємство за темпами розвитку випереджало місто [285, с. 405].

У 1828 р. і 1830 р. ректор Катеринославської духовної семінарії, архімандрит Я. Вечерков супроводжував архієпископа Гавриїла Розанова під час його поїздок Катеринославською єпархією. Я. Вечерков склав дорожні нотатки, у яких йдеться про діяльність Гавриїла, описи населених пунктів єпархії та їхніх церков. Я. Вечерков побував у м. Маріуполі, де проаналізував діяльність Маріупольського грецького суду [288, с. 60].

Серед записок російських мандрівників відомими є подорожні нотатки М.С. Всеволжського, який у 1836 р. на шляху до Константинополя познайомився з Новоросійським краєм. Першим губерньським містом, куди він завітав, став Катеринослав, у якому не було нічого примітного, окрім ярмарків.

У Криму М.С. Всеволжський описав минуле півострова, природні умови, місцеве населення, його заняття, рівень господарського освоєння. Кримські татари вирізнялися гостинністю. Автор записок відзначав зусилля та досягнення уряду, який сприяв розвитку цього народу, що виявлялося в облаштуванні шкіл, податкових пільгах [150, с. 29].

Сімферополь складався з двох частин – старої та нової. Останню характеризували широкі та прямі вулиці, офіційні установи, казарми, собор. Стара частина, так зване татарське містечко, мала криві вулиці, багато мечетей, базар, фонтани. Автор наголошував на жвавому розвитку Ялти, яка швидкими темпами перетворювалася на перспективне містечко. М.С. Всеволжський вказував на зростанні популярності півострова як рекреаційної зони: наслідуючи М.С. Воронцова, знать масово зводила дачі.

Вразило М.С. Всеволжського місто Одеса. Автор записок позитивно оцінював діяльність Д. де Ришельє, послідовником якого став М.С. Воронцов. Мандрівник описав досягнення високопосадовця. Перед очима мандрівника постали гарні будинки, магазини, добре облаштований карантин тощо [150, с. 92].

Цікаві свідчення залишила О.П. Шишкіна в спогадах «Записки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году». Цей твір дотепер не втратив свого яскравого колориту й знайомить читачів із людьми, господарством, побутом великих міст Півдня. В Одесі О.П. Шишкіна милувалася пам'ятником герцогу Д. де Ришельє, архітектурою, приморським бульваром, палацом М.С. Воронцова. Вона залишила відомості про розвиток судноплавства [175; 176].

У Миколаєві їй сподобалися місцеві церкви, сад, обсерваторія та гідрографічне депо, адміралтейство, вразили успіхи міста в галузі суднобудування. Херсон розчарував мандрівницю через бідність населення, занедбаний вигляд будинків. Поза її увагою не залишилися місцеві пам'ятки.

У 1848 р. в Одесі були видані подорожні записки невідомого автора, який десять днів мандрував Кримом. Автор захоплено розповів про облаштування Севастополя як головного військово-морського пункту. На що вказувало адміралтейство, будівлі, кораблі та зайнятість публіки [162, с. 13].

Ялта на той час була невеличким містечком, яке мало «жалкую фізиономию». Проте вражав Бахчисарай, чий східний колорит захоплював мандрівників. Окрім обслуговування та ремонту кораблів серед галузей

господарства півострова згадувалися виноградарство та садівництво, але обмеженість землі заважала розвитку хліборобства.

Враження від подорожі Кримом залишила В. Желіховська. Феодосія не надто сподобалася мандрівниці – невеличке містечко із незграбними будівлями та брудними вулицями. Проте, зауважувалося, що купання в морі чудове, а картини І. Айвазовського захоплюють. Ялта зі своїми дачами, виноградниками, зеленню, бульваром та відпочивальниками залишила гарні враження [172, с. 85].

Записки, у яких містяться враження від поїздки Кримом влітку 1896 р., залишив М.М. Бережков, професор із Ніжина. Автор побував у Керчі – «гарне місто, багато хороших будівель», у Феодосії – «нині Феодосія почне багатіти з прокладанням до неї залізниці (від Джанкою)...», в Севастополі, в Сімферополі та в інших містах Криму [11, с. 150].

Записки мандрівників цінні тим, що вони відображають зовнішній вигляд населених пунктів краю, господарство, містять оцінку діяльності влади. Практично всі подорожні, які бували в Одесі, відзначали ансамбль будівель центру міста, пам'ятник Д. де Ришельє, а також загальновідомі сходи, що зводилися за правління М.С. Воронцова.

Зауважимо, що з другої половини ХІХ ст. починає формуватися тип автора мандрівних записок, представлений інтелігентом-різничинцем, дрібним службовцем, який займався журналістикою, літературою, наукою. Цікаво, що більшість із них усвідомлювали значення жанру мандрівних записок і мали свою програму подорожніх описів: звертати увагу на околиці Росії (зокрема південні), не лестити Росії та владі, а відтворювати реальний стан речей, так розширюючи видноколо вітчизняного читача.

Особливий інтерес становить діяльність О.С. Афанасьєва-Чужбинського. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХІХ ст. він здійснив низку етнографічних експедицій, результатом яких стало видання книги «Подорож у Південну Росію» [121].

Херсон у середині ХІХ ст. постав як провінційне губернське місто. Описуючи його зовнішній вигляд, О.С. Афанасьєв-Чужбинський звертав увагу

на міський центр, ринок, історичні пам'ятники. Будинки мали непривабливий вигляд, вулиці вкриті пилюкою. Лише навесні, писав автор, місто ставало якимось святковішим [120, с. 345].

Автор показав байдужість та лінощі херсонської влади, що через свою невдалу діяльність та внутрішню політику ставила місто в другорядні губернські. Проте, песимістичний висновок автора про те, що місто не матиме економічної перспективи в майбутньому, на щастя, не виправдався. Невеличка Каховка у ХІХ ст. була відома своїм ярмарком, що мав велике економічне значення для розвитку Півдня.

Життя Миколаєва було повністю підпорядковане потребам флоту. На цю особливість звернули увагу мандрівники. У середині ХІХ ст. К. Зеленецький у своїх записках наголошував, що побут Миколаєва тісно пов'язаний з його військово-морським значенням. Так, приватні та державні підприємства, що існували у Миколаєві, обслуговували Чорноморське адміралтійство [188, с. 271].

На території Херсонської губернії активно виникали й зростали не лише великі міста, але й маленькі містечка, які також привертати увагу мандрівників. Зокрема, К. Зеленецький був здивований прекрасним плануванням Вознесенська, його архітектурою, будинками, відсутністю бруду на вулицях, садами.

Записки про Маріуполь та Приазов'я залишили професор Новоросійського університету В. Григорович (початок 70-х років ХІХ ст.) та художник Д. Струков (1886 р.), який знайомився з нащадками кримських греків, архітектурою, церковними святинями тощо [374, с. 335].

Цінний матеріал містять подорожні нотатки Маріупольським повітом І. Христофоровича-Лобка (1871 р.). Мандрівник приділив значну увагу Маріуполю, який своїми красивими будівлями й рівними вулицями на перший погляд приємно вразив, але подальше знайомство розчарувало необлаштованими брудними вулицями. Будинки в місті хоч і були гарні на вигляд, але всі були обідрані [325, с. 218].

У торгівлі, на його думку, помітна була відмінність між багатим і бідним населенням. Багатий стан складався винятково з гільдійського купецтва. До

нього намагалися доєднатися й торгівці середньої руки, але вони досягали цього лише у вбранні. Бідне населення мешкало на околицях міста, у їхніх будинках, одязі та їжі можна спостерігати величезне зубожіння [325, с. 223].

В. Григорович під час подорожі в 1873 р. збирав лінгвістичний та фольклорний матеріал, подорожуючи грецькими поселеннями Приазов'я. У Маріуполі він оглянув церкви, розшукуючи давні книги, реліквії, ікони. В Бердянську мандрівник зустрічався зі старовірами. Цікавими є спостереження автора про Корсунський монастир у Таврійській губернії [158, с. 20].

Метою поїздки К. Жукова на південний берег Криму було бажання ознайомитися з новими місцевостями. Він нарікав, що більшість представників вищого світу бувала за кордоном, проте мало подорожувала рідною країною. У Катеринославі він побачив гарні будинки, сади, бульвар, великий ринок та багато єврейських лавок. Утім, на думку мандрівника, привабливість міста дещо псували брудні вулиці та «снующие везде грязные евреи» [173, с. 9].

Херсон зустрів вуличною пилюкою, тротуарами, недоступними для пішоходів, ринком, магазинами іноземців. Вирушивши до Одеси, К. Жуков натрапив на багато прекрасних місць для відпочинку та місто, яке в цілому виглядало як іноземне. Місто вразило його своїм чудовим виглядом, кипучою діяльністю в практичній гавані, появою представників різних націй.

Знайомство з Кримом мандрівник розпочав із Євпаторії. Він згадував про місцеву старовинну мечеть, караїмські синагоги, караїмську школу та митницю. Неподалік від міста існувало джерело цілющих грязей. У Севастополі К. Жукову сподобалася зручна бухта. Він висловив переконання, що місто матиме велике торгівельне майбутнє, а не лише роль військової бази. Помірні ціни на житло та харчі зміцнювали позитивний образ міста.

Тут було багато євреїв, караїмів та греків. Останні торгували фруктами. Перебуваючи в Алупці, мандрівник спостерігав за життям місцевих татар, яким дав досить негативну оцінку, тому що татари багато років населяли Крим, але останній не представляв собою прогресивного регіону [173, с. 47].

Цікавим є опис Сімферополя. Гостинний двір та ринок виявилися величезними. Міські дороги мали добрий стан, а транспортне забезпечення було достатньо налагодженим. Ханський палац, мінарети мечетей, вузькі вулички свідчили про азійський характер Бахчисараю [173, с. 70]. На той час багато караїмів покинули Чуфут-Кале та розселилися в інших місцях краю.

Подорожніх цікавили питання іноземної колонізації регіону. Так, В. Дедлов, будучи етнічним німцем, вивчав німецькі колонії в Росії. Мандрівник наголосив на внеску німців у розвиток Півдня завдяки їхнім багатим традиціям. Автор возвеличував німецький народ за прекрасний стан колоній [160, с. 189].

Перші єврейські колонії мали землеробський характер, але їхні господарства були в жалюгідному стані. Більшість населення виявилася неспроможною до сільськогосподарської діяльності. З часом євреї почали посідати вагоміше місце в житті регіону. У Херсоні, за словами К. Зеленецького, євреї тримали трактири, займалися ремеслами, торгівлею, факторством, так само, як і в Олександрії [188, с. 207].

Самобутню етнічну групу становили караїми. Вони переважно жили в містах та активно займалися торгівлею, ремеслами, дрібною промисловістю. На Херсонщині серед вірмен-переселенців багато було землеробів, скотарів, ремісників. Греки селилися переважно в портових містах. Центральний район Херсону отримав назву Грецького форштадта, де було зосереджено крамниці греків. Грецький район існував і в Одесі, відмічав К. Зеленецький [188, с. 239].

У містах Півдня можна було зустріти людей, писав К. Зеленецький, усіх націй: греків, італійців, німців, євреїв, вірмен, українців [188, с. 217]. За свідченнями дослідників краю, більшість населення в містах та аграрному секторі краю складала українці. Описи селян-українців були досить колоритними.

Отже, подорожні записки, нотатки мандрівників допомагають відтворити широку картину соціально-економічного життя Півдня. Увагу палігримів

привертали особливості господарського освоєння краю, протікання процесу заселення, становище іноземців, розвиток населених пунктів, роль влади тощо.

Серед подорожніх можна виділити наступні типи, кожен із яких зробив власний внесок у краєзнавче освоєння регіону та залишив багату наративну спадщину. Це мандрівники-науковці кінця XVIII ст.; вітчизняні мандрівники, які належали до панівного прошарку російського суспільства першої половини XIX ст. – дворяни, священики, високопосадовці; мандрівники-різночинці другої половини XIX ст.; іноземні пілігрими кінця XVIII ст. – 30-х рр. XIX ст.

Їхні подорожні записки, вирізняючись особистим сприйняттям дійсності, містять цінні факти з огляду на висвітлення окремих сторінок ранньої історії Півдня України, бо першими, хто залишив письмові свідчення про цей край після його включення до складу Російської імперії, були саме мандрівники.

2.2. Мемуари та щоденники про розвиток господарства у Південній Україні

Мемуари вважають найбільшою групою джерел особового походження. До жанру мемуарів також відносять спогади та щоденники. Якщо раніше мемуари писали переважно особи панівного прошарку суспільства – сановники, дворяни, то з кінця XVIII ст. виникали записки різночинців – вихідців із чиновництва, військового стану, інтелігенції тощо.

Серед мемуарів та щоденників кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. досить широко представлені записки, написані знаттю. Їхні автори, часто будучи безпосередніми учасниками подій, намагалися відтворити окремі епізоди свого життя, у яких містяться й відомості про Південь. Мемуаристи фіксували найбільш пам'ятні чи знакові моменти, наприклад, зустрічі з видатними особистостями, відвідування урочистостей, вирішення важливих службових доручень тощо.

Переважно в спогадах та мемуарах очевидцями давалася позитивна оцінка зрушенням у регіоні, зокрема вагомим трансформаціям у торгівлі,

землеробстві, судноплавстві, забудові та благоустрою населених пунктів. Помітне місце в наративах посіли враження від знайомства з відомими військовими та політичними діячами – Д. де Ришельє, О. Ланжероном, М. Воронцовим.

Французький посол граф Л.Ф. Сегюр, який супроводжував Катерину II під час її подорожі на Південь, залишив згадки про поїздку й, зокрема, про Херсон. Л.Ф. Сегюр писав, що місто зводилося як портовий та торгівельний центр. Разом із тим, наявні досягнення не змогли приховати від француза й негаразди: невдале розташування міста через випаровування навколишніх боліт і острівків, які несли загрозу здоров'ю місцевих мешканців [170, с. 248].

Нотатки про ранню історію Миколаєва міститься в спогадах учасника російсько-турецької війни 1787-1791 рр. генерал-майора С.І. Мосалова. За рекрутами С.І. Мосалов поїхав до Миколаєва. Як з'ясувалося, вони майже рік працювали безкоштовно на кам'яних роботах, зводивши місто під керівництвом М.Л. Фалєєва, який разом із тим не піклувався про їхній стан. У шпиталі час від часу траплялися випадки привласнення грошей померлих рекрутів [182, с. 136].

До числа ранніх заміток належать свідчення А.І. Шостака 1809 р. Автор описав історію завоювання та заснування Херсону. Тут жваво розвивалася торгівля. Проте географічне розташування, нездорове повітря змусили уряд шукати новий порт, яким стала Одеса. Автор описав становлення Одеси в перші роки її існування. Утім, у місті не вистачало житла, складів та магазинів, і все перебувало в недовершеному стані. Проте, завдяки допомозі уряду та отриманню прибутку від митних зборів, в Одесі вдалося налагодити життя [333, с. 8].

Поза увагою керівництва не залишилися околиці міста, куди були запрошені та розселені колонії болгар, слов'ян та німців. З кожним роком Одеса ставала дедалі красивішою та успішнішою, про що свідчила торгівля, господарство, будівництво, освіта та культура [333, с. 12].

Найбільше в наративних джерелах досліджуваного періоду відображено життя Одеси. Саме до Південної Пальміри було прикуто погляди багатьох сучасників. Особливості географічного розташування, природа, історія, етнічне розмаїття міста зробили його справжньою перлиною краю.

У мемуарах графа Л. Рошешуара містилися записи одеського періоду його життя, тісно пов'язаного з діяльністю герцога Д. де Ришельє. Повертаючись Кримом із військового походу, Л. Рошешуар описав Феодосію. Його увагу привернув Карасу-Базар, який мав велике значення завдяки торгівлі та багатолюдності. Місто виявилось надзвичайно колоритним [147, с. 83].

У судацькій долині князем Г. Потьомкіним було започатковано вирощування винограду, що, на думку автора записок, могло позитивно вплинути на господарський розвиток краю. Автора мемуарів вразив Севастополь – «один из самых красивых портов Европы» [147, с. 98].

О. Амфітеатров у своїй роботі «Младенчество и первая юность Одессы в рассказах итальянцев-современников» на основі заміток, написаних невідомим італійцем і надрукованих у Флоренції в 1817 р., представив цікаву картину розвитку Одеси в перше десятиліття її існування. Автор-італієць не приховував, що мета його твору – бажання «расшевелить итальянских неgociантов к развитию торгового обмена с новым портом» [117, с. 130].

Італієць наводив статистику зрушень молодого міста. Високий темп приросту населення призвів до подорожчання житла та продуктів харчування. Торгівля хлібом складала основу одеського експорту. Описуючи порт, карантин, торгівельні пільги, запроваджені російським урядом, автор записок намагався створити позитивний образ Одеси у своїх земляків.

Цікаве повідомлення про Одесу 1830 р. залишив П. Морозов. В джерелі можна знайти інформацію про районування Одеси, її передмістя, кількість будинків та населення, розвиток торгівлі та судноплавства, порт і карантин, архітектуру, пам'ятки, особливості благоустрою. Неодноразово наголошувалося на значенні торгівлі для міста [242, с. 57].

Чималий шар матеріалів, присвячених Одесі, залишили представники чиновництва. Державна служба давала можливість безпосередньо спостерігати за тими процесами, які відбувалися в регіоні. Авторів спогадів об'єднувала спільна риса – надзвичайно шанобливе ставлення до влади. Майже всі позитивні зміни в житті краю вони пов'язували з діяльністю адміністрації.

Епізоди про свою службову діяльність зафіксував М.П. Щербінін. Будучи протеже генерал-губернатора М.С. Воронцова, він у 1825 р. отримав посаду в канцелярії князя. У декількох працях М.П. Щербінін дав високу оцінку своєму керівникові, описуючи великі зусилля, які докладав тот для розвитку губернії, зокрема, зростання добробуту Бердянська [335].

Цікаво, що таку ж думку знаходимо в щоденниках титулярного радника В.К. Крижанівського, який був довіреною людиною високопосадовця в Бердянську. Вивчаючи записки, бачимо, що його автора вирізняло, передусім, поважання державницького «начала». Так, у заснуванні Бердянська, в його успішному розвитку автор вбачав велику заслугу свого патрона: «...по ходатайству... князя... мы осчастливлены были дарованием 10-и летней льготы городу...» [129, с. 157]. Згодом В.К. Крижанівський у 1840 р. прибув до Бердянська на посаду наглядача місцевої митниці. Записки В.К. Крижанівського мають великі інформативні можливості та надають широку картину розвитку приазовського міста протягом 1840-1883 рр. Основна думка, яка супроводжувала весь текст щоденника, полягала в тому, що Бердянськ – прекрасне місто, яке з роками мусить стати ще кращим [129, с. 133].

У 1827 р. (напередодні російсько-турецької війни) деякі міста Півдня відвідав І.С. Жиркевич. На той час автор служив у військовому департаменті, місія якого полягала в контролі за ходом воєнних приготувань, в закупці необхідних матеріалів, у зборі відомостей про становище краю. Автор описав якість та вартість товарів, повідомив про стосунки між ним та купцями. Із наведених фактів робимо висновок, що урядовець був чесною людиною, яка не вдавалася до фінансових зловживань [180].

Враження про Крим містилися в щоденнику В.А. Жуковського. Особливість джерела полягала в тому, що автор детально не описував факти та події, а лише заносив ключові слова чи фрази. У Миколаєві мандрівник згадував верф, обсерваторію, гарної архітектури будівлі. Крим звертав на себе увагу стародавніми пам'ятками, живописним виглядом, красою природи. В.А. Жуковський навів відомості про народи, що населяли край [174, с. 352].

У записках О.І. Михайловського-Данилевського відображено подорож імператора Олександра I Росією в 1818 р. Поміж іншого, у них містяться відомості про перебування царя в Одесі. Імператор був настільки задоволений Одесою, що наказав надіслати орден Дюку де Ришельє в Париж [236].

Одесу 20-х років XIX ст. описав давньо-вірменською мовою вірмено-католицький архімандрит Мінас Бжшкянць, відомий під іменем патера Міная Медичі. Автор згадував прийоми, які йому було зроблено в Одесі графом О. Ланжероном, встановлення на честь Д. де Ришельє пам'ятника, основні події в історії міста в перші 30-ть років існування. Патер піклувався про благоустрій римо-католицької церкви, був духовником хворих католиків у лікарні, а також ментором вихованців-іноземців Ришельєвського ліцею [230, с. 2].

М. Медичі писав, що Одеса була містом всіх народів, тут можна було зустріти комерсантів всіх націй. Вулиці її широкі та прямолінійні, але дороги необлаштовані. Місто характеризувалося багатьма гарними будівлями, церквами, готелями, школами та палацами. Автор спогадів згадував про вірменську колонію в Одесі, де мешкало близько 30 сімейств, та німецькі поселення навколо міста, які мали свою церкву та священика [230, с. 4].

Одесу часів правління графа О. Ланжерона описував у своїх записках О.І. Рібоп'єр. Він зауважував, що завдяки правлінню герцога де Ришельє вона опинилася в числі перших міст імперії. Порто-франко сприяло її росту, розвитку торгівлі, що викликало заздрість з боку деяких можновладців, які вважали, що тут процвітала контрабанда. О.І. Рібоп'єр був відправлений до Одеси розібратися в цьому питанні [178, с. 9].

Уявлення про Південь України першої половини XIX ст. значно збагачуються мемуарами графа М.С. Воронцова, генерал-губернатора Новоросійського краю. Як говорив сам автор, метою записок був правдивий виклад деяких подій, що відбулися в роки його служби. Під словом «події» маючи на увазі дві речі: виконання кошторисів щодо благоустрою Новоросії та Бессарабії й перебування в Одесі поета О.С. Пушкіна [142, с. 10].

Перше знайомство М.С. Воронцова з Одесою справило гнітюче враження: маленьке, запорошене, декілька будинків у випаленому сонцем степу. У 1823 р. графа було призначено генерал-губернатором Новоросії. Він став одним із найбагатших землевласників регіону [142, с. 60].

Південь України, на думку М.С. Воронцова, мав всі умови для досягнення успіху в різних галузях. Свій внесок у розвиток краю зробили італійці, греки, французи, євреї, вірмени та інші народи. М.С. Воронцов писав про євреїв: «Энергии и предприимчивости этих людей стоит удивиться и взять лучшее, чего нет в нашем характере. И должен сказать, что и наши одессанские евреи были людьми достойными и полезными» [142, с. 173].

Найпершою його задачею став благоустрій доріг. Розуміючи важливість шляхів для розвитку регіону, генерал-губернатор упродовж свого правління дбав про їх облаштування. В Одесі М.С. Воронцов приділив увагу прокладанню мостових та шосе, зведенню бульварних сходів та інших споруд. Будуючи дороги, він намагався отримати й фінансовий зиск. Так, у 1820 р. разом із друзями він заснував акціонерну компанію диліжансів [142, с. 178].

Розмірковуючи про перспективи прокладання залізниці, М.С. Воронцов вважав, що: «...ассигнования нужно вкладывать в те искусственные дороги, которые будут связывать порты с хлеботорными губерниями» [142, с. 182].

Важливим питанням стало налагодження пароплавства, від якого в чималій мірі залежав подальший розвиток торгівлі. 1828 р. було завершено будівництво першого пароплаву «Одесса». Про організацію постійного пароплавного сполучення губернатор дбав і надалі [142, с. 189].

Про одеський ярмарок згадував у своїх записках член міської управи О.О. Чижевич. Проходячи один раз на рік, восени, він набував величезного розмаху. Сюди завозилося багато товарів розкоші, а також одяг, взуття, іграшки та інші побутові речі [328, с. 390].

Реформи 60-70-х рр. XIX ст. призвели до чисельних трансформацій у різних сферах суспільно-політичного, господарського та культурного життя Російської імперії. Відповідним чином ці зрушення відбилися на змісті мемуаристики пореформеного періоду. Автори записок (на відміну від своїх попередників) змістили акценти розповідей: зокрема, у них ішлося не лише про бурхливий розвиток торгівлі, чи заслуги високопосадовців в освоєнні краю, але наводилися чисельні згадки про факти та події, які несли на собі пам'ять епохи та мали вагоме значення для широких мас. Говорилося про зміни в облаштуванні міського простору, поліпшення побутових умов містян, виникнення великих підприємств, появу та особливості життя нових соціальних груп, залучення громадськості в управління тощо.

Мемуари та спогади другої половини XIX ст., а особливо межі XIX-XX ст., написані різночинцями, представниками інтелігенції, робітниками, селянами, надзвичайно багаті на різні деталі, подробиці та власні судження, що помітно вирізняє їх від дворянських наративів дореформеного періоду. У рядках яскраво виступає образ мемуариста.

Прикладом слугують записки Е.С. Андреевського (1809-1872). Після 1863 р. він став діяльним учасником місцевого самоврядування в земських установах Одеси. Увагу діяча привертало багато проблем. Неодноразово він описував стан доріг та обґрунтовував потребу їхнього ремонту. Якість міського покриття ніяк не задовольняла жителів [185, с. 52].

Цікаво, що автор записок згадував проблему бродячих тварин. Зокрема він писав, як тепла погода сприяла розповсюдженню скажених собак, але міська дума не вживала оперативних заходів щодо вирішення даної проблеми [184, с. 195].

Короткі відомості про Одесу середини 70-х рр. XIX ст. залишила Є. Рагозіна. Її спогади про Одесу здебільшого пов'язані з враженнями авторки від зустрічі з директором Російського товариства пароплавства і торгівлі адміралом М.М. Чихачовим. На думку Є. Рагозіної, це був видатний діяч у справі розвитку торгівлі зі східними портами [295].

Цікавими є спогади про В.А. Страдомського (1831-1902), написані його сином Борисом. Лікар за фахом, учасник Кримської війни, В.А. Страдомський був помітною постаттю в житті Миколаєва останньої третини XIX ст., мав відношення до організації та влаштування Миколаївського технічного залізничного училища [69, арк. 9]. Простежуючи професійний шлях цієї людини, дізнаємося про існування різних установ та закладів у Миколаєві.

Серед матеріалів особового походження назвемо спогади І.Д. Зіздо (1883-1970). Народившись у м. Вознесенську Херсонської губернії, згодом закінчив Херсонську семінарію, працював учителем у сільських школах Херсонщини. В червні 1905 р. став свідком подій, пов'язаних із заворушеннями в Одесі. Євреї-біженці поїздами тікали на залізничні станції подалі від міста, а в самій Одесі горів порт; натовп розграбував склади зі спиртним... [52, арк. 1].

Спогади є рукописом, у якому історію міста описано за відповідними розділами: давнє минуле міста; опис забудови, архітектури, розташування вулиць; самоврядування, розвиток промисловості, торгівлі, стан культурних та освітніх установ [53, арк. 5].

Серед матеріалів особового походження, що зберігаються в Державному архіві Херсонської області, чільне місце належить документам Л.П. Соловйова, уродженця Херсона. Будучи за фахом інженером, він мав письменницький талант, створив кілька цікавих і багатих за фактажем спогадів про рідне місто та життя його мешканців початку XX ст. [84; 85].

Херсон він пам'ятав із 1914 р. Це було переважно купецьке місто. Л.П. Соловйов описав міські вулиці, їх забудову, особливості архітектури, визначні пам'ятники. Із великих торгівельних підприємств він згадував торгівлю бакалійними товарами Баранова, мануфактурну торгівлю Пташнікова,

декілька кондитерських. Торгівлю в Херсоні вели на базарах та ярмарках. Серед промислових підприємств виділялися завод Вадона, завод Гуревича, лісопильний завод Рабіновича, лісопильний завод Вайнштейна, млин підприємців Оленова та Вайнштейна тощо [85, арк. 52].

Щодо благоустрою, то Херсон не мав ані гарних доріг, ані якісного вуличного освітлення. Міський водогін був побудований коштом підприємця. Отже, спогади Л.П. Соловійова дозволяють побачити широку картину життя Херсона та його мешканців на межі XIX-XX ст.

У фондах Одеського історико-краєзнавчого музею зберігаються мемуари І.П. Литовченка (нар. 1876 р.) [104], життя якого було пов'язане з Миколаєвом. Виходець із багатодітної бідної робітничої сім'ї, він із дитинства пізнав важкий труд, працюючи на різних підсобних роботах, на будівництві, а в 1900 р. влаштувався ковалем до «французького заводу», який виробляв різні машини, судна, вагони тощо. На цьому підприємстві працювало 28 000 осіб [104, арк. 1].

Попри те, що більшості мемуаристів належали схвальні відгуки про розвиток Півдня, інколи регіон потрясли соціальні протести та заворушення. У записних книжках П.А. В'яземського описано повстання, що сталося на початку 1830 р. у Севастополі. Причиною, як пише автор записок, були страшна бідність населення та зловживання адміністрації. За вбивство чиновників сотні людей понесли тяжкі покарання [151, с. 434].

Свідчення про Катеринослав залишив громадський діяч Ф. Матушевський. Автор спогадів зауважував, що «город значно причепурився проти колишнього» [326, с. 37]. Вулиці здебільшого були вкриті бруківкою. Поміж інших позитивних перетворень у місті Ф. Матушевський відзначав організацію трамвайного руху.

Спогади про Катеринослав залишив В. Сокіл. Він описав його найбільш відомі пам'ятки: собор, палац, парк, корпус Гірничого інституту, будівлю Історико-краєзнавчого музею, яким керував «славетний український вчений – дослідник історії Запорозької Січі і ревностний збирач і охоронець матеріальної культури цього району України Д.І. Яворницький» [326, с. 183].

Сам Катеринослав налічував понад 200 тис. жителів. У центрі міста бельгійською компанією в 1898 р. уперше в Україні було прокладено дві трамвайні колії. Навколо міста виростала промисловість. Напередодні Першої світової війни йшла подальша розбудова промислових підприємств: завод Гантке, Брянський машинобудівний завод та інші [326, с. 184].

Декілька років у Катеринославі прожив відомий історик та громадський діяч Д. Дорошенко. За його спогадами, Катеринослав був одним із найкращих і найбагатших міст України. Проте, місто ожило лише в 1870-х рр., коли опинилося в осередку вугільних копальнь та металургійної промисловості. Саме тоді вигляд Катеринослава став більш модерним [168, с. 145].

Батьківщиною відомого українського політичного діяча кінця XIX – першої чверті XX ст. Є. Чикаленка було село Перешори (Херсонщина). У своїх спогадах він описав дитячі та юнацькі роки, господарське життя та побут селян. Через малонаселеність краю земля продавалася задешево. Але зернове господарство було доволі ризикованою справою, яка могла привести як до банкрутства, так і до отримання надприбутку [329, с. 41].

Цінним джерелом з вивчення історії Херсона кінця XIX – початку XX ст. стали мемуари «Херсон и его жители» Й.Н. Векслера [139]. Векслери – відома в Херсоні єврейська лікарська родина, яка належала до еліти суспільства. Населення міста складало переважно українці, росіяни, греки та євреї.

Промисловість Херсона здебільшого була представлена дрібними виробництвами кустарного чи напівкустарного типу: паровий та вальцювальний млини, лісопильний завод, судноремонтні майстерні. Переломний момент у житті його мешканців настав у 1914 р.: промислове життя зупинилось, рівень життя упав. Описуючи херсонський ринок, Й.Н. Векслер робив висновок про його дешевизну. Увагу мемуариста привернув зовнішній вигляд Херсона: розташування та назви кварталів та вулиць, історія забудови, пам'ятників.

Цінним є щоденник П.П. Котляревського як джерела з історії Одеси (1868 – не раніше 1913), який відігравав помітну роль у житті міста, будучи

співвласником торгового дому, гласним Одеської міської думи й членом міської управи, головою опікунської ради Торгової школи, членом благодійних товариств і власником прибуткового будинку в центрі міста [24, арк. 54].

Автор вів щоденник всього два роки: з квітня 1903 р. до травня 1905 р., але попри це замітки містять цінний матеріал. Підприємство П.П. Котляревського спеціалізувалося на продажу тканин. Одними з постійних покупців були євреї. З 1904-1905 рр. єврейське населення, побоюючись погромів, стало емігрувати до Америки. Щоденник містив деякі відомості про діяльність органів місцевого самоврядування в Одесі. Автор турбувався про стан міських доріг, матеріально підтримував навчальні заклади міста. Багато заможних одеситів мали прибуткові будинки, що становило істотну частину доходу одеських сімей [24, арк. 20].

Соціально-економічне становище Олександрівська на межі XIX-XX ст. описане в спогадах представника польського дворянства В.А. Луцинського (1883-1951). Автор згадував, що у тодішньому Олександрівську все виробництво складало лише два млина, які належали євреям. У місті велася жвава торгівля. Євреї через своїх агентів скуповували хліб, а потім за мірою зростання цін його відправляли до Одеси, а звідти – за кордон [308, с. 32].

Поступово місто облаштовувалося. Відкривалися нові заводи: чавунний, поміщика Бадовського, завод єврея Кацина, заводи Баранова, на вокзалі це був завод із ремонту паротягів, також розширювався завод сільськогосподарських інструментів та машин німця Леппа та Вальмана. Місто таким чином багатіло, а капітал приростає підприємствами [308, с. 67].

У 1904 р. у газеті «Одесские новости» було надруковано спогади К. Скальковського про Херсонську губернію 50-річної давнини, степи якої середини 1850-х рр. були цілими землями. Там випасалися тисячні отари мериносів. Увагу автора привернув Вознесенськ. Містечко було одним із центрів військових поселень. Описуючи східну частину Херсонської губернії, він вказував на дикість місцевих поміщиків, їхні звичаї, ставлення до кріпаків

викликали у нього обурення. Північ тодішньої Херсонщини – колишня Нова Сербія. Більшість поміщиків були нащадками сербських офіцерів [192, с. 4].

Досліджуючи нарративні джерела з історії Південної України, інколи побачимо, що автори спогадів зосереджували свою увагу на розкритті якоїсь однієї значущої для них теми чи проблеми. У М.А. Кретчмера такою подією стало перебування в Сирітському відділенні військових кантоністів у Катеринославі. З гіркотою автор описує умови життя, побут та заняття кантоністів, звичаї та поведінку начальства [208].

Кілька рядків про перебування хлопчиком в Одесі, знайомство з герцогом де Ришельє міститься в записках поета, філолога В.С. Печеріна (1807-1885). У розділі «1815. Одеса в казармах» написано, що в одеському соборі проходило якесь святкування, під час якого були присутні офіцери, а також сам герцог Ришельє, з яким вдалося особисто познайомитися автору [261, с. 66].

У спогадах генерала С.О. Венеровського міститься епізод, пов'язаний із морською подорожжю святими місцями. Автор описав процедуру отримання закордонного паспорта в Одесі, проходження митниці в Севастополі [232, с. 172].

М.І. Рудницький, робітник, у 1890-х рр. працював в Одесі на взуттєвій фабриці. Він – автор короткого повідомлення, що містило зокрема й інформацію про промислові підприємства Одеси, умови роботи. Ішлося про заводи Шполянського, Гена, судноремонтні майстерні Російського Товариства Судноплавства і Торгівлі. Робочий день розпочинався о шостій годині ранку й тривав до 11 години вечора [297, с. 2].

Досліджуючи спогади М. Неводчикова про К. Хитрово, дізнаємося про діяльність благочинних організацій в Одесі, зокрема богадільні сердобольних сестер, якою опікувався відомий діяч О.С. Стурдза. Важким випробуванням для сестер стала Кримська війна [246, с. 349].

Епізоди із життя відомих людей Півдня – губернаторів, військових та цивільних діячів краю – залишив у своїх спогадах М. Браїлко. Автор навів цікаві факти про катеринославського губернатора А.Я. Фабре, таврійського цивільного губернатора В.І. Пестеля, військового губернатора

М.В. Адлерберга, колишнього наглядача Морського шпиталю в Миколаєві І.М. Кандагурі [133, с. 295].

В 1840-х рр. Одесу відвідала К. Авдєєва, яка залишила цікаві спогади, що вирізняються описом подробиць життя міста [111]. Автора вразили темпи зростання міста. К. Авдєєва описала вулиці та магазини, ціни на товари, які здивували своєю дешевизною, наявність проблеми питної води.

Спогади Ф.Т. Тимофєєва присвячено розвитку робітничого руху в Миколаєві початку ХХ ст. Автор – голова правління Миколаївського товариства взаємної допомоги особам, які займаються ремісничою працею (1906-1912), та голова правління Миколаївського споживчого товариства «Трудова копійка» (1913-1917). У джерелі містяться списки учасників, відомості про становлення та діяльність цих організацій, що відіграли помітну роль у згуртуванні працівників, поліпшенні їхнього матеріального становища тощо [74, арк. 93].

Про розвиток техніки на Півдні в другій половині ХІХ ст., застосування сільськогосподарських механізмів ішлося в спогадах І. Палімпсестова, зокрема про широке використання досягнень техніки мешканцями Півдня [257, с. 63].

Спогади І. Палімпсестова містять цінні свідчення про діяльність Товариства сільського господарства південної Росії. Автор писав, що завдяки географічним, кліматичним та ґрунтовим умовам, регіон досяг прекрасного розвитку, яким був зобов'язаний його правителям [257, с. 108].

Життя іноземних колоністів, облаштування їхніх колоній, розвиток господарства описувалися в спогадах А.М. Фадєєва, який у 1817-1834 рр. був управителем контори іноземних поселенців у Катеринославі. Автор згадував про німецькі, болгарські, єврейські поселення, високо оцінював менонітів [145, с. 47].

Життя маріупольських греків описано в спогадах Х. Бока «Місяць в Мариуполе» (1847 р.). Автор звернув увагу на розвиток економіки міста, заняття греків. Двома роками раніше, у 1845 р. було надруковано нарис про Маріупольщину, складений чиновним лікарем, титулярним радником Г.М. Калері. У праці він подав широку картину життя Маріупольського

грецького округу, у творі є думки автора щодо демографічних процесів, розвитку господарства, статистики [374, с. 343].

М. Браїлко навів цінні факти про населення Криму. Зокрема, про ромів, які жили осіло й до 1837 р. не призивалися до армії. Адміністрація також силою намагалася привчити ногайців до осілого життя. У розвитку господарства ногайці мали спиратись на досвід сусідів, наприклад, німців-менонітів [133, с. 298].

Високу оцінку М. Браїлко надав молоканам. Вони були заможними господарями, і цим, напевно, викликали заздрість місцевого поміщицтва. Саме так автор пояснив причини переселення молокан на Кавказ [133, с. 299].

К. Авдєєва описала традиції, звички, вид діяльності народів, які населяли Одесу. Автор звернула увагу на німецькі колонії, що були взірцем порядку, працелюбства, заможності. На думку мандрівниці, кожна нація, що мешкала в Одесі, зробила власний внесок своїми звичаями і традиціями, втім проживає досить окремо в сімейному житті, маючи стосунки лише в торгівельних та суспільних справах [111, с. 331].

Деякі відомості про життя іноземців у Херсоні можна знайти в фонді херсонської родини народників Франжолі, що зберігається в Державному архіві Херсонської області. Зі спогадів Н.Т. Франжолі видно, що її прадіди, італійці за походженням, переїхали до Росії. Її батько працював булочником у Херсоні, мав нелегальну типографію, за що його було вислано приблизно 1880 р. [79, арк. 8].

Велику значущість для дослідників мають документи колись відомої в Херсоні родини французьких промисловців Вадонів. У Державному архіві Херсонської області зберігаються біографічні праці, автором яких є Б.Є. Вадон (1912-?), один із нащадків цієї сім'ї [77; 78].

У спогадах ідеться про економічний розвиток Херсона, розвиток підприємництва в місті в другій половині XIX ст. У місті Вадонам належали чавуноливарний завод та судноверф. Праця є цінним джерелом з історії французів Півдня України XIX – першої третини XX ст. і дозволяє створити картину внутрішнього життя іноземців, реконструювати їхній духовний світ.

Невід'ємною складовою сучасного джерелознавчого дискурсу Південної України стали селянські наративи. Під час зображення подій минулого століття описано й ментальність українського селянина, світосприйняття якого формувалося під впливом і традиційних селянських цінностей, і ідеологічних штампів радянської системи. Писемний селянський наратив є своєрідним відображенням змін як у свідомості, так і в повсякденні, і, водночас, є маркером того, що залишалося незмінним.

Спогади уродженця с. Новогорожене (Миколаївщина), С.Є. Сала (1899 р. н.) є яскравим прикладом селянського наративу. Автор став свідком багатьох подій ХХ ст. Найбільш інформаційно насиченим є період дитинства, значно менше – юність та молодість, і зовсім мало – доросле життя. Подекуди наратив мав скоріше етнографічний, аніж власне історичний характер. У спогадах представлено життя українського селянина, його трудовий календар. Зазначено, що більшість селян брали в оренду кілька десятин панської землі. Ті, хто мав по 10-20 десятин власної землі, вважалися багатими [298, с. 20].

Зі спогадів можна дізнатися про життя іноземців. Євреї фігурують як заможні господарі. Але землеробство розвивалося тут мляво. Набагато краще в євреїв виходило займатися торгівлею. Восени до села прибували комівояжери, майстри, ремісники. С.Є. Сало писав, що ставлення до таких євреїв з боку селян було трохи іронічним, але загалом добрим [298, с. 39].

Інтерес викликають згадування мешканця с. Більманка Куйбишевського району Запорізької області Д.Н. Коншина, які малюють картини заселення Степової України, побут та життя переселенців, турботи та клопоти селянина. Автор народився в 1894 р. у бідній родині. У 1906 р. батько вирішив їхати до Сибіру, але через його пияцтво родині не вдалося стати на ноги. Повернувшись до рідного села, сім'я була змушена йти в найми на сільськогосподарські роботи. Д.Н. Коншину довелося попрацювати в приазовських греків – у Ялті під Маріуполем. Потім парубок винайнявся до заможного господаря на Донеччині, поблизу Моспіного, де вперше зустрів шахтарів [203, с. 96].

Автор найбільш об'ємного твору серед селянських наративів М.Є. Алексєєв походив із родини селян-переселенців із Курської губернії, які в 1860-х рр. отримали землю в Таврії. Він описав життя селян с. Петрівка. 1904-1905 рр. запам'яталися проводами на війну, погромом у Генічеську [231, с. 495]. На життя родини вплинула аграрна реформа, але батько не зумів скористатися її результатами: частину земель він за безцінь здав в оренду, частину – продав.

Цікавими є спогади М.В. Молодика, який походив із запорізького села Новогупалівки, з родини середнього достатку. Його рукопис – це мемуари з ухилом у родову історію. Твір містить факти, властиві іншим селянським наративам: повідомлення про господарське життя селян, побут, традиції. Восени селяни реалізовували продовольчі запаси. Зароблених грошей вистачало, аби придбати все необхідне, сплатити податки, купити інвентар. Становище працівників в Олександрівську було не гіршим [240, с. 325].

Сприйняття М.В. Молодиком подій Першої світової війни досить відрізняється від інших селянських мемуаристів: «На уряд не ремствували, бо вважали, що раз ворог напав, то треба вітчизну захищати» [240, с. 333].

Предки селянина О.О. Замрія переселилися в Таврійську губернію з Полтавщини після завоювання Криму. Вони жили в с. Мала Білозерка. Господарство було дрібним, тому сім'я жила небагато. Проте, поступово батьківське господарство приростало [177, с. 193].

З часом родина змогла накопичити грошей на придбання нового дому. У 1911 р. О.О. Замрія було призвано на військову службу, а з початком Першої світової війни він став солдатом. Вплив війни на життя селянства було відображено в епізодах приїздів автора у відпустку в рідне село [177, с. 227].

Громадський діяч з Херсонщини М.С. Ольховий залишив спогади «Размышления над прожитым» про нелегке життя українського селянства Херсонської губернії початку ХХ ст. Як писав автор, його батькові не щастило в житті. Попри те, що він намагався бути гарним господарем, у нього це не виходило [82, арк. 4]. Матері довелося батрачити, а мрії селян зажити заможніше так і не справдилися.

Отже, мемуари, спогади, автобіографічні записки, щоденники значно розширюють наші уявлення про соціально-економічний розвиток Південної України через призму особистісного сприйняття дійсності їхніми авторами. Еволюція нарративних джерел дозволяє простежити особливості подання інформації в матеріалах окремо в різні часи. Так, наприклад, мемуари та спогади першої половини XIX ст. різняться від аналогічних документів межі XIX-XX ст.

Якщо раніше особи, що переважно належали до еліти тогочасного суспільства, звертали увагу переважно на масштаби колонізації південноукраїнського краю, розвиток торгівлі, діяльність влади та життя іноземців, то в пореформенну добу їхній інтерес був пов'язаний зі становленням промисловості, появою нових соціальних груп, формуванням нових суспільних відносин. З середини 1850-х рр. мемуари, спогади, щоденники були не лише результатом творчості представників панівних прошарків, а й дрібних чиновників, інтелігенції, підприємців, священнослужителів, селян тощо.

Отже, будучи цікавими, а подекуди й унікальними документами, яскравим свідченням про час і людину в ньому, мемуари, спогади та щоденники з особливою виразністю відтворюють живі картини та неповторні деталі різних подій минулого. Проте, бачимо, ці джерела мають певну специфіку та різний ступінь достовірності інформації, а тому вимагають критичного осмислення.

2.3. Відображення соціально-економічної сфери в епістолярних джерелах

Приватне листування відносять до епістолярних джерел. Як і щоденники та мемуари, воно має суб'єктивний характер. Його особливостями є те, що в кожному листі присутня не лише особиста доля дописувача, у них відображено передусім поточні події. Серед приватного листування XVIII-XIX ст.

численними були листи до рідних та знайомих. У листах осіб, які жили чи подорожували південноукраїнськими землями, можна знайти цікаві, а подекуди унікальні свідчення про окремі події, що мали місце в житті регіону та його мешканців, епізоди, які надають більш повну картину соціально-економічного становища краю.

Серед чисельної кількості приватних епістоляріїв варто виділити листи іноземців. Вони з великим інтересом спостерігали за освоєнням та розвитком Півдня, особливо одразу після його включення до складу Російської імперії. Авторами виступали переважно імениті закордонні гості, які перебували в оточенні відомих російських військових чи політичних діячів, чисельні мандрівники, що здебільшого теж належали до аристократичних кіл, великі торговці, негоціанти чи шукачі пригод, які хотіли побачити край із цікавим минулим та не менш насиченим сьогоденням.

У своїх кореспонденціях вони створювали відповідний образ південноукраїнського краю, як регіону, де розгорнулися активні та широкі колонізаційні процеси, важливе місце в яких зазвичай відводилося уряду, адміністрації та ролі торгівлі як рушійної сили перетворень. Разом із тим, іноземці вказували на наявні вади та прорахунки, додаючи в такий спосіб до своїх листів горстку скепсису щодо успішності реформ.

Наприклад, короткий опис Херсона та Миколаєва кінця XVIII ст. міститься в листі сардинського посла барона де-ла-Турбії. Херсон представляв собою земляну фортецю. Автор звернув увагу на нездорове повітря та трудність доставки вантажів. Через відтік купецтва до нових міст, таких як Одеса, чисельність населення зменшилася до 6 000. Барон згадував, як імператриця підписала указ про влаштування шлюзів та інших споруд, які дали б можливість полегшити плавання Дніпром, що так само сприяло б розвитку торгівлі.

Миколаїв, на думку посла, був чудовим, прекрасно збудованим містом, із гарними кліматичними умовами, заселеним мешканцями із Херсона, а Херсон був – із Єлисаветграду та Ніжина. Тут розташовувалося адміралтейство Чорного моря та мешкав його начальник, адмірал Мордвінов. У Миколаєві

будувалися лінійні кораблі та інші судна. Посол зазначав, що населення міста переселялося до Одеси [272, с. 16].

Цікавими є свідчення про Херсон принца Ш. Нассау-Зігена. У листі до своєї дружини він розповідав про підготовку подорожі Катерини II на Південь. Перебуваючи на той час поруч із князем Г.О. Потьомкіним, він був безпосереднім свідком будівництва міста. Цей процес, на його думку, відбувався швидкими темпами [322, с. 77].

Господарське освоєння Новоросійського краю, інформацію про обсяг земельних пожалувань, участь у цій роздачі князя Потьомкіна можна знайти в листах принца до дружини. Зокрема, у 1787 р. принц отримав землі на Херсонщині. На одному з островів, що подарував йому Г.О. Потьомкін, Ш. Нассау-Зіген мав намір влаштувати соління риби та розвести отари вівців.

Листи французького вельможі є важливим джерелом для вивчення початків урядової колонізації на Херсонщині, де основними видами господарства було землеробство й тваринництво. Землеробству сприяли великі території орної землі, тваринництву – дешевизна домашньої худоби. Принц хотів влаштувати пивоварню в Херсоні, для чого планував отримати ділянку землі в Херсоні [322, с. 79].

До числа ранніх епістоляріїв можна віднести приватний лист С.Х. Контеніуса, адресований Е.Й. Ришельє. Автором є чиновник із адміністрації, який опікувався облаштуванням колоній іноземців на Півдні України. У документі містяться відомості, які допомагають зрозуміти хід та особливості колонізації краю. Так, С.Х. Контеніус писав про свої плани поселити в 1804 р. 600 сімей колоністів. Кожна родина мала отримати будинок, худобу та все необхідне для господарства. Також ішлося про клопоти, пов'язані з закупівлею майна для колоністів, їхніми вимогами та очікуваннями щодо місць для розселення [224, с. 94].

Через хворобу С.Х. Контеніус просив герцога стати начальником над всіма новоросійськими колоніями, що й було зроблено спеціальним рескриптом Олександра I.

До найближчого оточення герцога де Ришельє належав виходець з Марселю, негоціант Ш. Сікар (1773-1830) , що оселився в Одесі в 1804 р., заснувавши купецький дім. Ним написано книгу листів про Одесу, видання якої є цінним джерелом, де відображено економічне життя Одеси та Новоросійського краю початку XIX ст.

Автор листів насамперед торкнувся становлення та розвитку торгівлі в Одесі. Основним товаром був хліб, який привозили з Подільської, Волинської, Київської, Херсонської губерній. Торгівля сприяла збільшенню населення, але забудова міста спершу відбувалася повільно. Місцеві мешканці мусили задовольнятися мінімумом для життя. Ш. Сікар писав про нестачу овочів, фруктів, а також прісної води. Але з часом ситуація змінилася на краще. Надані урядом пільги, істотні податкові надходження від торгівлі, ініціативи містян сприяли швидкій забудові та підйому Одеси, яка отримала право вважатися європейським містом [303, с. 28].

Промисловість на той час не мала такого швидкого розвитку, як торгівля, писав Ш. Сікар. Промисловість переважно було направлено на виготовлення речей, що задовольняли потреби місцевих мешканців. Багато уваги в книзі приділено аналізу фінансово-господарської діяльності Одеси, зокрема звернено увагу на стан місцевих фінансів, податків та зборів, митних тарифів, які склали бюджет міста. Ш. Сікар створив оригінальний пам'ятник економічної думки початку XIX ст., у якому знайшли свої відображення, ідеї та уявлення про особливості господарського розвитку південного міста на березі Чорного моря.

Майже одночасно з книгою Ш. Сікара виникла праця маркіза Г. Кастельно «Письма из полуденной России одного путешественника». Мандрівник у 1808 р. відвідав Одесу, Миколаїв, Херсон, об'їздив Кримський півострів, Приазов'я та Кубань. Записки містять цінний матеріал та дають можливість зрозуміти рівень соціально-економічного та господарського освоєння південноукраїнських земель початку XIX ст.

У Миколаєві Г. Кастельно звернув увагу на зв'язок міста з Чорноморським флотом. Тут знаходилися склади та магазини, що

обслуговували флот, майже всі мешканці були флотськими службовцями. Серед них автор виділив євреїв, які мали доволі жалюгідний вигляд. Загалом мандрівник знайшов загальний стан міста достатньо убогим, так само, як і Херсона, де зосереджувалася торгівля лісом [263, с. 42].

Як вже зазначалося, для багатьох мандрівників справжнім відкриттям був Крим. Г. Кастельно детально описав заняття та звичаї місцевого населення, особливості ведення господарства, природу півострова, культурні, релігійні та історичні пам'ятки. У листах містилася інформація про минуле кожного поселення, у якому довелося побувати автору, якого цікавило життя корінного населення Криму – татар, греків, караїмів. Особливо яскраві та різнобічні свідчення, наповнені багатим фактажем, автор залишив про татар.

Свій останній лист подорожній написав із Одеси, у ньому детально розповів про стан місцевої торгівлі та її значення на розвиток усього південного краю. Ставши місцем, «где все торговые дела соединяются», Одеса отримала суттєву підтримку уряду. Г. Кастельно описав заходи, направлені на пожвавлення міського життя, будівництва, благоустрою тощо [263, с. 270].

Одним із найбільш детальних описів Новоросії межі XVIII-XIX ст. став твір англійської мандрівниці М. Гутрі «Мандрівка до Криму», який був надрукований у 1802 р. у Лондоні. Твір складався з листів, адресованих її чоловікові, і засвідчив високий рівень ерудованості автора, глибокі пізнання в історії та географії, що стосувалися Тавриди. Своєю подорож М. Гутрі розпочала в 1795 р. Мандрівниця детально описала побачені нею пам'ятки кримської архітектури, археологічні знахідки, особливості суспільного та господарського життя населення Півдня. Жінка відвідала Миколаїв, Одесу, Херсон та майже всі великі населені пункти Кримського півострова.

М. Гутрі писала, що Миколаїв мав довгі, широкі й прямі вулиці. Тут налічувалося близько 600 будинків. Крім того, 200 хат і землянок розміщувалося на околиці, де проживали моряки та солдати. Мандрівниця звернула увагу на гарні громадські будівлі, такі як Адміралтійство з довгою лінією магазинів і майстерень, розміщених уздовж берега річки Інгул. Серед

недоліків міста М. Гутрі назвала відсутність якісної питної води та лісу. Це зумовлювало подорожчання будівництва. Автор зазначала, що в місті розташовано всі необхідні служби для будівництва, такелажу, постачання військових кораблів, доказом чого було судно з 90 гарматами, яке було спущене на воду в минулому році, тобто приблизно в 1794 р. [343, с. 7].

Неподалік Миколаєва мандрівниця відвідала невеличке татарське поселення з населенням майже 100 осіб, керівником якого був турецький морський офіцер на ім'я Саліх Ага. Мешканці колонії мешкали в затишних кам'яних будинках, мали свою релігію, дотримувалися традицій, у чому мандрівниця переконатися з їхньої манери життя й красивої маленької мечеті. Поселення здавалося цілком прогресивним, а турки виявилися набагато кращими хліборобами, ніж М. Гутрі думала про них. Жінку також вразив їхній глава Саліх Ага, який мав гарні манери та вправно володів основними європейськими мовами [343, с. 10].

У листах можна знайти свідчення про Сімферополь. У місті налічувалося декілька сотень кам'яних будинків, дахи яких було зроблено в давньогрецькому стилі із застосуванням спеціальної плитки; ці традиції, можливо, було прийнято татарами від давньогрецьких колоністів із берегових міст. Безліч красивих сучасних будівель свідчили про перебування тут уряду. Переваги робили Сімферополь зимовою резиденцією для тих, хто все літо проводив у своїх маєтках на південному березі, а з настанням холодів переїжджав до міста.

М. Гутрі відзначала особливості вапнякового каменю, із якого було зведено будинки в Сімферополі. Цей матеріал швидко вбирав вологу з атмосфери, що було його недоліком, але заслуга полягала в здатності добре захищати від літньої спеки, що було важливим чинником в південному краї. Околиці міста мандрівниця знайшла дуже красивими, бо неподалік розташовувалося кілька гарних долин [343, с. 68].

Безумовно, не менш цікавими є матеріали листування вітчизняних діячів. У їхніх епістоляріях простежуються притаманні більшості листів теми: опис зовнішнього вигляду населених пунктів, міркування про перспективи розвитку

торгівлі, промисловості та сільського господарства, характеристика умов життя різних народів, згадка про візити поважних гостей та інші визначні події тощо.

Виникнення за досить короткий термін Херсона як сучасного населеного пункту, важливого чорноморського порту викликало подив та схвалення сучасників. Під час подорожі в 1787 р. на Південь Катерина II написала в листі до Я.А. Брюса, що на її здивування вона побачила чудове місто у такому місці, де шість років тому не було нічого, окрім голого степу. Тут не лише військові, але й цивільні спорудження, і все було у найкращому вигляді. Словом, Херсон належав до числа найбільш облаштованих міст краю [390, с. 72].

Опис подорожі майбутнього царя Миколи I Південною Україною в 1816 р. здійснив у своїх листах Г.А. Глінка. Великий князь, зі слів автора, зупинявся в Миколаєві, де мав зустрічі з генералітетом, цивільною адміністрацією, керівництвом Чорноморського флоту, відвідав магазини та казарми, штурманське училище. В Одесі він побував у гавані, у соборі на літургії, у театрі, у графа Ланжерона. Зі слів Г.А. Глинки, Одеса сподобалася майбутньому імператору [293, с. 188].

У Херсоні він відвідав адміралтійство та військові шпитали, у Сімферополі мав зустрічі з військовими та цивільними чиновниками, у Бахчисараї оглянув палац та мечеть. Також великий князь здійснив подорож південним берегом Криму. Г.А. Глінка дав переважно негативну оцінку місцевим татарам, відмічаючи їхню лінь. Він дорікав їм за те, що замість перспективного виноградарства та садівництва вони ледве-ледве займалися хліборобством та скотарством, що в місцевих умовах відігравали невелике значення. Майже на кожному кроці проглядалися убогість та неучтво тамтешніх поселян, писав автор [293, с. 189].

У приватних листах К.М. Батюшкова містяться враження про Одесу 1818 р., яку він називав чудним містом. В Одесі мешкало багато націй, серед яких особливо помітними були італійці. Вони пиляли каміння та мостили вулиці. К.М. Батюшков підкреслював, що ключовою рушійною силою Одеси була комерція [125, с. 515].

Схожий відгук є в наступному листі, де автор називав Одесу «російською Італією», приємним містом, яке об'єднало в собі всі нації, а найбільше «соотечественников Тасса и Серра-Каприола». Зі слів К.М. Батюшкова, тут можна було знайти багато азіатів. Описуючи місцеве населення, що складало коло його тодішніх одеських знайомих, він відмітив серед нього багаточисельну польську спільноту.

Перебуваючи в Миколаєві, К.М. Батюшков навідався до стародавньої Ольвії. Його інтерес був прикутий до місцевості, яка мала залишки стародавнього поселення, археологічні знахідки тощо. Щодо дозвілля в Одесі, то автор окрім купання та прогулянок згадував про місцевий театр, який виявився краще московського. Основний вид діяльності міста – торгівля пшеницею – розвивалася в той рік погано. В Італії, навпаки, був врожай – в цьому вбачалася воля вищого Провидіння [125, с. 517].

У листі професора М.П. Розберга до одного зі своїх кореспондентів – М.І. Розанова – ідеться про враження автора від Одеси 1830 р. Насамперед, оцінка М.С. Воронцова як благородного та освіченого сановника. М.П. Розберг назвав чиновників, котрі склали найбільш талановите оточення при генерал-губернаторові. Автор листа описав спосіб життя в Одесі, який йому більше сподобався, ніж у Москві: люди були ближче один до одного, більш тісне коло вищого світу, широке запровадження європейських звичок, а головне, характер ключової особи в місті, графа Воронцова» [270, с. 200].

М.П. Розберга одеське суспільство прийняло тепло: він часто бував в італійській опері та на балах. Автор писав, що передусім жителів Одеси вирізняла практичність. Місту були незнайомі якісь абстрактні речі, оскільки південна природа, діяльна торгівля, часті та доволі близькі стосунки обивателів, зокрема, вищого світу, вся практика життя заважала зосереджуватися на особистих речах. Навпаки Одеса та її мешканці дивилися на навколишні предмети, як на вираження безумовного світу ідей [270, с. 200].

Одесу надзвичайно прикрашав порт – тут можна було зустріти прапори різних націй. Автор згадував бульвар, де гуляла місцева публіка та іноземці – англійці, іспанці, французи, італійці, греки [270, с. 201].

Проблеми розвитку Криму та Причорномор'я отримали детальне висвітлення в приватних листах таврійського губернатора О.І. Казначеева до М.С. Воронцова. Ці епістолярії загалом є своєрідним літописом Криму та всього Причорномор'я за десятиліття, упродовж якого відбувався бурхливий ріст економічного та культурного освоєння краю. До наукового обігу ці листи, що зберігаються у Відділі письмових джерел Державного Історичного музею в Москві, порівняно недавно були залучені російським дослідником А.К. Афанасьєвим [356].

Основним змістом листів були різноманітні свідчення про будівництво доріг, населених пунктів та дачних місць, заселення краю, розвиток транспорту, сільського господарства та конярства, поширення виноградарства та виноробства, різного роду надзвичайні події, новини культурного та повсякденного життя тощо.

Наведемо кілька тем, піднятих в епістоляріях: у листопаді 1829 р. О.І. Казначеев доводив М.С. Воронцову необхідність заснування міста Судака; у 1830 р. – присвоєння Феодосії статусу вільного порту (порто-франко); у 1832 р. писав про ремонт доріг та мостів, облаштування фонтанів, меблювання поштових будинків на узбережжі; у 1835 р. повідомляв про надзвичайну подію, що сталася з командувачем Чорноморським флотом адміралом М.П. Лазарєвим, який ледве не потонув на рейді [356, с. 7].

Справи та події в Одесі також знайшли своє відображення в листах О.І. Казначеева. Листи 1829 р. містять стурбованість та поради, пов'язані з епідемією чуми. Великого значення приділено (в Одесі) будівництву артезіанських колодязів. У лютому 1831 р. він повідомляв М.С. Воронцову про відправку з Алупки архітектора-будівельника [356, с. 9].

О.І. Казначеев приділяв величезне значення проблемі встановлення в Одесі пароплавного сполучення з іншими портами Чорного та Азовського

морів, про що писав в 1832 р. М.С. Воронцову. Пароплавство мало покласти підґрунтя для контактів Криму з Одесою. Аби позитивно вирішити питання, він поїхав до Південної Пальміри, де шукав можливості реалізації цієї ідеї.

В одному з листів до М.С. Воронцова 1832 р. О.І. Казначеев описав Одесу, у якій знайшов багато позитивних перетворень, нових будівель, корисну карантинну дорогу. Автор листа повідомляв, що одеський рейд був всіяний суднами, а вартість пшениці досягала 22 рублів [356, с. 9].

Коли в 1835 р. регулярне пароплавне сполучення було встановлено, О.І. Казначеев відмітив цю подію у своєму черговому листі. Останній лист до М.С. Воронцова був датований кінцем грудня 1837 р., де О.І. Казначеев висловлював велику шану на адресу генерал-губернатора з визнанням його заслуг перед Вітчизною. Тут же побажання якомога скорішого подолання епідемії чуми [356, с. 11].

Спогади від поїздки Кримом у 1836 р. знаходимо в листі М. Максимовича до невідомого адресата. Оскільки метою спільної з ректором Київської академії, архімандритом Інокентієм поїздки був відпочинок, як вказував сам автор листа, «отдохновительная гульба», то в документі переважно містяться свідчення про чарівну та непотворну природу Криму: рослинність, сади, долини, гори, море, а також загальні позитивні враження від поїздки [227, с. 148].

Учасником подорожі Росією в 1837 р. цесаревича Олександра Миколайовича став С.А. Юр'євич. Свої враження він описав у листах до невідомого адресата. Зокрема, про Вознесенськ: колишнє бідне поселення в степу, яке перетворилося на велике за місцевими показниками місто з одноманітними чистенькими красивими будиночками, гарним садом та площею. Приїзду осіб царської родини присвячено бали, військові паради та навчання, які проходили на високому рівні [166, с. 175].

Наступною зупинкою стала Одеса. В своєму листі С.А. Юр'євич описував програму місцевих урочистостей, присвячених візиту поважних персон: бал, вистава, італійська опера. Місто було збудоване на італійський манер, але не із

цегли, а з місцевого каменю. Одеса виглядала як іноземне місто, а обличчя її мешканців – смугляві італійські, грецькі, єврейські – підсилювали її південний колорит. В Миколаєві імператора та великого князя порадувало Морське відомство.

Знайомство з Кримом розпочалося із Севастополя, який видався невеликим містом, але із надзвичайно зручною гаванню, унікальною, на думку автора. Потім делегація відвідала Бахчисарай, Сімферополь і здійснила подорож південним берегом Криму. Автор листів описав, як змінився вигляд півострова за останні 25 років, яких успіхів досягло місцеве господарство, зокрема виноградарство, будівництво доріг, благоустрій краю.

Мандрівник поділив Крим, що було притаманне багатьом авторам, які описували півострів, на дві частини (південну та північну), що відрізнялися між собою не лише природою, але й устроєм життя, населенням, економікою тощо. У гористій частині місцеве населення – переважно татари, які жили за рахунок фруктових дерев, а в степовій зоні можна було зустріти інші народи, основним заняттям яких було хліборобство та вівчарство. Земля стала важливим товаром у Криму. Більшість можновладців захотіли займатися господарством та розведенням вівців [166, с. 201].

Із Криму далі їхній шлях пролягав у Катеринослав. Зобов'язане своїм існуванням Г. Потьомкіну-Таврійському це невелике і небагате місто хоча й побудоване у велетенських розмірах, проте виглядало бідніше за усі раніше бачені губернські міста [166, с. 205].

Автор зауважував, що зі смертю князя померли всі його великі проекти щодо Катеринослава. Свідченням тому були залишки величезного собору, а також напіврозвалений палац Г. Потьомкіна. С.А. Юр'євич підсумовував, що Катеринослав нині може похвалитися одними славними проектами і задумами великого пестуна фортуни, як він називав князя [166, с. 205].

Серед матеріалів назвемо лист видатного російського літературного критика та громадського діяча В.Г. Белінського від 24 червня 1846 р., у якому він описує своє перебування в Катеринославі. Це оригінальне, на думку автора, місто мало прямі та широкі вулиці й поєднувало в собі риси як розкоші, так й

запустіння. Свідченням того були величний собор, який стояв на недобудованій центральній площі, недоведені до кінця реставраційні роботи палацу Г.О. Потьомкіна, наявність великої кількості мазанок, худоба на вулицях тощо. Утім, В.Г. Белінському дуже сподобалися місцеві сади [190].

Згадка про «Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії» міститься в листі архієпископа Херсонського й Таврійського Інокентія до Г.І. Соколова. У лютому 1850 р. владика дякував за обрання членом товариства і висловлював надію, що праця його членів сприятиме розвитку сільського господарства краю [29, арк. 15].

У 1855-1856 рр., коли завершувалася Кримська війна, у Новоросійському краї через службові справи перебував І.С. Аксаков. У листах цього періоду до своїх знайомих та рідних він описував становище регіону після виснажливої війни, зустрічі з різними особистостями, перебіг господарських справ, клопоти адміністрації з відновлення краю та інші факти, що відображали деякі сторони життя населення. Автору часто доводилося бувати в Одесі, Миколаєві та інших населених пунктах, що знайшло відображення в епістоляріях.

Наприклад, він описував чарівність Одеси в літню пору року: в місті буяло життя, діяльність і дивовижна строкатість костюмів, говору і людських рис, з яких переважали південна та східна. Бульвар і сходи до моря заповнені публікою, що гуляла надвечір [114, с. 255].

Миколаїв за враженнями І.С. Аксакова виглядав сумним містечком, де життя протікало настільки одноманітно, що навіть не було про що писати. Місцева публіка не викликала бажання знайомитися з нею. Єдине, що відкрив для себе І.С. Аксаков, – чудовий Спаський сад, який здивував своєю рослинністю, доглянутістю та красою. Херсон – дуже жалюгідне та бідне на вигляд місто, яке зберігало лише відбитки «великолепных затей Потемкина и Екатерины» [114, с. 264].

Доволі гарним містечком видався Сімферополь. Він мав багато фруктових садів. Його оригінальною рисою був татарський колорит старої частини міста з вузькими вулицями та кривими провулками. Євпаторія

складала враження абсолютно східного містечка, населеного переважно татарами, караїмами та греками. Жінок майже неможливо було зустріти, проте чоловіки жили по суті на вулицях: тут і працюють, і жарять, і сплять. Автор відмічав тамтешній бруд, неохайність, сморід [114, с. 268].

Лист невідомого мандрівника із Одеси змальовував місто кінця 50-х рр. XIX ст., у якому на той час тут мешкало більше 100 тис. осіб, а обсяги зовнішньої торгівлі сягали 50 млн. на рік. Проте, одеські вулиці були гірше, ніж ґрунтові дороги. Автор нарікав, що попри виділені величезні кошти, стан дорожнього покриття залишався незадовільним, але мріяв, що через деякий час одесити будуть дихати повітрям, а не пилом [226, с. 3].

Автор листа сподівався, що окрім доріг в Одесі в найближчий строк відбудуться також позитивні зміни в місцевому самоврядуванні, за якого стануть неможливими страшна нечистота і сморід на вулицях, крики на цілий квартал до двох годин ночі у винних льохах, розпродаж на ринках несвіжої яловичини або риби [226, с. 5].

Тематика приватного листування другої половини XIX ст. по-новому відобразила особливості соціально-економічного життя краю. Дедалі частіше автори листів зосереджували свою увагу лише на окремих питаннях та проблемах, які були значущими власне для них, їхніх колег, близьких чи знайомих. Це, так само, давало можливість побачити різні сторони соціальної історії південноукраїнського регіону, зануритися в деталі, що значно збагачує наші уявлення про минуле.

Наприклад, у матеріалах листування можна знайти згадки про деякі аспекти соціального забезпечення в Одесі. У листі до О.І. Маркевича від 6 березня 1901 р. колишній голова Комітету нічних притулків О.Д. Горемикін згадував свою роботу з облаштування дешевих нічлігів для соціально вразливих верств населення, описавши етапи їхньої організації, умови перебування нічліжників тощо [98, арк. 56]. У середині 1870-х рр. почало свою діяльність Одеське товариство для облаштування таких притулків.

Про нічні притулки розповідав у своєму листі до О. Маркевича І. Генкель, який у 1876-1881 рр. завідував цими установами. Автор листа згадував про відвідування нічлігів керівництвом, влаштування благодійної вистави для матеріальної підтримки закладів [99, арк. 62].

У формі листів написано записки про Одесу кореспондента газети «Новое Время» О. Молчанова, де викладено детальний опис міста та його життя середини 80-х рр. XIX ст., зокрема як прекрасний населений пункт, зі зразковими мостовими, будинками, бульваром, водопроводом та чистотою. Проте таке, що повністю перебувало в руках іноземців: міська адміністрація, голови комерційних фірм та торговельних домів, великі промисловці, банкіри, книговидавці та ін. [241, с. 5].

Далі О. Молчанов описав заселення Одеси євреями. Особливо бурхливо цей процес відбувався в роки воєн – 1828, 1853-1855 та 1877 рр. Ці роки збагатили край та Одесу масою нових капіталістів. Єврейські торговці спеціалізувалися на продажі хліба. Серед старіших фірм вважався дім Рабіновича. До кінця 1860-х рр. євреї витіснили майже всіх іноземців із одеського ринку, ставши його головними господарями [241, с. 7].

Автор листів навів статистичні дані щодо зростання кількості єврейського населення в Одесі та в Новоросійському краї, участі єврейства в господарських справах регіону, його спеціалізації та занять. Наприклад, у губернському Херсоні із 50 тисяч мешканців 23 тисячі складали євреї, зі 150 купців – 73 євреї, із 53 фабрик та заводів – 28 єврейських. Майже всі трактирні заклади були в руках євреїв [241, с. 9].

Разом із тим, єврейство, писав О. Молчанов, відвернулося від землеробства: спроба уряду наділити євреїв землею та створити землеробські єврейські колонії не досягла успіху. Проте, серед євреїв постало чимало багатих поміщиків та великих земельних орендаторів. Автор, добре обізнаний із цифрами, навів статистичні показники: розміри наділів, вартість оренди, яка, на його думку, носила експлуататорський характер [241, с. 19].

Описуючи одеську торгівлю хлібом, автор акцентував увагу на євреях, яким належала першість у торгівельних оборудках. Тисячі агентів, посередників, комісіонерів єврейської національності були зайняті в цьому процесі. Листи просякнуті переважно негативним ставленням до єврейства. І хоча вони не містили прямих закликів до антисемітизму, відчувалося, що О. Молчанова хвилювало засилля євреїв на Півдні. Як приклад, автор навів кількість єврейських учнів та студентів у гімназіях краю та Новоросійському університеті, що щороку зростала. Таке сусідство, наголошував О. Молчанов, справляло негативний вплив на гімназистів-християн.

Автор описав роботу Російського Товариства Пароплавства та Торгівлі, яке було на той час за кількістю суден та капіталу найголовнішою морською компанією на Чорному морі. Проте, через тарифні та податкові негаразди Товариство переживало далеко не найкращі часи [241, с. 42].

Наостанок О. Молчанов схарактеризував діяльність деяких генерал-губернаторів та градоначальників. Наприклад, міського голову П. Коссаговського вирізняло суворе ставлення до єврейства, а генерал Й. Гурко уславився реформою поліції в Одесі. Важлива роль у створенні поліції за новим зразком належала її очільнику – підполковнику Я. Буніну. Серед його досягнень можна було назвати організацію спеціальних кімнат у поліцейських дільницях для притулку бідного люду та жебраків, влаштування догляду над дітьми-сиротами [241, с. 48].

Невеликі, проте цікаві відомості про динамічний розвиток Одеси пореформеної доби знаходимо в матеріалах приватного листування дворянської родини Пестових. Зокрема, у листі Г.С. Пестова своєму батькові С.Г. Пестову писалося про те, що в Одесі велося широке будівництво. 1 листопада планувалося відкриття залізниці до Балти. Того ж дня повинно було запрацювати газове вуличне освітлення. Г.С. Пестов відмічав, що всюди робилися прекрасні гранітні бруківки, які нагадували паркет. До того ж навесні одеситів чекав запуск будівництва водопроводу з Дніпра. На думку автора листа, незабаром Одеса стане дивним містом [3, арк. 1].

Відтак Південь України складався як поліетнічний регіон, що увібрав у себе багато різних національних культур, а життя цих етносів час від часу привертало увагу кореспондентів. Наприклад, Н. Пестова у листі до брата вказувала, що в Одесі за великим рахунком найвагомішу роль відіграють греки [5, арк. 2].

Окремий масив приватного листування стосується господарських справ, які мали місце в поміщицьких маєтках південних губерній. Наприклад, у листі М. Аркаса до Б. Грінченка (кінець липня 1907 р.), мова йшла про врожай, що зіпсувала погода, та стосунки з орендарем-німцем, який через ці обставини затримав виплату грошей за хліб [15, арк. 1].

В архіві Г.П. Алексєєва, поміщика з Катеринославської губернії, зберігаються листи його управителя В. Швиркова. Ці листи нагадують короткі, проте детальні звіти про стан речей у маєтках на межі XIX-XX ст. У них ішлося про хід сільськогосподарських робіт, збут продукції та ціни, погоду, врожайність, кінні двори Новомосковського повіту та розвиток конярства [1, арк. 4].

Тема листа В. Щербака до А. Лінке, поміщика з Херсонської губернії, інша – тут ішлося про ситуацію, яка склалася в одній із землеробських колоній, коли місцеві селяни мали намір просити начальство про наділ їх землею. Подію зафіксовано вереснем 1915 р., вона свідчить про соціальну напруженість у селі [2, арк. 1].

Доволі цікавим виявляється листування управителя К. Черевкова з поміщиком П. Лейкфельдом, датоване 1914-1915 рр. Маєтки поміщика були розташовані в Бахмутському повіті Катеринославської губернії.

Зміст листів вказує, що П. Лейкфельд вів бізнес, пов'язаний із видобутком та торгівлею вугіллям. Також описано вплив війни на справи: наприклад, у грудні 1914 р. на складах рудника лежали чисельні запаси невідправленого вугілля, бо вагони в той час подавалися лише для залізниці та заводів, а не для потреб приватних осіб [4, арк. 1].

Висновки до другого розділу

Зазначимо, що в дослідженні соціально-економічного життя Південної України джерела особового походження – записки мандрівників, подорожні нотатки, спогади, мемуари, повідомлення, щоденники, матеріали листування тощо – мають надзвичайно важливе значення.

В окрему групу можна виділити записки мандрівників, які містять цінні відомості й дозволяють більш різнопланово зобразити господарське життя південноукраїнського краю. Завдяки мандрівникам, які були досить спостережливими й звертали увагу на все нове та цікаве, докладно занотовували картини та події, свідками яких вони були, ми маємо можливість дослідити особливості господарського освоєння краю, роль іноземців у колонізаційних процесах, заняття населення, розвиток промисловості, торгівлі та ремесел, рівень благоустрою населених пунктів Півдня України тощо.

Докладний опис господарського життя міститься в спогадах та повідомленнях. Мемуари містять багато подробиць, які допомагають більш глибоко пізнати минуле. Окрім відомостей про склад населення, рівень економічного добробуту, торгівлю, сільське господарство, інфраструктуру та благоустрій, у джерелах можна знайти судження про тих чи тих історичних осіб, які вплинули на розвиток краю.

Матеріали приватного листування допомагають доповнити картину соціально-економічного життя Південної України. Кожен із епістоляріїв містить різну за об'ємом інформацію та відображає певні сторони розвитку господарства. Зауважимо, що оскільки приватні епістолярії в XIX ст. набули найбільшої популярності як основний засіб спілкування та передачі інформації між людьми, вони допомагають значно розширити межі сприйняття історії, дають можливість глибше зазирнути в минуле, побачити в ньому особистість, її індивідуально-психологічні риси. Разом із тим, досліджуючи наративні джерела, необхідно дотримуватися загальних засад джерелознавчої критики, ураховуючи водночас їх специфіку.

РОЗДІЛ 3

ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЖЕРЕЛ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЩОДО ДУХОВНОЇ СФЕРИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ

3.1. Записки мандрівників про духовний розвиток Південної України

Південна Україна неодноразово привертала увагу іноземних мандрівників, дипломатів, торговців. Спогади та записки багатьох із них стали цінним джерелом з історії краю, зокрема його духовного та культурного життя, розвитку освіти, існування релігійних конфесій тощо.

Відомим джерелом вважають подорожні записки П.П. Сумарокова, який у 1799 р. здійснив подорож у Крим та Бессарабію. У них описано багато аспектів життя Південної України. Зокрема, опис побачених культових споруд. Так, у Миколаєві П.П. Сумароков згадував собор, гарно оздоблений, та дерев'яну грецьку церкву. На момент, коли мандрівник приїхав до Херсона, у місті вже існували собор, російська, грецька та католицька церкви.

Далі подорожанин детально познайомився з Кримом, де також згадував місцеві релігійні споруди: стародавні храми, монастирі, мечеті. Наприклад, його вразила своїми розмірами та убранством основна мечеть у Феодосії. Будучи в Бахчисараї, П.П. Сумароков описав богослужіння в місцевій мечеті та мусульманське училище.

В Одесі, якій на момент перебування в ній мандрівника виповнилося лише кілька років, існували одна дерев'яна церква, старообрядницький храм, каплиця, паралельно тут зводилися три кам'яні церкви. П.П. Сумароков зобразив зародження світського життя в місті: тут започатковувалися гарні товариства, влаштовувалися бали, планувалося відкриття театру [315, с. 221].

У 1810 р. подорож Півднем здійснив князь І.М. Долгорукий. Його твір належить до числа відомих джерел з огляду на висвітлення багатьох аспектів життя регіону. Так само, розвитку освіти, релігії та культури. Перебуваючи в

Миколаєві, мандрівник описав Штурманську школу. Це училище небагате, але все-таки мало всі необхідні матеріали та інструменти для навчання морських вихованців [164, с. 115].

Як відомо, в описуваний час в Одесі ще не було славнозвісного Ришельєвського ліцею, але існував пансіон, яким завідував іноземець, вочевидь, француз на ім'я Волсей. Тут перебувало близько 130 дітей незалежно від національності, віри та матеріального статку. І.М. Долгорукий згадував, що про директора закладу ходили чутки, начебто він погано ставився до вихованців, їхніх рідних та відвідувачів пансіону. Але мандрівець не мав точних доказів, які засвідчили би цей факт.

Часто І.М. Долгорукий описував культові споруди. Собор у Херсоні мав величний, гарний вигляд, але не міг похвалитися якимись примітними предметами церковного вжитку. В Очакові мандрівник побачив церкву, перетворену з колишньої мечеті. Цей храм, заснований князем Г. Потьомкіним, виявився дуже бідним [164, с. 128].

В Одесі мандрівник відвідав чудовий собор, архітектура якого дуже сподобалась, недобудовану та занедбану церкву святої Катерини, грецьку церкву, у якій найціннішим предметом був образ Богородиці, Католицьку римську церкву, небагату, але чисту та гарно прибрану. Власний окремий дім молитви мали також розкольники.

Якщо до християнських церков автор записок не виказував негативного ставлення, то цього не можна було сказати про оцінку місцевих євреїв та їхньої синагоги. Мандрівник змальовував їх переважно, вказуючи на такі риси, як: бруд, лінь, хитрість. Проте, І.М. Долгорукого вразило, що всі євреї знали грамоту й любили церковні книги, які скуповували у великій кількості [164, с. 146].

Культурне життя одеситів, їхнє дозвілля було пов'язане з балами, які влаштовувалися в будинку заможного купця Рено, де були клуб, більярд, кав'ярня, де подавали смачне морозиво із абрикосів. Мандрівник добре відгукувався про місцевий театр, збудований за рахунок міських коштів та коштів царя. Разом із тим, автор зазначав, що в ньому не було ні постійної

труп, ні акторів. Акторські товариства зазвичай до Одеси в ту пору виписувалися з інших місць [164, с. 153].

Першим свого роду туристичним покажчиком Криму став «Путівник мандрівника по Криму, прикрашений картами, планами, видами та віньєтками зі вступом про різні способи переїзду з Одеси до Криму» Ш. Монтандона (Одеса, 1834 р.) [346].

Ш. Монтандон у юному віці з родиною переїхав зі Швейцарії до Росії. З часом він поселився в Одесі, де відкрив власну справу, вів торгівлю, володів кількома комерційними проектами. Результатом його подорожі Кримом у 1831 – 1833 рр. став названий довідник із загальними відомостями про Крим. Але основною метою праці було бажання дати точний та повний опис пам'яток півострова. Дослідник популяризував пам'ятки історії та культури, що могло привести, на його думку, до залучення в Крим значної кількості туристів.

Зокрема, Ш. Монтандон описав Сімферополь, на головній площі якого своєю архітектурою виділявся собор. Неподалік розташовувалася лікарня ім. О.С. Таранова-Белозьорова з боковими прибудовами для службовців, дві великих будівлі, що призначалися для суду та архіву. У місті налічувалося три грецькі церкви, одна вірменська, п'ять мечетей та одна католицька каплиця. На південному сході Сімферополя увагу мандрівника привернула столиця пізньоскіфської держави Неаполь [346, с. 232].

Ш. Монтандон відмітив, що в Криму найбільш колоритним місцем для відвідування був Бахчисарай, колишня резиденція кримських ханів. Увагу мандрівника привернула велика кількість пам'яток історії та культури: палац, некрополь, грецька церква, синагога, 32 мечеті, три медресе, десять караван-сараїв. Найбільш заселеним містом Криму в першій половині XIX ст. залишався Карасу-Базар. Інтерес для туристів становили православна, грецька, католицька та вірменська церкви, 22 мечеті, дві медресе, синагога. Тут налічувалося безліч караван-сараїв [346, с. 236].

Серед визначних пам'яток Євпаторії виділялися культові споруди – грецька церква, караїмська синагога, 19 мечетей та одне медресе. У повному

занепаді перебувала мечеть Джума-Джамі з величною та красивою архітектурою. Отже, путівник Ш. Монтандона містив унікальну за своєю точністю та повнотою інформацію про збереження пам'яток історії та культури Криму в першій половині XIX ст.

Англійська мандрівниця М. Холдернесс залишила деякі свідчення про стан освіти та релігійного життя в Криму на початку XIX ст. Вона писала, що в Кафі існувала безкоштовна школа, якою опікувався імператор Олександр, де навчали п'яти різними мовами: російській, турецькій чи татарській, грецькій, італійській та французькій. Існував маленький музей, заснований М. Броневським, коли він керував містом, але в музеї немає нічого пам'ятного й казали, що він був розграбований [340, с. 138].

Будучи в Одесі, М. Холдернесс згадувала про місцевий ліцей, зокрема, що його значення зростало, а тому піднімалася плата за навчання. На її думку, ліцей дедалі більше ставав закладом для обраних, і фактично ніхто, крім дворян, не міг влаштувати туди своїх дітей [340, с. 81].

Певні свідчення можна знайти про культові споруди. Наприклад, церкви в Криму мали бідний вигляд і не витримували жодного порівняння з тими, що існували в усіх великих містах на континенті. Виняток – нова та чудова церква, зведена в Сімферополі, але через відсутність грошей на закінчення будівництва вона залишалася незавершеною, зауважувала мандрівниця [340, с. 138].

У записках містилася коротенька згадка про Одеський театр. М. Холдернесс знайшла його доволі симпатичним, лише його освітлення бажало бути кращим, бо в театрі окрім сцени було майже темно. Щодо репертуару, то італійські опери, російські та французькі п'єси виконувалися на доволі гарному рівні [340, с. 66].

Приблизно в 1819 р. Одесу (по дорозі до Туреччини) відвідав О.І. Сенковський [302], у майбутньому відомий мандрівник, учений-сходознавець, який направлявся до Туреччини. Він ознайомився з Ришельєвським ліцеєм, який набував дедалі більшої престижності. Мандрівник відмітив заслугу його директора, абата Ніколя, який мав прекрасні здібності у вихованні молоді й першим запропонував план ліцею. О.І. Сенковський описав

розклад дня вихованців, їхні заняття, умови навчання, проживання, побуту тощо.

Поблизу ліцею, писав подорожанин, розташовувалася грецька школа, що фінансувалася фондом купців-греків. Окрім цього, суттєві відсотки від свого прибутку їй надавали чотири грецькі товариства. На думку О.І. Сенковського, Одеса ставала важливим пунктом із точки зору розвитку грецьких наук. Місцеві греки прагнули до знань і намагалися прищепити любов до науки своїм дітям. Окрім гарного фінансового забезпечення, необхідного для школи, грецькі купці створили типографське товариство, метою якого було видання грецьких книг.

Описуючи життя грецької спільноти в Одесі, автор згадував про грецькі аматорські колективи, що часто давали вистави рідною мовою. Прибуток від таких вистав направлявся на різні благодійні потреби.

У щоденнику француза С. Грелле-де-Мобільє, який подорожував Росією в 1818-1819 рр., зафіксовано деякі епізоди його перебування в Катеринославі. Тут С. Грелле-де-Мобільє зустрівся з поважними особами: опікуном німецьких колоній Контеніусом, херсонським губернатором та місцевим вельможею (графом, прізвище якого не вказано). Програма перебування в місті містила також огляд місцевих в'язниць, лікарень та училищ. Найбільше вражень у мандрівника викликав візит до ректора духовної семінарії Макарія та знайомство з сектантами – молоканами та духоборами.

Макарій – людина дуже покірлива та з глибоким релігійним почуттям, як відмічав С. Грелле-де-Мобільє, розповів мандрівнику про своє духовне життя, нарікаючи при цьому на зайву кількість обрядів під час богослужби та перебільшене шанування ікон. Не менші здивування в мандрівника викликали стосунки між священником та молоканами, коли Макарій без перешкод міг бути присутнім на молитві «духовних християн», які, так само, не соромилися православного священнослужителя. С. Грелле-де-Мобільє детально описав релігійні погляди молокан, розповів про відвідування сіл духоборців та колоній менонітів [157].

Е. Мортон, англійський мандрівник, який відвідав Одесу в першій третині XIX ст., залишив згадку про релігійне та культурне життя в місті. Так, він згадував культові споруди: кафедральний собор, католицька церква, грецька церква та церква розкольників. Серед навчальних закладів увагу автора записок привернув Ришельєвський ліцей, який виник завдяки прагненням герцога де Ришельє та зростанню значення Одеси як комерційного міста, віддаленого від великих університетів.

Мандрівник у присутності директора закладу Орлая відвідав ліцей, що нараховував тоді 300 учнів. Заклад мав декілька підрозділів: підготовчу школу, гімназію та власне ліцей. Тут, у лицей, існував спеціальний педагогічний клас, що складався із 24 учнів, яких готували до вчительської праці в різних губерніях [243, с. 110].

З 1806 р. в Одесі існував Інститут для шляхетних дівчат, а в 1828 р. було створено школу для вихідців зі Сходу. Подорожанин зазначав, що географічне розташування Одеси, її багатонаціональний склад населення сприяли створенню такого навчального закладу. Планувалося, що випускники школи будуть працювати перекладачами при високопосадовцях. Також Е. Мортон згадував про школу для єврейських дітей та декілька приватних шкіл.

Щодо дозвілля та відпочинку одеситів, то за свідченням Е. Мортон, традиційно популярним у них був театр, у якому по черзі йшли російські та італійські опери. Серед інших місць мандрівник називав клуб, сквер, Англійський клуб для підданих Великобританії, купальні дома, асамблея [243, с. 114].

Про роль театру в житті одеситів в 30-х рр. XIX ст. згадував американський мандрівник Д.Л. Стефенс. Театр мав розкішну архітектурну споруду з красивим інтер'єром. Але не вражала вистава: зокрема, під час «Севільського цирюльника» труппа була в повсякденному одязі, гра акторів також розчарувала [309, с. 245]. В Одесі, писав автор, мешкало багато французів та італійців, які згодні були стати меценатами.

У 1822 р. увагу шотландського мандрівника Р. Лайялла привернув одеський Ришельєвський ліцей, що процвітав завдяки герцогу де Ришельє та

директору абату Ніколю. За їхнього керівництва ліцей вважався одним із кращих навчальних закладів імперії. Автор записок порахував кількість учнів, описав фінансовий стан закладу, розпорядок роботи тощо. Р. Лайялл згадував приватні та громадські школи, де навчалися дівчата, зауважуючи, що велику увагу в Одесі приділяли жіночій освіті [213, с. 155].

Мандрівник описав і культові споруди, зокрема собор, інші грецькі церкви, римо-католицька церква, церква розкольників та синагога. Під час проїзду Кримом Р. Лайялл побував у караїмських синагогах Чуфут-Кале, детально описавши убранство цих споруд, бібліотеку, де зберігалися унікальні манускрипти. Подорожанин став свідком караїмського богослужіння.

Одесити піклувалися про своє дозвілля, зокрема, автор записок згадував театр, де часто йшла італійська опера, біржа, у залах якої влаштовувалися бали, Англійський клуб для іноземців, сади – місце для гуляння в літню пору року та кінні перегони, які було перейнято в Англії [213, с. 161].

Британський мандрівник Р. Пінкертон, будучи співробітником Англійського біблійного товариства, в 1819 р. цікавився культовими спорудами Одеси, її релігійним життям. Він описав релігійні традиції колоністів, діяльність в Одесі Російського біблійного товариства. Кафедральний собор був вишуканою будівлею в грецькому стилі. Мандрівець зауважував, що в місті існували шість «русских церквей». Католики мали свій храм, а євреї – синагогу. Німецькі протестанти на той час власної церкви не мали і змушені були молитися в приміщенні зернового складу [262, с. 205].

Р. Пінкертон не оминув увагою навчальні заклади міста, виділивши Ришельєвський ліцей, у якому навчалося 250 молодих людей, респектабельний пансіон для дівчат, комерційну школу та кілька приватних шкіл для дітей. Половина учнів ліцею жила в ньому постійно, іншу половину складали школярі денного відділення, окрему частину вихованців готували до учительської праці [262, с. 204].

У мандрівних записках Г. Геракова, який побував в Одесі в 1820 р., міститься згадка про цей ліцей, що розчарував автора. У той час його директором

був Жилле, а помічником – Флукі [286, с. 66]. Тут же, в Одесі, Г. Гераков відвідав Грецьку церкву, де вперше слухав літургію грецькою мовою [286, с. 65].

Невідомий німецький автор, який побував в Одесі в середині 30-х рр. XIX ст., залишив цікаві спостереження про духовне життя міста, зокрема, дозвілля та захоплення одеситів. Великою популярністю в них користувалася італійська опера, що разом із морськими купаннями була основною причиною масового відвідування міста польськими поміщиками. Дирекція театру отримувала від міста чималу дотацію в розмірі 80 тисяч рублів. В театрі між собою постійно конкурували дві-три примадонни [252, с. 1225].

Справжньою прикрасою міста був бульвар, який щовечора збирав вищу касту тодішнього суспільства. Щодо садів, то популярністю користувався не міський державний сад, а ботанічний, який розташовувався в передмісті. Там було гарне місце для відпочинку, де пили чай та їли морозиво, запускали фейерверки та повітряні кулі [252, с. 1226].

Щодо сфери освіти, то автором записок згадуються Інститут благородних дівчат, де навчалися доньки чиновників, та Рішельєвський ліцей. Цікаво, як іноземець звернув окрему увагу на єврейське училище – воно обіцяло принести велику користь у просвітництві місцевого єврейства.

Численні мандрівники та гості Одеси неодноразово описували таку невід'ємну частину культурного життя її мешканців, як театр. Відомо, що в провінції він мав особливе значення, був місцем спілкування, засобом розваги та освіти, показником соціального статусу та смаків його відвідувачів. На відміну від інших міст Херсонщини Одеса мала оперу. Поширеною була практика запрошування на підмостки іноземних виконавців.

У подорожніх записках М.С. Всеволжського містяться цікаві психологічні характеристики одеських театралів за національними ознаками. Автор, відвідуючи кілька разів італійський театр, помітив, що більша частина глядачів – євреї, які здавалися великими поціновувачами музики. Вони не могли приховати свого захвату від вистави, гучно аплодували. Загалом же, відмічав М.С. Всеволжський, вся місцева публіка любила музику [150, с. 100].

Цікаві замітки про Одесу останньої третини 30-х рр. XIX ст. можна знайти в записках російського літератора, колекціонера, живописця П.П. Сви́ньїна, який багато подорожував. Палкий пошанувач археології, він відвідав музей старожитностей Новоросійського краю, відкритий відомим одеським антикваром Г. Бларамбергом, описавши предмети та експонати музею.

Увагу П.П. Сви́ньїна привернули місцеві храми: собор, який, на думку автора, міг вважатися одним із найгарніших у Росії, грецька церква, де зберігалися останки патріарха Григорія, гарно оздоблена католицька церква, яка мала цінний образ Богородиці пензля К. Дольче, старообрядницька церква, де розмістилося зібрання старовинних церковних книг. В Одесі було до восьми єврейських синагог, із котрих одна караїмська, які мали заможних парафіян [300, с. 196].

Серед місць, які зацікавили мандрівника, П.П. Сви́ньїн назвав та описав бульвар, театр, публічний сад, купальні, клуб із прекрасною залюю, де давалися чудові бали, що проходили особливо розкішно, коли на них стікалися представники польської знаті з подільських губерній.

Часто подорожників до Одеси приводило бажання познайомитися зі старожитностями та історичними пам'ятниками. У записках М.І. Городецького, який проводив наукові розвідки на Півдні, можна дізнатися про роботу Одеської міської публічної бібліотеки та Одеського музею старожитностей.

Автор знайомив читачів із двома особистостями – директором музею, віце-президентом Одеського товариства історії та старожитностей професором В. Юргевичем і пушкінознавцем, збирачем матеріалів про перебування поета на Півдні Л. Мацієвичем. У записках М.І. Городецького бачимо зневажливе ставлення до місцевого єврейства: «жид оволодів усім, рішуче всім: і торгівлею, і будинками, і землями, і банками, і міським управлінням, і навіть встиг прихопити, як би до речі, і православну церкву» [156].

Записки мандрівників слугують важливим джерелом з історії освітянської справи на Півдні. Наприклад, у Херсоні її особливість зумовлювалася необхідністю виховання спеціалістів у галузі сільського господарства та суднобудування, комерції та торгівлі. Про перший навчальний заклад Херсона – початкове училище – згадувалося в подорожніх записках О.С. Афанасьєва-Чужбинського. Із середніх навчальних закладів автор виділив Херсонську губернську гімназію, учні якої були переважно з дворян, військових, купців, міщан, іноземців, але переважали діти дворян [120, с. 202].

Військово-стратегічне значення Миколаєва зумовило характер і стан культурного життя, організацію системи освіти, наукові інтереси мешканців міста. К. Зеленецький писав, що першим навчальним закладом міста стала школа юнг, яка діяла під наглядом Адміралтійства. Далі було відкрито Чорноморське штурманське училище, до якого приймали дітей різних соціальних верств. У подорожніх записках К. Зеленецького знайшли своє відображення побут, характер навчання та настрої вихованців [188, с. 254].

У Миколаєві, писав автор, існували державні бібліотеки, флотське училище юнг, училище для дівчат батьків нижчих військових чинів, повітове училище, приходські училища – чоловіче та жіноче, один приватний чоловічій та два жіночих пансіони, школа при лютеранській церкві [188, с. 260].

Про ідею заснування університету в Миколаєві йшлося в мемуарах І. Палімпсестова. Її навіть розглядали в уряді. Ідею називали актуальною, бо Миколаїв розташовувався в центрі губернії, тобто мав більш стратегічне розташування на відміну від Одеси. Також вважалося, що у великих містах було важко здійснювати нагляд за студентами [257, с. 64].

Щодо дозвілля мешканців, то в Миколаєві, писав той же К. Зеленецький у другій половині 50-х рр. XIX ст., існували невеликий театр, благородні збори, чудовий сад, у місті влаштовувалися вечори, бали, концерти [188, с. 272].

Відомий російський мандрівник М.О. Бернов, перебуваючи в середині 90-х рр. XIX ст. у Херсоні, описав місцеве земське сільськогосподарське училище. Викладачі та вихованці закладу в ході проведення екскурсії закладом поділилися з подорожнім своїми знаннями з деяких напрямків агрономії. Росіянин побачив досягнення закладу в бджільництві, городництві, вирощенні нових культур, птахівництві та тваринництві. Училище мало свій інвентар: сіялки, молотарки, косарки, віялки. Підсумовуючи, М.О. Бернов писав, що пора дивитися очима одеського земства на землеробство, як на головну статтю добробуту, а не як на чорну роботу [130, с. 36].

Робимо висновок, що особливості духовного життя Півдня України постійно привертали увагу чисельних мандрівників. Подорожні записки іноземних та вітчизняних пілігримів просякнуті помітним інтересом до фактів, пов'язаних із розвитком освіти, культури, мистецтва на теренах південноукраїнського краю.

Поміж іншого мандрівники приділяли багато місця опису культових споруд, релігійних обрядів та міжконфесійних відносин. Надана в їхніх повідомленнях інформація дозволяє побачити розмаїття релігійного життя в регіоні.

Мандрівники відмічали важливість поширення освіти серед населення, а тому досить часто згадували побачені чи відвідувані ними навчальні заклади, серед яких виділявся Ришельєвський ліцей в Одесі. Щодо культури, на думку пілігримів, то велику роль у формуванні естетичних смаків жителів Півдня мав театр, який користувався великою популярністю в широких масах населення. Із різноманітних записок можна побачити еволюцію театрального мистецтва Південної України.

Отже, подорожні записки дають цінний матеріал про духовне життя південноукраїнського краю, у них найповніше й найзмістовніше відображено факти, пов'язані з Одесою. Це дає змогу підтвердити особливий статус Південної Пальмири як провідного культурно-освітнього центру Херсонської губернії та Півдня взагалі.

3.2. Джерельні можливості спогадів і повідомлень

Багатий матеріал щодо вивчення особливостей культурного та духовного життя на теренах Південної України дають спогади, мемуари, щоденники. Створені представниками різних соціальних груп, вони торкаються різних аспектів і яскраво відображають розвиток освіти, культури, мистецтва, дозвілля, міжконфесійні відносини.

А.І. Шостак у записках 1809 р. про перші роки існування Одеси навів відомості про стан освіти та культури в місті. Автор згадував про гімназію, пансіон при ній. Вихованців навчали іноземним мовам, математиці та іншим наукам. У місті за хорошим планом велося будівництво нового театру [333, с. 12].

Ад'ютант герцога де Ришельє граф Л. Рошешуар залишив свідчення про заснування в Одесі ліцею. Л. Рошешуар зазначав, що заслугою герцога було те, що він розумів важливість навчання для молоді. Згодом ліцей став першокласним навчальним закладом на Півдні [147, с. 270].

А. Сумароков залишив спогади про Ришельєвський ліцей, надруковані майже через 60 років в «Одесском Вестнике». У 1820 р. він вступив до ліцею. Його директор абат Ніколь був для ліцеїстів і батьком, і матір'ю [310, с. 2]. Справу абата Ніколя продовжив директор Ремі-Жилле [311, с. 2]. Наступним директором став фон-Гейнлейт. У спогадах постають картини життя ліцеїстів, описуються їхні заняття, розпорядок дня. А. Сумароков зауважив, що ліцей у його бутність пережив три віки: золотий – за часів директорства Ніколя, срібний – за Ремі-Жилле, мідний – за фон-Гейнлейта [314, с. 3].

Згадки про навчання в Ришельєвському ліцеї в першій половині ХІХ ст. залишив видатний польський белетрист З. Мілковський, відомий під псевдонімом Т.-Т. Єжа. Автор описав вступні іспити, організацію навчання в ліцеї, викладачів [342, с. 24].

П. Морозов наводив деякі дані про стан освіти в Одесі. У 1830 р. перше місце за статусом належало ліцею та Інституту шляхетних дівчат. На особливу

увагу заслуговували училища – Єврейське та Східних мов. П. Морозов високо охарактеризував рівень освіченості єврейського народу [242, с. 71].

Спогади М.А. Філіппова відтворюють окремі сторінки історії Ришельєвського ліцею 40-60-х рр. XIX ст. Попри те, що їх було присвячено педагогічній діяльності талановитих учених (професори Ф. Брун та Г. Брун), записки передають атмосферу стосунків між викладачами та ліцеїстами, чиновниками та педагогами. Для М.А. Філіппова ліцей – це потужний заклад із передовими професорами та прогресивними формами навчання [323].

Про ліцей згадував А. Маркевич, зокрема про умови служби викладацького складу, що були доволі тяжкими через «строгие предписания» [228]. Спогади А. Маркевича певною мірою доповнюють записки М. Філіппова, хоча між ними існували й деякі відмінності, тому А. Маркевич вносив свої уточнення.

Автобіографія Д.М. Кокізова (нар. 1858 р.), уродженця Миколаєва, головного редактора газети «Южанин», охоплює небагато подій до 1917 р., але допомагає дізнатись про розвиток освіти в цьому місті. Зокрема, Д.М. Кокізов активно працював у сфері загальної початкової освіти, розробляв плани будівництва початкових училищ [46, арк. 1].

Декілька сторінок автобіографії Д.О. Охотнікова присвячено навчанню в Миколаївському реальному училищі. Через скрутне матеріальне становище родини юнака двічі виключали за несплату. Продовжити курс допомагала рідня, а сам хлопець на канікулах із 1914 до 1917 рр. регулярно працював у Технічному бюро заводу «Руссуд» [70, арк. 5].

Порядки в училищі були суворими. Д.О. Охотніков захоплювався російською та іноземною літературою, фізикою та спортом. Автору запам'яталося знайомство з відомим інженером В.В. Рюмінім [70, арк. 6].

З автобіографії можна дізнатися про становлення футболу в Миколаєві. Д.О. Охотніков був воротарем за команду училища, потім грав у робітничій команді «Фемида». Його гра була високо оцінена супротивниками [70, арк. 7]. Час від часу в училищі влаштовувалися вечори, ставилися п'єси. Любов до

літератури Д.О. Охотніков зберіг із дитинства, відтоді як «с тетей Шурой бывал в «Просвіті», где с интересом слушал шевченковские стихи» [70, арк. 5].

С.Л. Чудновський брав участь у народницькому русі в Херсоні. Він писав, що гімназисти кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. об'єднувалися в гуртки самоосвіти. Із вдячністю він згадував імена талановитих викладачів М.В. Горяєва та Д.П. Пільщикова, які користувалися повагою серед учнів [80, арк. 2].

Однією із яскравих подій став від'їзд двох херсонських дівчат за кордон для здобуття вищої освіти. Автор писав, що в провінції ця подія була сприйнята наче велике свято. Особливо багато емоцій воно викликало в херсонського юнацтва [80, арк. 14].

Про херсонську гімназію пореформеного періоду згадував і народник О.О. Лукашевич. Керівництво закладу «...начинало усердно и с самой суровой последовательностью внедрять пресловутый режим классицизма» [81, арк. 1].

Записки професора М.І. Ленца охоплюють період із 1830 р. (року народження автора) до 1898 р., в них вагоме місце відводилося здобуттю освіти, що дало можливість дізнатися про навчальні заклади Півдня [88, арк. 108].

Спогади про навчання в Херсонській чоловічій гімназії початку XX ст. залишили письменник Б.А. Лавренъов та історик Є.В. Тарле. Б.А. Лавренъов, який народився у Херсоні, в 1910 р. став гімназистом першого класу Херсонської першої чоловічої гімназії. Він схвально відгукувався про навчальний заклад та її педагогів, виділяючи викладача історії М.А. Волянського [211, с. 56].

Для Є.В. Тарле Херсон був містом щасливого дитинства. Згадки історика про роки навчання в Херсонській гімназії просякнуті теплом, автор добрими словами згадував гімназію, її викладачів – учителя історії М.А. Волянського і низку інших педагогів, що залишили про себе добру пам'ять [317, с. 131]

Мемуари Й.Н. Векслера «Херсон и его жители» є важливим джерелом із історії культурно-громадського життя міста. Зокрема, у них містився перелік навчальних закладів, культурних установ тощо [139, с. 533].

В автобіографіях сучасників можна знайти опис років навчання. Письменник І. Бабель у автобіографії (1924 р.) згадував Одеське комерційне училище. Там навчалися сини купців, діти єврейських маклерів, сановиті поляки, старообрядці. В автобіографії цікаво описане дозвілля молоді [122, с. 7].

Про навчання в Катеринославській комерційній школі згадував В. Здрайковський, куди він вступив у 1909 р. Найкращі спогади були пов'язані з постаттю її керівника – А. Синявського. У цій школі панував ліберальний дух. Серед учнів школи було багато українців, а також євреїв, німців-колоністів. Крім православного священнослужителя у школі був рабин для учнів-євреїв [326, с. 172].

Спогади гірничого інженера М. Сокола теж торкалися юнацьких років, коли він учився в Катеринославській комерційній школі. Автор описав учнівський склад та облаштування школи. «Дійсна ж слава нашої школи полягала у її особливому висококультурному учительському складові», – зауважував автор [326, с. 179].

Учителі школи належали до провідної української інтелігенції міста. Наприклад, викладач історії І. Комаренко учив за книжками М. Грушевського та М. Аркаса. М. Сокіл писав, що, згадуючи комерційну школу, згадував її українську душу [326, с. 180]. Молодший брат М. Сокола Василь теж залишив згадки про навчання в Катеринославі, зокрема в Другій класичній гімназії. Це був престижний заклад. В. Сокіл згадував, що батькам не так просто було вчити трьох дітей. «Однак ми не відчували нестатків, були неголодні, вдягнені, взуті...», – наголошував автор [326, с. 180].

Цінні спогади про становлення українського руху на Катеринославщини, свою роботу в Комерційній школі та «Просвіті» залишив громадський діяч Д. Дорошенко. Комерційні школи визначалися ліберальним напрямом [168, с. 144]. Школу утримували на кошти спілки власників копалень вугілля та заліза Катеринославщини. Це дало змогу облаштувати сучасний заклад. Учніський склад переважно складався з євреїв, росіян, поляків та німців-менонітів [168, с. 145].

Першим учителем відомого політичного діяча Є. Чикаленка був сільський священик. У 1870 р. Є. Чикаленка віддали до пансіону Рандаля в Одесі. Через три роки пансіон було перейменовано в реальну прогімназію. Українофільська позиція учителя історії Л. Смоленського вплинула на формування світогляду Є. Чикаленка. Також він описав навчання в Єлисаветградському реальному училищі [329, с. 74].

Невелике за обсягом повідомлення про навчання в Єлисаветграді містилося в спогадах відомого діяча кооперативного руху Херсонщини М.В. Левитського. У другій половині 60-х рр. XIX ст. йому довелося вчитися в пансіоні Фортенглера. Щороку в пансіоні проходив бал, який відкривала краща пара, що було особливою честю для вихованців [12, арк. 5].

Серед наративів на увагу заслуговують згадки О.А. Делієвої, де містяться відомості про навчання гімназистів у Маріуполі початку XX ст. Побут гімназистів суворо контролювали, зокрема до них приїжджав класний ментор, який перевіряв умови, у яких мешкали вихованці [161, с. 554].

Нащадок польської збіднілої дворянської родини В.А. Луцинський у своїх мемуарах широко розкрив духовне та культурне життя Олександрівська кінця XIX – початку XX ст. Він описав своє навчання в Олександрівському міському училищі, де викладали російську та церковнослов'янську мови, арифметику, історію, географію, природничі науки, малювання, бухгалтерію тощо [308, с. 35].

У спогадах Є.Н. Яновської-Шевальнової знаходимо деякі відомості про її педагогічну діяльність в Одесі напочатку XX ст. Автор викладала гігієну в старших класах двох одеських гімназій і прагнула побудувати цей курс так, аби він приніс практичну користь дівчатам [101, арк. 43].

Навчання єврейської молоді в Одесі кінця XIX ст. описано в спогадах Б. Кругляка. Унаслідок жорстких умов в 1890-х рр. єврейська молодь опинилася в становищі екстернів. Б. Кругляк писав про те, наскільки великим було бажання отримати освіту та зробити кар'єру. Більшість єврейської молоді мріяла про диплом лікаря чи вчителя. В Одесі екстерни вели бідне життя. Серед

радісних подій для автора стала зустріч із письменником Менделе Мойхер-Сфорімом [209, с. 280].

В автобіографії викладача Новоросійського університету О.О. Кочубинського (1845-1907) знаходимо поодинокі відомості про його педагогічну діяльність в Одесі. О.О. Кочубинський був членом багатьох товариств, активну участь брав у роботі Одеського товариства історії та старожитностей [21, арк. 1].

У середині та другій половині XIX ст. у містах Півдня активно розгорнувся процес модернізації традиційної єврейської освіти. Знаковим явищем було започаткування професійної освіти на базі єврейських закладів [477, с. 159].

У низці міст та єврейських колоній прикладом модернізації освіти стало створення талмуд-тор, що утримувалися коштами громади й були призначені для сиріт та бідних дітей. М.Я. Рабінович (1854-1932), відомий письменник, який залишився в історії єврейської літератури під псевдонімом Мордехай Бен-Амі, в 1868-1870 рр. навчався в талмуд-торі та сирітському будинку Одеси, про що залишив цінні свідчення. М. Бен-Амі не надто схвально відгукувався про талмуд-тору. Учителі не поспішали на урок, застосовували тілесні покарання [126, с. 69].

У той час у середовищі освіченого єврейства панували ідеї русифікації. Талмуд-тора не була винятком, навіть навпаки – заклад вважався «рассадником русской гражданственности» [127, с. 260].

Життя в сирітському будинку вирізнялося скромністю, зразковим порядком та шаблонністю. Вихованці були найбільш бідним прошарком одеського єврейства. Найбільшою радістю для них були візити рідних у суботу чи свята [128, с. 421].

Цікаві деталі про стан єврейської освіти в Одесі на межі XIX-XX ст. передав у своїх спогадах С.Я. Боровой. Хлопчиків-євреїв намагалися вберегти від асиміляційних процесів. Після навчання в домашній школі їх віддавали до престижної гімназії Іглицького. Автор описав умови навчання в ній [132, с. 41].

Артистом Л. Утьосовим описано роки навчання в Одеському приватному комерційному училищі Г.Ф. Файга, яке існувало з 1883 р. Директор піклувався про престиж свого закладу [320, с. 39]. В училищі було

багато музики та мистецтва. З гордістю Л. Утьосов згадував учнівські бали, коли хлопці приходили у своїх парадних формах. Усі гімназисти мали парадну форму, але форма училища викликала заздрість навіть у гвардійських офіцерів [320, с. 41].

Неоковирну картину існування сільських шкіл, що підпорядковувалися Міністерству державного майна, намалював у своїх спогадах невідомий автор. Судячи із повідомлення, він був чиновником, добре обізнаним зі станом освітянських справ у Херсонській губернії. Багато учнів відвідували навчання нерегулярно. Але кількість учнів штучно завищувалася, аби показати прогрес у справі поширення грамотності [338, с. 372].

Уродженець села Новогорожене, що на Миколаївщині, С.Є. Сало писав про відвідування церковнопарафіяльної та земської початкової школи. У 1914 р. він вступив до учительської семінарії в Олександрівську. Спогади М.Є. Алексєєва, селянина із Мелітопольського повіту Таврійської губернії, містять згадку про його навчання в земській школі. Хлопець вчився залюбки, і в травні 1907 р. він завершив навчання, успішно склавши іспит [231, с. 506].

Д.З. Лях (1887-1966) теж був вихідцем із селянської родини з Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Автор, послідовний українофіл, представник сільської інтелігенції, залишив цінні спогади, у яких згадується навчання в сільських школах. У земській школі регулярно влаштовувалися вечори, на які запрошувалися гості [225, с. 105].

Крім цих вечорів та виступів єдиною розвагою на селі був церковний хор. У мемуарах можна знайти цікаві факти про святкування Різдва: «Попи в церквах осуджували звичаї колядування, а вони були красою і торжеством українського села...» [225, с. 120].

Навчання хлопець продовжив у 1901-1905 рр. у Гнедінській сільськогосподарській школі в с. Покровське. Школа була добре обладнана. Вона відіграла помітну роль у справі навчання сільських дітей [225, с. 109].

Як згадував житель с. Новогупалівки (Запоріжжя) М.В. Молодик, восени 1915 р. він пішов вчитися до школи, через переповненість школи його взяли в дев'ятирічному віці, але він вже вмів читати, писати та рахувати [240, с. 332].

Про сільське навчання говорилося й у спогадах О.О. Замрія. Він ходив до чотирикласного земського училища, яке закінчив з «четвірками». Його брат був відмінником і отримав по завершенню навчання Євангеліє [177, с. 193].

У спогадах про видатного лікаря Миколаївщини І.Є. Картаву (1893-1973) можна знайти деякі факти із життя незаможного селянства. Попри опір батька, хлопець вирішив здобувати освіту: на «відмінно» закінчив парафіяльну школу, потім отримав місце в 1-й Херсонській чоловічій гімназії, а 1913 р. вступив до медичного факультету Новоросійського університету [75, арк. 11].

Як бачимо, у матеріалах особового походження досить широко представлено записки, присвячені саме рокам навчання. Детальний опис перебування в закладах освіти, імовірно, був пов'язаний із певною ностальгією авторів за дитинством та юнацькими роками. Це вплинуло на рівень емоційного забарвлення наративних джерел, ступінь їх репрезентативності та об'єктивності. Розширити явлення про розвиток вищої освіти та науки на Півдні України дозволяють спогади сучасників, присвячені Новоросійському університету, становленню університетської науки та суспільно-політичного життя Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. [249].

Авторами записок про університетське життя, особливості здобуття вищої освіти, умови викладання тощо ставали переважно колишні студенти, а також представники професорсько-викладацького складу. Мемуари та спогади відображали помітну роль, яку відігравали вищі навчальні заклади в духовному житті Півдня другої половини XIX – початку XX ст.

Відкриття університету в травні 1865 р. описав В.І. Модестов. Мріялося, що завдяки реформам 60-х рр. XIX ст. університетське життя наповниться новим змістом. Розташування Одеси мало призвести до процвітання закладу. Проте, досить скоро між групами викладачів почали виникати протиріччя, які вели до того, що університет залишали талановиті професори [249, с. 13].

Спогади про навчання в Новоросійському університеті залишив колишній міністр фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте. Вважалося, що математичний факультет був найскладнішим, а найлегшим вважався юридичний [249, с. 18].

Деякі мемуаристи присвячували свої спогади окремим постатям. Наприклад Г.Є. Афанасьєв залишив свідчення про професора В.І. Григоровича, який майстерно читав лекції [249, с. 102]. На сторінках спогадів Б.В. Варнеке бачимо постать професора Ф.Є. Корша: «Учиться у него было легко. Я редко видел человека, который так легко нес бы свою колоссальную ученость» [249, с. 172].

Студентство царської Росії особливо пореформеного періоду вважалося одним із прогресивніших прошарків суспільства, воно прагнуло змін. У своїх спогадах А. Шехтер згадувала свою участь у таємній школі для розвитку дітей та юнацтва, яку створили студенти Новоросійського університету [249, с. 175].

П.Є. Заблудовський вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету в 1911 р. На той момент в університеті встановили жорсткий поліцейський режим [249, с. 195]. Він писав, що Новоросійський університет вирізнявся строкатим національним складом студентства. Тут вчилась молодь з Кавказу, Балкан [249, с. 195].

Цікавими є спогади М.Ф. Гамалеї, відомого вченого, який прийшов до університету, що переживав «лучшую пору своего существования» у 1875-1881 рр. Автор згадував, що найбільш видатними постатями вважалися А.О. Ковалевський та І.І. Мечников. Останній був різностороннім вченим, цікавився багатьма науками [249, с. 74].

Згадки про навчання в Новоросійському університеті початку 1900-х рр. залишив Б.М. Комаров, син відомого українського діяча М.Ф. Комарова. Будучи гімназистом, Б.М. Комаров раз на тиждень бував у виші, де слухав прилюдні лекції, організовані «Новороссийским Обществом естествоиспытателей» [201, с. 73].

У 1900 р. університет мав чотири факультети: юридичний, історико-філологічний, фізико-математичний із відділом природничих наук та медичний.

Навчання було платним. Б.М. Комаров писав про різні угруповання й гуртки, що існували в університеті [202, с. 160].

У 1860-1870 рр. в університеті, як згадував І.Я. Акінфієв, панував культ науки, за лекціями, роботами в лабораторіях студенти проводили увесь день. Молодь була налаштована на активну громадську діяльність. Брати участь у заборонених сходках вважалося для багатьох студентів обов'язковим [113, с. 4].

Цікаву особливість діяльності професорів Новоросійського університету помітив одеський журналіст А.Є. Кауфман. Однією із вад одеських професорів автор вважав те, що вони брали активну участь у різних промислових, фінансових, громадських установах. А.Є. Кауфман міркував, що в такий спосіб вони намагалися компенсувати невдачі на науковій ниві [200, с. 166].

Автобіографічні нотатки М.М. Ланге, ученого, педагога, громадського діяча, допомагають розширити уявлення про стан вищої освіти в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зусиллями М.М. Ланге в Новоросійському університеті було відкрито кабінет експериментальної психології. Ученому належала ідея заснування Педагогічних курсів, які були перетворені у Вищі Жіночі Курси, відкриття яких відбулося в 1903 р. [102].

У фондах Одеського історико-краєзнавчого музею зберігається автобіографія М.І. Ржепішевського (1877-1957), педагога, фізика, відомого громадського діяча [63]. З джерела дізнаємося про роки навчання автора, про ініціативи вченого в галузі освіти. Наприклад, у 1904 р. він організував в Одесі пересувний музей наочних навчальних посібників, у 1908 р. – перше в Росії наукове кіно [103, арк. 3].

З автобіографії З.А. Бабайцевої (Бориневич) можна уявити шлях жінки на освітянській ниві. В 1903-1909 рр. вона навчалася на Вищих Жіночих курсах в Одесі. Аби скласти державні іспити при Новоросійському університеті в якості екстерна, дівчина повинна була отримати спеціальний дозвіл від міністра освіти. Це їй вдалося зробити [107, арк. 1].

Відомий педагог В.Ф. Лазурський залишив свідчення про свою роботу в Новоросійському університеті. В.Ф. Лазурський описав погром 1905 р. в Одесі,

реакцію професури та студентства на цю подію, що виявилася у створенні загонів самооборони, наданні допомоги біженцям із розгромлених кварталів. Також педагог згадував роботу Жіночих курсів, які не були зрівняні в правах з університетами. На жіночих курсах серед його талановитих курсисток виділялася згадувана вище З.А. Бориневич [212, с. 260].

Помітне місце в наративних джерелах посідали спостереження за релігійним життям краю. Автори записок звертали увагу на будівництво культових споруд, їх архітектуру та внутрішнє убранство, особливості обрядовості різних народів, що населяли регіон, епізоди, присвячені життю поважних духовних осіб тощо. Подібні свідчення значно збагачують наші уявлення про духовний розвиток його жителів.

У біографічних відомостях архієпископа Херсонського та Таврійського Гавриїла містяться факти, пов'язані з його перебуванням у Криму в 1828 р., вони дозволяють повніше уявити особливості релігійного життя краю [274, с. 406].

У 1835 р. Гавриїл знову відвідав Крим. Під час пастирської мандрівки, яку описав протоієрей С. Серафімов, архієпископа було представлено вищому магометанському духівництву. Як татари, так і караїми здебільшого прихильно зустрічали священника на противагу розкольникам [143, с. 345].

У повідомленні П. Морозова про Одесу 1830 р. подано дані про окремі аспекти культурного життя міста. Так, із записок можна дізнатися про функціонування публічної бібліотеки, театру, музею старожитностей. Поза увагою автора не залишилося релігійне життя. Тут існували грецька, римо-католицька та старообрядницька церкви. Своїми розмірами вразила Соборна церква [242, с. 53].

Багато хто з авторів серед подій виділяв візити почесних гостей, членів імператорської сім'ї, міністрів, священників. У вересні 1837 р. Одесу відвідав імператор Микола I. Подія сколихнула громадськість міста, про що свідчать спогади невідомого автора «Воспоминание праздника в Одессе» [144, с. 2].

Інформативною є автобіографія М.Н. Мурзакевича (1806-1883), відомого історика, педагога. Автобіографія є цінним джерелом з вивчення

розвитку освіти та науки в Одесі. Історик описав утворення Одеського товариства історії та старожитностей у 1839 р., навів прізвища його членів [247, с. 141].

Цікаві спогади про культурне життя мешканців Херсона залишив С.Л. Чудновський, пишучи, що свої культурні потреби херсонці задовольняли в благородному зібранні, у театрі та клубі. З часом у місті за рахунок добровільних пожертв було засновано публічну бібліотеку [80, арк. 15].

Свідчення С.Л. Чудновського підтверджують спогади Л.П. Соловйова, який зазначав, що культурне життя Херсона зосереджувалося в міському театрі, у клубі та в єдиній публічній бібліотеці. Щодо розвитку освіти, то Херсон не був багатий на навчальні заклади: всього шість гімназій, одно реальне училище і жодного вищого учбового закладу [85, арк. 15].

Зі спогадів Л.П. Соловйова можна дізнатися про кількість культових споруд у дореволюційному Херсоні: тут існували більше десятка православних соборів і церков, синагоги, польський костел, лютеранська кірха.

У мемуарах Й.Н. Векслера висвітлено особливості культурного життя Херсона. Велику роботу проводила місцева бібліотека. Популярністю серед городян користувалися театри. Представники буржуазії свої вечори проводили в клубі. Разом із тим, Й.Н. Векслер доходив висновку, що просвітницькою роботою серед населення майже не займалися [139, с. 532].

Чільне місце в праці Й.Н. Векслера посідає релігійне питання. Відчутним є милування традиціями свого народу. Православних священників він зображує здебільшого негативно: церков було багато, але там, на думку автора, займалися одурманенням вірян [139, с. 522].

Як писав В.А. Луцинський, величезне значення в житті мешканців Олександрівська відігравав театр. Теплі враження у автора мемуарів викликало відвідування міського саду, де грав військовий оркестр. Сам В.А. Луцинський із задоволенням співав у церковному хорі, що давало додатковий заробіток для сім'ї [308, с. 49].

Рідкісним джерелом можна вважати щоденник «Церковная летопись» священника Георгія Попруженка, батька відомого діяча М.Г. Попруженка. У щоденнику зафіксовано найбільш значущі події церковного життя Одеси 80-х рр. XIX ст., зокрема йшлося про прибуття до Одеси єпископа Никанора, його першу службу, отримання сану архієпископа [87, арк. 129].

Професор Новоросійського університету М.І. Ленц не оминув увагою події культурного та суспільного життя Одеси: відкриття пам'ятника О.С. Пушкіну, єврейський погром 1881 р., зустрічі з високопосадовцями [88, арк. 117].

У щоденнику П.П. Котляревського наведено факти про різноманітність культурного життя в Одесі. Зазначено, що одесити проводили свої вечори в опереті, у театрі, в Аркадії, а також на бульварі та в парку. Серед мистецьких заходів автор відзначив п'єсу «Гувернер», відкриття театру О.І. Сибірякова, симфонічний концерт пам'яті П.І. Чайковського [24, арк. 32].

З Одесою пов'язано імена деяких видатних особистостей. Зокрема, місто відвідував письменник М.В. Гоголь, перебування якого відображено в багатьох мемуарних джерелах. Фактично документальним джерелом варто вважати щоденник К.О. Хітрово, у якому відтворено події, пов'язані з перебуванням письменника в Одесі в 1850-1851 рр. У будинку Рєпніних одночасно з М.В. Гоголем бували представники аристократії та інтелігенції, зокрема піаніст Гартль, чию гру любив слухати письменник [153, с. 173].

Спогади про М.В. Гоголя залишив князь М.В. Рєпнін. Його батько, В.М. Рєпнін, із жовтня 1848 р. до літа 1852 р. мешкав в Одесі. Саме тут М.В. Гоголь працював над другою частиною «Мертвих душ». Автор записок писав про враження від читання письменником свого великого твору [154, с. 178].

Декілька штрихів до характеристики М.В. Гоголя в 1850-1851 рр. додають спогади Ф.Є. Нікольського. Автор згадував про гастролі М.С. Щепкіна, Н.В. Самойлової, К.С. Семенової. Достатньо часто вечори в їхню честь, на яких бував М.В. Гоголь, влаштовувалися в директора театру О.І. Соколова [154, с. 185].

Цінними є згадки актора А.П. Толчонова, які розкривають зв'язки великого письменника з театром, спілкування з акторами драматичної трупи [154, с. 198].

В Одесі виявили власний талант чимало яскравих акторів, музикантів, літераторів. На початку 70-х рр. XIX ст. Одесою проїжджав актор А.А. Нільський. У спогадах він описав зустріч із відомим театральним діячем М.К. Милославським, який на той час мешкав та працював у місті [248].

Про своє перебування в Одесі згадував відомий музикант М.Я. Афанасьєв. Він мав тут два концерти та познайомився з видатним композитором А. Вьотаном. Цією зустріччю М.Я. Афанасьєв дуже дорожив [119].

Деякі факти із театрального життя Миколаєва повідомив у своїх спогадах артист імператорських театрів О.О. Алексєєв. Зокрема, йшлося про створення нового театрального підприємства в Миколаєві [116].

У згадках сучасників можна знайти деякі факти про видатного публіциста В.М. Дорошевича. Своїми фейлетонами він приніс «Одесському листку» широку популярність, змігши відчутти неповторну атмосферу міста [167, с. 6].

У 1909-1910 рр. родина відомого письменника О.І. Купріна майже регулярно жила в Одесі. Цей період, як згадувала донька письменника Ксенія, позначився знайомством та дружбою з художником П. Нілусом, з борцями І. Заїкіним та І. Піддубним, відомим пілотом С. Уточкіним. Одеса посіла особливе місце в житті письменника [210, с. 42].

Останнім у спогадах В.Ф. Лазурського став розділ про гастролі «Товариства українських артистів» в Одесі. Взимку 1916-1917 рр. трупа під режисурою М.К. Заньковецької успішно виступила в Одесі [212, с. 358].

У мемуарній прозі «Трава забуття» В. Катаєва центральне місце посідав письменник І.О. Бунін і його перебування в Одесі. Автор описав свою першу зустріч майстром. В. Катаєв згадував, як його, літератора-початківця, розчарувала порада І. Буніна не друкуватися, а зачекати [199, с. 272].

Зі сторінок спогадів професора Новоросійського університету В.Ф. Лазурського дізнаємося про середовище одеських художників. Автор описав знайомство з деякими із них, зокрема з Є.О. Буковецьким, Т.Я. Дворніковим, П.О. Нілусом. Більшість художників були учнями К.К. Костанді [212, с. 293].

В.Ф. Лазурський був учасником літературних зустрічей. Серед письменників автор виділяв О.М. Федорова, С.С. Юшкевича, Д.М. Овсяніко-Куликовського, але центральне місце належало І.О. Буніну [212, с. 298].

Вагомий відбиток у культурному житті Одеси та Півдня залишив видатний художник К.К. Костанді. З автобіографії митця простежуємо деякі віхи його творчого шляху. У 1874 р. художник познайомився з І.К. Айвазовським, який схвально відгукнувся про роботи митця. З 1885 р. К. Костанді працював в одеській школі Товариства вишуканих мистецтв [204, с. 28].

Своєрідним доповненням автобіографії митця можна вважати спогади його сина М.К. Костанді. Автор мемуарів розповів про побут, звички, умови роботи майстра [205, с. 41].

У спогадах видатного художника А. Норенберга представлено епізоди із його життя в Одесі. З мемуарів дізнаємося про початок його творчого шляху, перші замовлення, клієнтуру, ставлення сучасників тощо. Вагомий вплив на формування світогляду митця, його творчі пошуки зробив торговець Шварцман [250, с. 70].

У 1925 р. мемуари почав писати відомий в Одесі видавець Є.І. Фесенко. Його спогади доведені до 1893 р. і розповідають про розвиток видавничої справи, визначні події суспільного життя останньої чверті ХІХ ст. [148, с. 109].

Героєм спогадів А.Л. Бродської (Скадовської) був її чоловік – видатний музикант А.Д. Бродський (1851-1929). Проте, разом із біографією талановитого скрипаля в мемуарах постають картини життя дворянської родини, яка мешкала в маєтку Білозерка (Херсонщина) [134, с. 20]. У 15-річному віці А.Л. Бродська вступила до Херсонської гімназії, яка стала для неї «школою життя». В гімназії авторка отримала величезний досвід спілкування. Тут вона перемогла своє вроджене упередження стосовно єврейської нації [134, с. 37].

Л.Й. Утьосов багато уваги приділив театральному життю Одеси. Одесити були справжніми поціновувачами музики, захоплювалися новими театральними постановками. Л.Й. Утьосов згадував про приїзд із Петербурга талановитого актора В. Вронського [320, с. 57].

На початку ХХ ст. в Одесі зароджувався футбол. Тут грали сильні команди. Футбольна команда також існувала в училищі Г. Файга [320, с. 49].

Серед міст Півдня увагу письменників, громадських діячів та митців привертав Катеринослав, згадки про духовне життя якого початку ХХ ст. було надруковано в збірці «У старому Катеринославі» [326].

Із українських діячів, хто відвідав місто на Дніпрі, варто назвати Олену Пчілку, яка описала проведення археологічного з'їзду в цьому місті [326, с. 16].

Цікаві факти щодо діяльності катеринославської «Просвіти» наводив громадський діяч та публіцист Ф. Матушевський, із його спілкування зі знайомими з'ясувалося, що в Катеринославі було обмаль свідомої української інтелігенції [326, с. 46]. П. Понятенко, український громадсько-політичний діяч, не раніше 1910 р. відвідав осередок «Просвіти» у Мануйлівці, що поблизу Катеринослава. Автор нарікав на байдужість інтелігенції, яка була неспроможна на дієву підтримку просвітницького руху [326, с. 83].

Свою наукову діяльність у Катеринославі в 1913-1916 рр. описала Н. Полонська-Василенко. Високу оцінку автор спогадів надала Д. Яворницькому як талановитому досліднику історії Півдня України, організатору музею та збирачу запорозьких реліквій [326, с. 89].

Відомості про перебування в Катеринославі в 1914 р. залишив П. Єфремов, брат відомого діяча С. Єфремова. П. Єфремов взяв участь у вечорі, присвяченому пам'яті Т.Г. Шевченка, згадуючи згодом: «Було тут багато свіжого почуття, щирого і безпосереднього і через це так приємно почувалось...» [326, с. 91].

У Катеринославі, писав Д. Дорошенко, був розвинутий український рух. Серед службовців Єкатеринославської залізниці нараховувалося багато української інтелігенції. Д. Дорошенко зазначав, що селяни Катеринославщини відрізнялися великим почуттям своєї особистої гідності [166, с. 147].

Його дружина потоваришувала з селянами, організувала український народний театр. Одним із активних осередків товариства «Просвіти» стала філія в с. Мануйлівка [168, с. 148].

Д. Дорошенко описав роботу Ученої архівної комісії та «Музею імені А. Поля», позитивно схарактеризував діяльність Д. Яворницького, який ціле життя присвятив культу запорозького козацтва [168, с. 151].

Відомий український діяч Є.Х. Чикаленко описав традиції, які шанувалися серед селян Херсонщини: «На Маланки...увечері в нашу столову приходили Дід з Козою, Маланкою, Циганом, Жидом і починалась комедія...» [329, с. 54].

Страсний тиждень проводили в церкві, а на Великдень гуляли на церковному подвір'ї: дзвонили в дзвони, обмінювалися крашанками, писанками. Є.Х. Чикаленко описав тодішнє сільське дозвілля: хлопці на вигоні гралися в м'яча, дивилися, як боролися парубки. Інколи до села приходили циган із ведмедем, сліпці-лірники та сліпі музики, що ставало справжньою подією.

У Єлисаветграді Є.Х. Чикаленко зійшовся з родиною Тобілевичів. Автор спогадів розповів про спектаклі та гру акторів, атмосферу в училищі. Є.Х. Чикаленко високо цинив директора закладу М. Завадського [329, с. 77].

Також у спогадах подано одеський період життя (1894-1895 рр.) Є.Х. Чикаленка, пов'язаний переважно з участю діяча в діяльності одеської «Громади». Знаходимо свідчення про виступи в Одесі українських театральних труп М. Садовського та П. Саксаганського. Між двома колективами, згадував Є.Х. Чикаленко, існувала ворожнеча [329, с. 159].

Відомий діяч-кооператор М.П. Баллін у своїх згадках описав діяльність у Катеринославі наприкінці ХІХ ст. Піквікського клубу. На тлі створення студентських гуртків та літературних клубів Піквікський був доволі оригінальним явищем у молодіжному середовищі [10, арк. 1].

Духовний світ українського селянства яскраво представлений у наративах сільських жителів, які не цуралися писати про звичаї, обряди, традиції, навчання в школі, культурні заходи, дозвілля, що дало можливість отримати унікальні свідчення про особливості буття найчисельнішого прошарку населення Південної України. Спогади С.Є. Сала дозволяють відтворити деякі сторінки духовного життя

селянства початку ХХ ст. Автор описав релігійні свята, обряди, традиції, які мали місце в його рідному селі на Миколаївщині [298, с. 45].

Перед Великоднем пеклися паски, фарбувалися яйця. С.Є. Сало згадував про хресну ходу, урочисту службу в церкві, освячення страв. У цей день хлопці залюбки користувалися правом покатати у дзвони. У неділю селяни не робили. Алкоголь вживали переважно на свята [298, с. 43].

Із мемуарів селянина М.Є. Алексєєва дізнаємося про духовне життя селян. На Різдво хлопці ходили «христославить», на Новий рік – посівати. Бабця автора спогадів вірила в різні забобони, що він вважав виявом безграмотності [231, с. 497].

Про становлення українського національного руху на селі можна дізнатися зі спогадів Д.З. Ляха. У 1907 р. він організував у с. Іванівка культурно-просвітницький осередок. Знаковим стало проведення свята в пам'ять Т.Г. Шевченка в лютому 1908 р. [225, с. 121].

Яскраві свідчення про традиції та звичаї південноукраїнського села залишив М.В. Молодик із Запоріжжя. Селяни любили Різдво. Дівчата та парубки ходили по хатах і поздоровляли зі святом. Молодь показувала самодіяльні вистави, батьки приймали гостей, справлялися весілля [240, с. 327].

У спогадах М.В. Молодик описав святкування Нового року, Хрещення, Великого посту, Вербної неділі. Великдень святкували три дні. Церква сприяла духовному та естетичному розвитку селян. «Це був ніби театр для села», – писав автор мемуарів [240, с. 331].

Отже, як свідчить дослідження, виявлені та проаналізовані наративні матеріали мають надзвичайно високий інформативний потенціал. Оскільки їхніми авторами часто виступали громадські та культурні діячі, представники міської чи сільської інтелігенції, тобто люди з достатньо високим рівнем інтелекту та розвинутими культурними потребами, інформація, подана в мемуарах, спогадах та щоденниках, вирізняється насиченістю цікавими фактами, роздумами та спостереженнями, які значно збагачують наші уявлення та знання про минуле.

Серед величезного масиву повідомлень джерельної бази аналізованого періоду найбільш масово представлені записки, присвячені становленню та розвитку освіти в регіоні. У них ішлося про діяльність навчальних закладів, умови викладацької роботи, спогади про педагогів, побут та життя учнів чи студентів. Акцент на цьому питанні не є випадковим, бо бурхливий розвиток краю, його швидке господарське освоєння, зростання населення вимагали великої кількості фахівців, задовольнити потребу в яких могла мережа сучасних навчальних закладів.

Іншою причиною популярності освітянської теми в наративних матеріалах, напевно, є той факт, що для авторів записок спогади про роки навчання – це згадки про щасливе, безхмарне дитинство чи юність, що з роками набували ностальгічного забарвлення. Безумовно, окрім освіти, чимало місця в наративах було присвячено релігійній тематиці, опису культових споруд та обрядів, функціонуванню та ролі культурних установ – театрів, клубів, бібліотек, а також згадкам про визначні події в культурному житті регіону, дозвіллю його мешканців тощо.

Отже, мемуари, щоденники створюють широку картину духовного життя населення Південної України. Серед масиву інформації за своїм обсягом та фактажем насамперед виділяються свідчення мемуаристів про роки навчання: спогади про заклади освіти, згадки про викладачів, друзів, захоплення та дозвілля тощо. Разом із тим, багато наративів містять відомості про розвиток театру, який відіграв вагомий роль у житті мешканців Півдня, дозвілля, становище культурно-просвітницьких товариств, релігійні традиції та народні звичаї.

3.3. Аналіз матеріалів листування

Окремі події культури й мистецтва, духовного та суспільного розвитку краю неодноразово відображено в матеріалах листування. Письменники, митці, поціновувачі та подвижники культури, громадські діячі, пересічні мешканці обмінювалися думками з приводу багатьох подій, що мали місце в цій галузі. Зазвичай, у приватних епістоляріях містяться факти, адресовані лише

конкретній людині, а тому листи мають інколи інтимне забарвлення, вирізняються своєю ширістю, емоційністю.

Цікавим є лист невідомого автора, присвячений Одесі 1830 р., але судження автора про місто та його мешканців не завжди улесливі. Автор писав, що спочатку Одеса здається дуже різноманітною, але варто лише придивитися, то вона вже починає навіювати втому та одноманітність. Скрізь зустрічаються одні й ті самі люди та засідання вищого кола суспільства. Немає привабливості новизни, яка, наприклад, постійно оживляє столичний світ [269, с. 400].

Проте, на думку автора листа, зовнішня оболонка суспільного життя в Одесі досягнула найвищого рівня досконалості. У якості прикладу описано маскарадний бал 1829 р. у графа М.С. Воронцова, розкішне свято, що пройшло з неймовірним розмахом [269, с. 403].

У листі видатного російського композитора О.С. Даргомижського до відомої співачки Л.І. Кармаліної повідомлялося про успішні концерти співачки в Одесі після її повернення на Батьківщину із зарубіжних гастролей Італією та Францією. У листі йшлося про те, що музикальні твори О.С. Даргомижського, які виконала Л.І. Кармаліна, були тепло прийняті одеською публікою [115].

Улітку 1846 р. Південь відвідав В.Г. Белінський. До Одеси він приїхав разом із видатним актором М.С. Щепкіним, який мав тут гастролі. З листа В.Г. Белінського до О.І. Герцена дізнаємося про інші міста, де планувалися виступи: Миколаїв, Херсон, Севастополь, Сімферополь тощо. В.Г. Белінський писав, що він побачив чимало репетицій та різних вистав, багато спілкувався з акторами. М.С. Щепкін активно допомагав йому з коментарями стосовно того, які п'єси будуть актуальними та цікавими в новому сезоні [220, с. 280].

У листі із Миколаєва до М.М. Щепкіна, сина актора, В.Г. Белінський нещадно критикував місцеву трупу, «подібної немає ніде під місяцем. Ці опудала ніколи не знають ролей і цим збивають Михайла Семеновича з пантелику, плутають, перебріхуючи свої фрази і кажучи його фрази. Це його дратує, мучить, терзає. До усього цього він не зовсім здоровий...» [219, с. 282].

Цікавим є лист одного зі свідків святкування 55-річного ювілею Одеси в 1849 р., адресований представникові дворянства Катеринославського повіту Катеринославської губернії Г.В. Нечаєву. Таким свідком був А.Й. Зеньковський – керівник справами Г.В. Нечаєва в Одесі. У листі від 23 серпня 1849 р., на другий день після свята, ішлося про пишні врочистості з приводу заснування міста. Особливо детально автор відтворив картину хресної ходи, участь у якій взяло все духівництво, чиновництво, військові та поліція, вихованці навчальних закладів, маса містян та глядачів. Подібне святкування планувалося проводити щороку [268, с. 329].

Про театральне життя одеситів згадувалося в листі М.С. Пестова С.Г. Пестову (жовтень 1876 р.). У ньому наводилися свідчення про те, що навіть підготовка до майбутньої російсько-турецької війни 1877 р. не завадила популярності французьких опереток [6, арк. 2].

Шістьма роками раніше Н. Пестова писала одному з братів про неодноразове відвідування одеських театрів [5, арк. 1]. А в листі Г.О. Афанасьєва до своєї дружини говорилося про постановку аматорського спектаклю у військовому зібранні [13, арк. 2].

Картину розвитку освіти Півдня широко відображено в чисельних матеріалах листування багатьох видатних осіб. Улітку 1818 р. в Одесі перебував К.М. Батюшков. В одному із своїх листів до А.І. Тургенєва він детально описав Ришельєвський ліцей, який було нещодавно відкрито, зауваживши, що ліцей став найбільшою окрасою Одеси.

Порядок, чистота, успіхи вихованців у навчанні під керівництвом знаменитого абата Ніколя приємно вразили. К.М. Батюшков дав високу оцінку діяльності Ніколя. Відчувалося, як той усім серцем віддавався цій нелегкій справі. Проте, зауважував автор, абат мав чимало недоброзичливців, так само, як і ліцей. К.М. Батюшков сподівався, що на захист закладу та його директора стане прогресивна громадська думка.

Він вважав, що існування ліцею приносило величезну користь краю: «Вы сами с удовольствием увидели бы детей степных, говорящих по латыни,

готовящих себя в пользу государства, здесь, в земле новой и едва вышедшей из пелен. Дай Бог, чтобы министерство просвещения поддержало лучшее свое произведение и дало бы ему способы усовершенствоваться» [125, с. 529].

Наприкінці 1838 р. до Одеси із Санкт-Петербурга на посаду професора кафедри східних мов Ришельєвського ліцею прибув В.В. Григор'єв. У приватних листах до друзів та знайомих він повідомляв про свою професійну діяльність та деякі факти із одеського життя. В.В. Григор'єв мав завдання відкрити та організувати читання лекцій східними мовами в ліцеї, але через брак слухачів йому спочатку довелося навчати арабській, перській та турецькій мовам учнів ліцейської гімназії [138, с. 36].

З листів стало відомо, що В.В. Григор'єв був активним дописувачем місцевих видань. Але, нарікав він, його змушували писати неодмінно лише те, що мало відношення до Новоросійського краю. Саме тому він планував взятися за працю подібного змісту, зокрема висловлював намір писати «Історію володарювання Гіреїв» [138, с. 39].

Дізнаємося також про його театральні вподобання, будучи постійним відвідувачем місцевого театру, час від часу писав статті про італійську оперу, брав участь у домашніх виставах.

Невідомий автор у своєму листі залишив цікаві розмірковування щодо розвитку освіти та періодики в Одесі кінця 50-х рр. XIX ст. Він повідомляв про відкриття в Одесі трьох недільних шкіл та їх систему роботи, про потребу в заснуванні жіночої гімназії, про необхідність перетворення Ришельєвського ліцею в університет. Для такого великого краю, що складається з трьох губерній, був конче необхідний вищий навчальний заклад, який міг би забезпечувати викладачами всі освітні установи округу. У просуванні ідеї відкриття університету автор відводить велику роль видатному лікарю, громадському діячу М.І. Пирогову [226, с. 7].

Питання реформування освіти та відкриття університету в Одесі в листі до І.В. Бертенсона торкнувся видатний лікар, педагог, громадський діяч М.І. Пирогов. Він писав, що в 1855-1856 рр. у державі розпочалася дискусія

про проблеми виховання, але за колишнім шаблоном не можна виховувати молодь, якщо суспільство і держава бажають мати людей, а не ляльок. При цьому М.І. Пирогов звернув увагу, що у нього самого росли сини [271, с. 59].

Міністр народної освіти А.С. Норов запропонував М.І. Пирогову обійняти посаду опікуна Одеського навчального округу. М.І. Пирогов погодився й у 1857 р. обійняв цю посаду. Далі автор листа писав про те, що першою його справою було перетворення Одеського ліцею в університет.

Перепони цьому чинило Міністерство фінансів, яке не дозволяло збільшити для існування вишу експортне мито на пшеницю з портів Чорного та Азовського морів. Проте, проект М.І. Пирогова було реалізовано, щоправда, в іншому вигляді та за інші кошти. Але, незабаром, про що розповів автор листа, його переконання через свободу думки та слова в наукових та суспільних справах все частіше зіштовхувалися із поглядами влади. Як наслідок переведення М.І. Пирогова з цієї посади на іншу роботу [271, с. 60].

З Одесою було тісно пов'язано ім'я видатного вченого І.І. Мечникова. Аналізуючи його приватну кореспонденцію останньої третини 60-х рр. XIX ст., дізнаємося про умови роботи цього діяча в Новоросійському університеті, стосунки з колегами та керівництвом, ставлення студентів тощо. Як видно з листа, наприклад, кінця 1867 р., І.І. Мечников висловлював думку залишити Одесу [9, арк. 132].

Мова йшла, найшвидше, про непорозуміння з адміністрацією чи прискіпливість керівництва, що заважало повноцінній діяльності вченого. Незабаром про інтриги в університеті, нездорову атмосферу в закладі, поведінку та вчинки колег писав до І.І. Мечникова професор Новоросійського університету Л.С. Ценковський у середині 1871 р. [8, арк. 2].

Окремі факти з життя Новоросійського університету містять приватні листи студента І. Бондаренка до дружини, зокрема, про навчальний процес, колег, події. Інтерес викликав факт, що серед викладачів університету був хрещений єврей, якому попри складнощі все-таки вдалося захистити докторську дисертацію та бути обраним на посаду професора [32, арк. 119].

І. Бондаренко був свідком читання приват-доцентом В. Лазурським вступної лекції «Історія західної літератури як предмет університетського викладання», яка йому доволі сподобалась. Власне, цю подію зафіксовано в спогадах В. Лазурського. Автор листів описував, як сам складав іспити в університеті, перелічував назви предметів, підготовку до них [34, арк. 161].

Відомою постаттю в Одесі був М.Г. Попруженко – перший опікун Одеської міської публічної бібліотеки. Діяч зробив багато зусиль для організації нового потужного культурно-просвітницького закладу. Інформація про бібліотеку містилася в листі М.Г. Попруженка до Одеського міського голови М.І. Мойсєєва. Зокрема, ішлося про роль архітектора Ф.П. Нестурха у зведенні будівлі, завершення будівництва, майбутні роботи з благоустрою та подальший нагляд за спорудою [36, арк. 2].

У приватних листах до М.Г. Попруженка містяться спогади сучасників про відомих професорів Новоросійського університету. Наприклад, про Ф.К. Бруна [44] та А.І. Маркевича [30].

Подібні матеріали значно збагачують уявлення про університетське життя, наукову та суспільно-політичну діяльність інтелігенції в Одесі. Високу оцінку було дано А.І. Маркевичу – видатному історику та громадському діячу Півдня. Перелічувалися такі його якості, як ерудованість, працездатність, чудова пам'ять. Багато часу та уваги професор приділяв просвітницькій роботі. Він часто виступав з прилюдними лекціями, всіляко популяризував наукові знання, був активним учасником Одеського товариства історії та старожитностей [30, арк. 7].

Про створення сприятливих умов для здобуття освіти іноземцями дізнаємося із листа болгарина І. Кишельського, який перебував на російській службі. У 1870 р. він звернувся до вченого-славіста П. Погодіна із пропозицією надати допомогу болгарським дівчатам учитися в Російській імперії, щоб дівчата, здобувши освіту, могли стати вчительками на Батьківщині. Це, так само, сприяло б більшому зближенню Росії з Болгарією [196, с. 74].

Далі І. Кишельський розвинув думку про те, що південнослов'янський пансіон в м. Миколаєві може служити зразком установи, де здобувають освіту

південно-західні слов'яни в Росії. Жіночі пансіони такого типу можуть стати прекрасним прикладом справжньої просвіти, писав автор [196, с. 74].

Із матеріалів листування М.І. Кузовкіна дізнаємося про діяльність в Одесі в перше десятиріччя ХХ ст. драматичної школи ім. М.І. Морської, якою він опікувався. У листах до нього однієї з учениць написано про початок занять, умови зарахування охочих, місцезнаходження школи [43, арк. 11].

Лист П.А. Івачова до О.А. Потебні містив факти про організацію та перебування на Півдні України на початку 1880-х рр. пересувних виставок, під час яких картини не лише виставлялися для загального огляду, але й продавалися. Будучи розпорядником виставки, П.А. Івачов у своєму листі зробив звіт про її перебування в Єлисаветграді та Одесі.

Гарне враження на автора справив Єлисаветград: місцеві жителі тепло зустріли виставку, надали гарне приміщення в Дворянському клубі, відвідувачів було 2250 осіб. При Земському училищі, писав П.А. Івачов, існувала прекрасна школа малювання, в якій навчалося 60 учнів. Вони гарно малювали. Їхнім вчителем був академік Крестоносцев [7, арк. 7].

Важче було організувати виставку в Одесі через брак відповідного приміщення, оскільки всі клуби відкрили танцювальні сезони. Вирішити проблему вдалося завдяки приватній ініціативі. Так, дехто на ім'я Шульц запропонував бельетаж у власному будинку за 100 карбованців на користь євангельського товариства для бідних [7, арк. 8].

В одному з листів серпня 1909 р. до свого друга Є.І. Буковецького відомий художник П.О. Нілус писав про облаштування павільйону для майбутньої Художньо-промислової виставки, яка мала відбутися влітку 1910 р. Митець мріяв про те, щоб виставка зібрала 1 мільйон відвідувань. Паралельно П.О. Нілус наводив деякі фінансові розрахунки стосовно рентабельності заходу, витрат на утримання павільйону, можливої кількості відвідувачів тощо [223, с. 114].

Про деякі факти щодо організації в Катеринославі в 1910 р. «Південно-Російської сільськогосподарської, промислової та кустарної виставки» зазначено в

листі завідувача художньою галереєю виставки В.В. Коренєва до одеського скульптора Б.В. Едвардса. Автор листа просив надати для виставки власні твори. В.В. Коренєв пояснював, що їхні виставки небагаті на скульптуру, а тому він бажав заповнити цю прогалину роботами відомого митця, чії твори викликали неодмінний інтерес публіки [31, арк. 1].

Окрім скульптури В.В. Коренєв звертався з проханням надіслати гіпсові навчальні посібники, потребу в яких відчували місцеві навчальні заклади, бо в них не існувало жодної скульптурної майстерні. На думку завідувача, усі посібники мали б великий попит у Катеринославі [31, арк. 2].

Певне коло питань піднімалося в епістоляріях одного із редакторів газети «Одесский вестник» 70-х рр. XIX ст. П.О. Зеленого. За родом занять йому доводилося вести листування з багатьма кореспондентами. Переважна більшість листів торкалася професійної діяльності, але також у них можна знайти окремі факти із життя краю. Так, у листі А. Армфельда містилася позитивна оцінка Херсонського земства, завдяки послідовності кроків, розумності та гуманізму дій [26, арк. 20].

В інших листах, наприклад, йшлося про публікацію тих чи тих статей, домовленості про суму гонорару та умови його отримання тощо. Серед постійних кореспондентів П.О. Зеленого був барон М. Корф, відомий діяч, педагог, засновник степового лісництва на Півдні України. Він регулярно надсилав до газети матеріали, проте їх не завжди пропускала цензура, про що автор листа нарікав редактору [38, арк. 111].

Для деяких дописувачів, особливо студентів, співпраця з газетою слугувала засобом додаткового заробітку. Як приклад, звернення студента П. Тулуба до П.О. Зеленого з проханням надрукувати його матеріали в одному із номерів [42, арк. 64].

У листі невідомого автора надавалася характеристика основних видань 1850-х рр., що виходили в Одесі, де описано, що місцеві газети мали офіційний характер. Окрім «Одесского вестника» та «Листка общества Пароходства и Торговли» більше не було незалежного та широкого друкованого органу, а

тому одесити з нетерпінням чекали столичні іноземні журнали. Автор повідомляв про заснування журналу «Разсвет» – видання російських євреїв, випуск якого планувався раз на тиждень. Автор листа схвально відгукувався про програму журналу, який був покликаний зблизити євреїв із Росією, познайомити публіку з побутом та інтересами єврейського народу [226, с. 9].

У деяких листах помітне місце посідає релігійна тематика: опис культових споруд, релігійних свят та подій. У листі з Одеси згадуваного вище Г.О. Афанасьєва описувалася великодня служба [13, арк. 1].

У матеріалах О. Гмирьова (1887-1911), відомого в Миколаєві поета-революціонера, є листи, які містять поодинокі факти, цікаві для дослідників Півдня України, зокрема, про релігійне життя. Так, перебуваючи в херсонській в'язниці, О. Гмирьов у листі до своєї знайомої з Миколаєва весною 1907 р. радив їй на Великдень сходити до польського костелу, де зустріч свята проходила особливо красиво та велично. В костелі можна було відпочити душею [71, арк. 31].

Тривалий час українська культура, українська мова перебували під утиском російського царату. Удалою спробою національного відродження на Півдні України в умовах шовіністичної політики царського уряду стало відкриття просвітницьких організацій. Така діяльність на південноукраїнських землях стала можливою після революції 1905 р. Відтоді тут почали виникати національно-культурні товариства, які отримали назву «Просвіта» на зразок західноукраїнських організацій.

Наприкінці листопада 1905 р. провідні діячі українського руху заснували «Просвіту» в Одесі. Одним із ініціаторів її створення та активним членом став видатний книгознавець, літературний критик, письменник М.Ф. Комаров (1844-1913). Оскільки до складу «Просвіти» входило багато вчених, громадських діячів, акторів, журналістів і літераторів, які своїми доповідями, концертами, лекціями, виступами зацікавлювали все більше людей, то лави просвітян поповнювалися все новими членами, а діяльність організації набула широкого розмаху.

У Миколаєві найбільша заслуга у створенні осередку «Просвіти» належала відомому громадському діячу, письменнику, композитору, історику М.М. Аркасу (1853-1909). У своїй роботі він скористався досвідом просвітян із сусідньої Одеси. Відкриттю миколаївського осередку передувало листування історика з М.Ф. Комаровим.

Цікаві епістолярії зберігаються у відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки. Так, наприкінці січня 1907 р. М.М. Аркас звертався до М.Ф. Комарова за практичними порадами із досвіду одеситів. Зокрема, як зробити свято в Миколаєві урочистішим та пам'ятнішим, які існували звичаї в одеській «Просвіті», скільки складав розмір членських внесків, хто утримував приміщення та буфет тощо [90, арк. 5].

У ті дні М.М. Аркас був заклопотаний підготовкою заходів до Шевченкових роковин, чому хотів приурочити відкриття «Просвіти». На свято запрошував «найстарших братчиків»: «Може Ви, або хто з Одеських просвітян не одмовите вшанувати нас своїм завітанням до Миколаєва на цей день, чому б ми були дуже ради і вдячні...» [90, арк. 6].

У своєму наступному листі до М.Ф. Комарова М.М. Аркас дякував за отримані відповіді. Разом із тим він нарікав, що «статут наш і досі ще не зареєстровано, але це через те, що наша адміністрація не любить поспішати і дожидає, поки збереться кілька ріжних товариств...» [91, арк. 6].

Велике значення М.М. Аркас надавав приїзду М.Ф. Комарова до Миколаєва для виступу перед членами товариства, читання рефератів, про що неодноразово просив свого колегу: «...Це зробить дуже, дуже гарне враження на наших молодих просвітян і підтримає їх у їх ще не твердому напрямі» [91, арк. 6].

Аналогічно М.М. Аркас звертався до київських просвітян із проханням підтримати ініціативу створення «Просвіти» в Миколаєві. Про це свідчив його лист до В.П. Степаненка від 4 лютого 1907 р.: «Як відборемо дозвіл на відкриття в нас Просвіти, чи не згодився б хто з киян приїхати до нас прочитати який реферат. Це б мало б дуже гарний вплив на наших Просвітян і багато допомогло нашій загальній справі» [14, арк. 1].

М.М. Аркас по-справжньому хвилювався за розвиток українського руху, але, нарікав він, пробудження національної свідомості в масах було позначено чималими труднощами: «Так загуло наше болото, що бояско зворушити його...» [14, арк. 1].

Незабаром у своєму листі до М.Ф. Комарова від 26 лютого 1907 р. М.М. Аркас описав подробиці відкриття «Просвіти» у Миколаєві. «Відкриття відбулося тихенько як і у вас: попереду я сказав відповідну коротеньку промову, а далі почалися вибори у Раду... мене обрано Головою Товариства» [92, арк. 6]. На той час осередок розмістився в приміщенні Технічного товариства.

Поява організації привернула увагу громадськості. Одразу до товариства записалося більше 100 членів. Із листа видно, що вони були заклопотані якомога скоріше налагодити справу. Треба віддати належне організаторським здібностям М.М. Аркаса, який пов'язував подальший розвиток «Просвіти» із тісною співпрацею між осередками, налагодженням контактів між діячами, «...щоб люди бачили нашу єдність, щоб таким побитом ми обмінювались і думками, і поглядами і йшли б у одним напрямку» [92, арк. 7].

Кореспондентами М.М. Аркаса виступали різні культурні діячі, митці, учасники «Просвіти». Вони щиро переживали за відродження українського національного руху на Півдні. В матеріалах листування йшлося про влаштування гастролей, вечорів, вистав, організацію роботи «Просвіти» та налагодження співпраці між її осередками, видання літератури, популяризація української думки серед широкого загалу тощо.

Наведемо кілька прикладів, які дозволяють побачити коло інтересів, проблем, напрямків діяльності, що мали місце в українському культурному середовищі Півдня початку ХХ ст. Наприклад, в одному з листів до драматурга М. Кропивницького М. Аркас розповідав про те, із яким успіхом оркестр грав на симфонічному вечорі в Миколаєві увертюру з аркасової опери «Катерина» [61, арк. 6], яка принесла визнання композитору.

Сам же М. Кропивницький і його труп неодноразово гастролювали в Миколаєві. Кожного разу успіх був різний: «Сумно в Миколаєві і збори надто сумні, перемінівся Миколаїв, обзlidнився...» [63, арк. 49].

Це листування висвітлювало різні сторони культурного життя Півдня: йшлося про творчі плани митця [62, арк. 19], гастролі М. Кропивницького в Приазов'ї [64, арк. 68], домовленості щодо репертуару та виступу в миколаївській «Просвіті» [65, арк. 75].

Із листа до М. Аркаса одного з учасників миколаївської «Просвіти» О. Недолі дізнаємося про життя осередку: «Провели вечір в «Просвіті». Людей було більше, чим на першій вечірі...» [67, арк. 3]. Автор описував програму вечора: спів, виступ хору, читання творів «наших» письменників. Захід проходив під наглядом помічника пристава.

Проте, О. Недоля скаржився, що за відсутності голови, тобто М. Аркаса, якого автор листа називав «батьком», дехто з адміністрації «Просвіти» погано виконував свої обов'язки, байдуже ставився до організації та її роботи [67, арк. 4].

Але не лише новини «Просвіти» висвітлювалися в епістоляріях М. Аркаса. У листі від 14 серпня 1907 р. О. Недоля сповіщав про наслідки наступу реакції: «Новин в Миколаїві нема, все старе: убивства, грабїжки, бешкети чорної сотні, від якої дісталось де-кому і із наших просвітян. От і вся новина, яка як пошесть окутала нашу країну» [66, арк. 2].

Майже через рік (червень 1908 р.) О. Недоля знову бідкався, проте тепер через скрутну економічну ситуацію: «...справа в порту стоїт зовсім скверно, заказів нема... Значить і будування флоту невідомо коли почнеться. От через все це робітників розчитуют, а незабаром приймуться і за нас» [68, арк. 5].

Як вже зазначалося, у своїй роботі миколаївські просвітяни спиралися на досвід інших осередків, зокрема Одеси. Між ними встановилися дружні зв'язки. Про життя одеської «Просвіти» йшлося в листі її бібліотекаря А. Ніковського до М. Аркаса: «Справи в Одеській «Просвіті» ідуть нормально, за маленькими винятками, адміністрація утискує не дуже, студентська молодь більш і більш іде в «Просвіту» не тільки танцювати. З грошима трохи скрутненько, але живіти можна. Гарно те, що «Просвіта» захоплює що разу більший і новий гурт громадянства, що люде нас бачуть і знають – і з повагою ставляться...» [55, арк. 3].

В іншому своєму листі А. Ніковський відповідав М. Аркасу на питання про допуск євреїв до «Просвіти»: місцеві просвітяни не звертали увагу на національну приналежність, і серед членів було записано 10 осіб єврейської національності, переважно студентів. Також автор пропонував надіслати до миколаївської «Просвіти» брошури. Він піклувався про встановлення тісніших відносин між осередками: «Взагалі треба ще якихось зносин між нашими «Просвітами». Бо вся справа українська йде не так інтенсивно, як може йти, як бажано, щоб ішла» [56, арк. 6].

Значущою подією для українства Півдня стало видання М. Аркасом «Історії України-Русі». А. Ніковський так характеризував її появу в 1908 р.: «Я привітав її як з'явище великої ваги – це учебник для будучих гімназій, це підручник для учителів..., а зараз це книга, якої не доставало, яка дуже потрібна. Вона будитиме свідомість у людей і підміцнятиме вже свідомих інтелігентів і робітників» [57, арк. 9].

Серед кореспондентів М. Аркаса був лікар А. Фоменко, якого хвилювало питання створення «релігійно-етичного кола», що займалося б видавництвом українських релігійних книжок для селянства. У А. Фоменка була ідея закласти таке коло в Одесі, але через воєнний стан (це був 1908 р.) реалізація задуманого виявилася неможливою [59, арк. 10]. А. Фоменко цікавився у М. Аркаса можливістю налагодити цю справу в Миколаєві, але, напевно, вона залишилася безрезультатною, бо, як незабаром він сам напише історику, «діло про видання релігійно-етичних книжок пропало» [60, арк. 11].

Отже, епістолярії М.М. Аркаса – це унікальні джерела, що дозволяють відтворити окремі епізоди життя миколаївської «Просвіти», діяльності свідомо та патріотично налаштованої української інтелігенції Півдня початку ХХ ст. Саме в цей час попри асимілятивну політику царату все гучніше став доноситися голос українства, яке виборювало собі шлях до повноцінного духовного життя.

До просвітницького руху долучилися видатні особистості, відомі літературні та громадські діячі, а також представники широких соціальних

верств. Подвижницька праця просвітян, їхні успіхи та невдачі широко представлені в листуванні, яке слугувало майданчиком для обміну думками, досвідом, переживаннями. Як приклад, листи активної діячки «Просвіти» Н. Дорошенко, датовані 1910-1911 рр., до М. Грінченко. У своїх листах Н. Дорошенко розповідала про діяльність «Просвіти» у Мануйлівці, поблизу Катеринослава. Тут проходили читання книжок українських письменників та біографій відомих українців. Віддаючи належне історичним знанням, Н. Дорошенко скаржилася на відсутність лекторів із історії [16, арк. 1].

Н. Дорошенко писала про інертність людей, ігнорування та утиски української мови. Не зовсім високу оцінку діячка дала громадськості Катеринослава: «Катеринослав зробив на мене враження яке може бути найгірше. Воно щоправда, то і громадянство тут таке сонне мляве, що нема чого й думати заснувати якесь товариство, але єсть куточок де я просто такі з захопленням працювала б і куди я рвусь – це Мануйлівська Просвіта» [17, арк. 2].

Про філію «Просвіти» у с. Мануйловка Новомосковського повіту Катеринославської губернії згадувалося в листі М. Ємця до М. Комарова, де зазначалося, що в осередку відбувалися вистави для селян та робітників. Але «...репертуар Тобілевича та Кропивницького вичерпано і не можуть впливати на глядачів, а тому потребують оновлення» [89, арк. 2].

М. Ємець звертався до М. Комарова, добре обізнаного в літературі та драматургії, аби той допоміг у виборі п'єс та надіслав свою працю «До української драматургії».

Цікавий факт наведено в листі М.Ф. Лободовського до М.Ф. Комарова. Ішлося про можливість придбання ділянки землі разом із садибою поблизу Нікополя, де, за легендою, розташовувалася могила отамана І. Сірка. Як видно, автор листа опікувався збереженням історико-культурної спадщини, закликаючи М.Ф. Комарова: «Давайте ускладчину купимо ґрунт и подаруємо Харківському Історико-Филологічному Обществу або музею Поля. Підбивайте Григорових – буде гарне діло – навіки» [93, арк. 53].

Висновки до третього розділу

Отже, джерела особового походження дають уявлення про особливості духовного життя південноукраїнського краю. На основі наративних матеріалів висвітлюються подробиці організації освіти, розвитку культури, визначається внесок окремих особистостей у формування культурно-освітнього простору, спосіб релігійного життя мешканців краю. Чисельні мандрівники, які відвідували регіон у різні часи, звертали увагу на формування мережі навчальних закладів, діяльність культурно-просвітницьких установ, описували визначні культові споруди, особливості релігійних традицій. Сучасників вражав високий рівень культури, освіченості, насиченість духовного життя, відсутність етнічних, релігійних суперечок у більшості населених пунктів Південної України.

Відомості, що містяться в чисельних мемуарах та спогадах, вирізняються інформаційною насиченістю. Увагу більшості мемуаристів привернула Одеса, яка по праву носила статус культурно-освітнього центру не лише Херсонської губернії, а й усієї Південної України. Автори записок залишили свідчення про її училища, ліцей, Новоросійський університет, насичене духовне життя місцевої інтелігенції, представників різних національностей і мов, культові споруди, релігійні традиції.

Скарбницею для дослідження духовного життя краю є епістолярні джерела. Приватне листування дає уявлення про культурні заходи, гастролі видатних артистів та театральних труп, проведення виставок, функціонування навчальних закладів, особисті стосунки між різними діячами та митцями, їхню співпрацю в сфері культури. У пореформений період обсяги приватного листування зросли, збільшився потік інформації. Інтерес для дослідників становлять епістолярії, які відображають розвиток українського просвітницького руху межі XIX-XX ст., пов'язаного із заснуванням осередків товариства «Просвіта» на теренах Південної України.

РОЗДІЛ 4

СВІДЧЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ПРО ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ

4.1. Мандрівні записки про повсякденність Південної України

На початку ХХІ ст. історія повсякденності завойовує дедалі більшу увагу дослідників. Дослідження дає можливість побачити скрізь призму, здавалося б, простих та побутових речей різнобарвні картини минулого, у центрі якого є звичайна людина.

І.М. Долгорукий, відвідуючи Одесу в 1810 р., звернув увагу на звичаї та погляди місцевого суспільства. Він писав, що серед впливових мешканців міста найбільше шанувалися австрійський та французький консули. Більшість багатих купців, особливо греків, вирізнялися своєю скупістю. Через те Одеса мала сумний вигляд. У публічних місцях нікого не побачиш, всі сидять по домах, жителі зайняті підрахунком своїх доходів. Автор пише, що переважно кожний в Одесі керується наживою [164, с. 164].

Мандрівник відмічав хибність тієї думки, що за гроші в Одесі можна було придбати будь-який товар. Як виявилось, магазини та лавки мали обмаль запасів, переважно все доправлялося вглиб Росії. Причина полягала в тому, що в самій Одесі покупати товари було нікому. Умови життя в ній були вельми непростими: погана квартира коштувала 50 руб. на місяць, відчувалася нестача дров для опалення, не радував клімат через пил, мух, спеку або холодний вітер [164, с. 165].

І.М. Долгорукий робив висновок, що Одесі було надзвичайно далеко до ідеального стану, а тому не випадково її так рекламували в тодішніх журналах, заманюючи в такий спосіб подорожніх та мандрівників до неї.

Подорожуючи Півднем, багатьох мандрівників цікавили традиції, звичаї, народів, що населяли край. П.П. Сумароков під час подорожі до Криму в 1799 р. описав моменти повсякденного життя татар, греків, караїмів. Щодо

татар, то автор згадував, що вони вирізнялися чесністю, послужливістю, природною дотепністю та гостинністю, втім мали схильність до жорстокості та помсти [287, с. 180].

Крадіжки та пияцтво їм були невідомі: татари жили за мусульманським законом та за простими загальнолюдськими правилами. Таким же був побут, а убранство будинків вирізнялося охайністю. Разом із тим, П.П. Сумароков відмічав величезну лінь та недбальство цього народу в господарських справах, зокрема це стосувалося землеробства та скотарства. Рілля оброблялася недбало, не було належного догляду за стадами [287, с. 181].

Татари любили проводити вільний час у кав'ярнях, частувалися кавою, палили люльки, спілкувалися, грали в шашки. Це було, писав мандрівник, прилюдним місцем їх забав. До відвідувачів-іноземців ставилися з великою гостинністю [287, с. 53].

Через кілька років П.П. Сумароков повернувся до Криму. Враження від поїздки були детально ним занотовані. Побут татар знову привернув увагу мандрівника. Цього разу він, гостюючи в будинку одного зі знатних татарських вельмож, описав гарем, який представляв собою окреме житло матері, дружини, сестер та доньок, куди нікому окрім господина та найближчої рідні не дозволялося заходити [169, с. 43].

П.П. Сумароков згадував про звичаї, що існували в гаремі: панянки щодня займалися рукоділлям, але в п'ятницю ніхто за роботу не брався. Вони приймали в себе гостей, веселилися між собою. Тут панувало шанобливе ставлення невістки до свекрухи, молодшої сестри до старшої, загалом серед татар існував та постійно дотримувався культ старших. Поява мурзи в гаремі накладала безмовність на усіх без виключення, «все покорується, принижується і ті, які до того вимагали собі почестей, перед ним схиляються» [169, с. 45].

На Півдні України в 1810-х рр. побувала англійська мандрівниця М. Холдернесс, яка залишила записки «Нова Росія: подорож з Риги до Криму через Київ...», що не втратила своєї значущості й до сьогодні. Автор зосередила свою увагу на вивченні колонізаційних процесів, які активно

відбувалися тут у першій половині XIX ст. Багато місця в записках відведено етнографічним свідченням про народи, зокрема повсякденне життя татар. М. Холдернесс писала, що багатство татар складалося з отар, трав та чисельності їхніх сімей. Через століття вони зберегли та мали такі ж побутові звички, що й багато років назад. Наприклад, обмін залишався засобом покупки, а гроші використовувалися зрідка [340, с. 217].

Серед кримських татар мандрівниця виділила три класи: мурзи, мулли та селяни. Мулла вважався главою кожного приходу. Жодна справа, що стосувалася місцевої громади, не робилася без його поради. Мулли мали спеціально відведену та розорану для них землю, де спеціально вирощувався окремий врожай. У мечетях послуговувалися арабською мовою, яку духівництво вивчало, щоб читати швидко та без перекладу, тобто для отримання лише загального уявлення про кожну молитву [340, с. 218].

Про життя мешканців Одеси ранньої доби писав у своїх подорожніх листах британський мандрівник Т. Макгілл. Він зауважував: попри те, що місту ледь виповнилося кілька років, його населення вже досягло десяти тисяч. Одеса стала літньою резиденцією польського дворянства, представники якого прибували натовпами, щоб насолодитися морськими купаннями.

Місця громадських розваг виглядали, на думку подорожанина, доволі пристойно. В Одесі був маленький театр, але одночасно тривало будівництво більшого приміщення для нього. Тут проводилися бали два або три рази на тиждень. Ці розваги регулярно відвідувалися місцевою знаттю. Т. Макгілл позитивно характеризував польських дворян, називав їх дуже веселими, а їхніх дам загалом жвавими та симпатичними [348, с. 240].

Мандрівник писав, що купці, які мешкали в Одесі, представляли народи різних країн: тут були два англійських торгівельні доми, але велика частина – німці та італійці; їхні будинки респектабельні й шановані в Одесі. Ці купці були гостинними. Вони вели широку торгівлю, і передбачалося, що вона ще більше зростатиме, що виявиться кількістю суден у порту, писав Т. Макгілл [348, с. 241]. Автор свідчив, що жителі Одеси приділяли величезну увагу незнайомцям.

Мандрівника порекомендували в кілька будинків, де його тепло зустріли, він отримав всю необхідну інформацію про характери та звички місцевого купецтва.

Мандрівець згадував про різні народи, що мешкали в Одесі, зокрема євреїв, які складала велику частину населення. Переважно вони були вихідцями з Польщі. Мандрівник зауважував, що єврейські жінки Одеси набагато красивіше ізраїльтянок. Т. Макгілл дав їм доволі оригінальну оцінку. Так, він чомусь вважав, що місцеві єврейки люблять християн і менш цнотливі, ніж це передбачалося їхньою релігією. Небайдужість до росіян виявлялася в тому, що, як припускав автор записок, вони, напевно, не мали жодних заперечень проти вживання свинини [348, с. 243].

Нащадком французької дворянської родини був А.О. де Лагард (1780 – 1834), який емігрував із Франції після приходу до влади Наполеона. Будучи на російській службі, А. де Лагард здійснив подорож із Москви до Відня, під час якої вів щоденник. Подорожні записки було надруковано у вигляді листів, адресованих Жулі Гриффіт у 1824 р. [351].

Мандрівник відмічав швидкість, із якою зростала Одеса на початку XIX ст., описував рівні та широкі вулиці, будинки тощо. Далі автор наголошував, що в місті мирно співіснували храми різних конфесій, а в театрі йшли вистави російською, польською, італійською та німецькою мовами. А. де Лагард став свідком епідемії чуми, описавши перебіг епідемії, боротьбу з нею. У жовтні того ж року він поїхав із Одеси до Стамбулу.

Вищий світ Одеси описав у своїх мандрівних записках М.С. Всеволжський, який відвідав місто в 1836 р. Подорожанин дав високу оцінку М.С. Воронцову та його дружині. Автор познайомився з багатьма дамами, які приємно вразили. Зокрема, він писав: «Все, кто имеет честь знать их, согласятся, что трудно собрать в одно место столько милых и занимательных дам, и что счастливым должен почестся собеседник такого общества, особенно находясь на краю просвещенного мира» [150, с. 94]. Граф М.С. Воронцов записав мандрівника у місцевий клуб, де збиралося вище товариство. Тут можна було побачити

іноземних консулів, купців, чиновників. Загалом час, проведений автором записок в Одесі, був щасливим та насиченим.

Подорож південними губерніями Російської імперії в 1820-1821 рр. здійснив статський радник Г. Гераков. Своє знайомство з Кримським півостровом він розпочав із Керчі. У місті мешкало близько 4 000 жителів, серед них чимало представників грецької нації. Мандрівник звернув увагу на красу та привітність гречанок. Він описав, як за давнім звичаєм, вони сиділи, підібгавши ноги, перед своїми будиночками на килимках. Але в такий спосіб греки проводили лише свята, адже в будні вони працювали.

Подорожуючи Кримом, Г. Гераков фіксував більш-менш цікаві події повсякдення. У записках написано про візити до місцевих керівників, зустрічі з цікавими особистостями, загальне враження про населені пункти, дозвілля в місцевих товариствах тощо. Із нотаток було досить помітно, що Г. Гераков вельми цікавився протилежною статтю: на сторінках неодноразово постають портрети дівчат та жінок. Про випадкову зустріч з однією незнайомою дамою в Сімферополі він писав як про картину витонченої роботи, на яку завжди приємно споглядати [289, с. 150].

Вищий світ Сімферополя був яскраво представлений мандрівником під час святкування коронації монарших осіб 15 вересня 1820 р.; у будинку таврійського губернатора відбулися бал та вечеря. Увагу Г. Геракова привертала жіноча стаття. Він зауважував, що місцеві чоловіки відстали від дівчат та заміжніх жінок [286, с. 8].

У Бахчисараї подорожній похвалив прекрасну турецьку баню. Послугами банщиків-татар можна було скористатися безкоштовно, бо за мусульманським законом гоління та миття не вимагали винагороди. Увагу подорожнього привернули караїми із Чуфут-Кале, греки із Балаклави. Останні часто потрапляли на сторінки записок, що можна пояснити грецьким походженням автора. Після Сімферополя Г. Гераков відправився до Херсона, який його не дуже вразив, проте більше сподобався Миколаїв та прийом у адмірала Грейга.

Перебування в Одесі чимось нагадувало Сімферополь: бали, вечори, обіди, споглядання за протилежною статтю. Г. Гераков писав про Одесу, що хоча вона й гарне місто, але в ній неварто втрачати пильність. Доброчесність та безкорисливість в Одесі деякі іноземці вважають порожніми словами. Небагато хто тут чесною працею заробив свої статки та став відомим [286, с. 66].

У 1824-1825 р. Одесу 15-річним юнаком відвідав граф М.Д. Бутурлін. Він акцентував увагу на знайомстві з вищим світом одеського суспільства. Так, у записках містяться спогади про оточення графа М.С. Воронцова, зустрічі з відомими особистостями – меценатом О.С. Стурдзою та поетом О.С. Пушкіним. Про останнього в Одесі говорили, що графиня Є.К. Воронцова дуже люб'язно спілкувалася з Олександром Сергійовичем, але що її чоловік відвертався від нього [179, с. 15].

Окремим від вищого світу Одеси був світ англійських негоціантів. Існувало також польське товариство, представлене крупними польськими поміщиками, дворянами, офіцерами. Другорядним вважався гурток російського чиновницького неаристократичного складу, що збирався у грека Попандопуло. До числа основних негоціантів належали трієстські слов'янські дома Ризніч та Мариніч. Із великих торгівельних домів були французькі – Сікара, Вассала, Верані та італійський Сарторіо [179, с. 25].

Мандрівник описав дозвілля знаті: переважно це були бали та театр. Автор залюбки майже щодня відвідував Італійську оперу, де познайомився з італійськими акторам та актрисами. М.Д. Бутурлін відзначив дві цікаві особливості суспільного життя Одеси, що надавали їй відтінку іноземного міста. У театрі під час антрактів чоловіча партерна публіка надягала на голову шляпу, на вулицях дозволялось паління сигар, тоді як ця «вольність» вважалася майже кримінальним злочином в інших містах Росії [179, с. 26].

На час перебування М.Д. Бутурліна в Одесі в ній залишалося багато пустирищ та халуп. Кам'яні будинки, розкидані Ришельєвською, Херсонською та Тираспольською вулицями, на соборній та театральній площах, зводилися з місцевого каменю. Одеса мала небагато облаштованих вулиць. Серед інших

проблем мандрівник відзначив відсутність питної води, яку привозили з ключа, що звався Фонтаном [179, с. 26].

Загалом М.Д. Бутурліну не сподобався південний клімат та одноманітні степові простори навколо Одеси. До того ж, через низку причин він впав у немилість графа М.С. Воронцова. А тому свій від'їзд із Одеси автор записок сприйняв із великим полегшенням [179, с. 31].

У подорожніх листах М.М. Лонгінова описані враження від подорожі до Одеси, коли в 1823 р. він супроводжував М.С. Воронцова на нове місце служби – генерал-губернаторство Новоросії. У Миколаєві автор описав прийом, екскурсію Адміралтійством та арсеналом, обід на одній із яхт у супроводі духової та інструментальної музики й хору співців. Граф отримав багато шани. В Одесі на них з ентузіазмом чекали представники різних станів. В'їхавши до міста, мандрівники знайшли його ілюмінованим, на вулицях було багато народу.

Автор описав події, що супроводжували М.С. Воронцова під час його знайомства з Одесою: святкова обідня, заслуховування рапортів від підлеглих, обід, театральна вистава, прийом скарг та подань відвідувачів. Але найбільше М.М. Лонгінова вразив бал для графа від Одеського комерційного товариства. Гості танцювали допізна, потім відбувся багатий ужин, під час танців пригощали морозивом та прохолодними напоями. Бал зібрав чисельну та розкішну публіку, серед якої тільки дам було більше 300, чий смак туалетів та багатства вбрання не поступаються Петербургу [290, с. 568].

Англійський мандрівник Е. Мортон, побувавши в 1828-1829 рр. в Одесі, дійшов висновку, що розвиток та благоустрій міста гальмувався хабарництвом, недолугістю та халатністю чиновників. Корупція була повальною. Сам склад населення Одеси був таким, що потребував суворого нагляду поліції. Молоде місто ставало притулком різного люду, який стікався з різних земель [243, с. 21]. Оскільки в Одесі існувала проблема з паливом, звертав на себе увагу той факт, що автор записок згадав про спробу в 1829 р. налагодити постачання кам'яного вугілля із рудника з-під Бахмуту. Дровами переважно опалювали будинку

багатіїв, нижчі верстви населення використовували саморобне паливо із соломи та навозу [243, с. 123].

В Одесі тягнулися до розкошів, причому, відмічав Е. Мортон, було дивно, коли абсолютно необхідні речі розглядалися як ознака розкоші та досягнення успіху. Це було видно на прикладі поширення екіпажів та колясок, хоча саме такий транспорт через стан доріг мав би розглядатися як необхідність. Про гардероб одеситів Е. Мортон писав, що усі респектабельні жителі одягнені так само, як жителі великих міст на континенті або в Англії [243, с. 126].

Мандрівник описав декілька фактів, що привернули його увагу. Мовилося про відкриття в 1828 р. пам'ятника герцогу Д. де Ришельє, ярмарку з каруселями, нашестя сарани, приклади деспотичних звичаїв, коли будь-кого могли схопити та вивезти, бал у генерал-губернатора, а також традиції святкування Нового року (святковий обід та обряд посівання).

У 1837 р. подорож Півднем здійснив А. Демідов. Враження від поїздки знайшли відображення в записках. Знайомство з Новоросійським краєм розпочалося з Одеси. А. Демідов відмічав, що вона мала уклад, притаманний всім містам Південної Європи, зокрема йшлося про звичай займатися справами вранці, а з полудня відпочивати. Але увечері все навколо пожвавлювалося. Кожна група надавала перевагу своїм традиційним місцям: в одному місці збираються дворяни, в іншому – купці, турки, вірмени, навіть євреї. Кожна нація, кожна група має своє особливе місце для спілкування [292, с. 255].

З Одеси А. Демідов на запрошення графа М. Воронцова поїхав до Криму. Мандрівник писав, що за прикладом вельможі, у Криму набуло популярності вишукане сільське життя. Найбагатші жителі Одеси щоліта відправлялися в Тавриду, де могли насолодитися відпочинком. До Криму їх приводила, розмірковував автор записок, відсутність в Одесі свіжого повітря та зелені, а також заповищені бурі, від яких не рятували навіть навколишні дачі, які мали місцеву назву «хутори» [292, с. 256].

Американський мандрівник Д.Л. Стефенс, відвідуючи Одесу в 1837 р., згадував зустрічі з місцевою елітою. Декілька разів йому довелося обідати з

іноземними консулами. Подорожанин багато часу провів з американським консулом Раллі. Д.Л. Стефенс також був представлений графу М.С. Воронцову. Останній справив дуже гарне враження на мандрівника. Будинок генерал-губернатора продемонстрував поєднання багатства та смаку.

Доволі близько Д.Л. Стефенс зійшовся з родиною Зонтаг, побувавши в гостях. Глава сім'ї – генерал родом із Філадельфії. Його дружина – відома письменниця. Подорожнього неприємно вразила панщина в маєтку генерала під Одесою – «...побачити білих людей рабами американця...стало для мене глибоким потрясінням» [309, с. 248].

У записках можна знайти згадку про євреїв, змальованих переважно негативно. На шляху з Одеси до Києва чимало з них служило поштмейстерами, і Д.Л. Стефенс неодноразово стикався з проблемою отримання коней. Одного разу єврей-поштмейстер вимагав за ямщика суму, вчетверо більше передбаченої законом [309, с. 257].

Англійський мандрівник Р. Пінкертон під час відвідування Одеси в 1819 р. описав в'язницю та шпиталь. Місцева тюрма справила гнітюче враження. Арештанти сиділи в тісних умовах, а повітря було настільки важким, що перебувати у приміщенні було неможливо. Брудна підлога та стіни вражали своїм занедбаним виглядом [262, с. 199].

У 1837-1838 рр. Південь разом із чоловіком відвідала Т.П. Пассек. Свої враження від подорожі вона описала в записках, які відобразили різні сторони життя краю. Знайомство з ним почалось із Одеси, яка зустріла мандрівників нестерпною спекою та порожніми вулицями, густо вкритими порохом, що восени перетворювалася на непролазний бруд. Одеса захоплювала блискучими магазинами з дешевими іноземними товарами, чудовою італійською оперою та морськими купаннями [193, с. 277].

В Одесі родину Пассеків було представлено губернатору М.С. Воронцову. Місцева еліта, що лікувалася морськими ваннами, переважно проводила свій час на приморському бульварі – місці, де можна було покрасуватися розкішними туалетами. Тут же лунали мови – грецька, французька, італійська,

що вказувало на важливу роль іноземців у житті Південної Пальміри. Перебуваючи в Одесі, Пассеки стали свідками жахливої епідемії чуми, яка тривала 124 дні [193, с. 282].

Вочевидь, Одеса залишила в Т.П. Пассек досить негативні враження, про що вона згодом зазначала в своїх записках. На шляху до Криму мандрівників вразило своїми окрасами Придніпров'я й чумацтво, яке вдалося побачити в степу [193, с. 286].

У Криму Т.П. Пассек відвідала Сімферополь та Бахчисарай. Автор описала зустріч з татарами, їхній побут та заняття. Колишня столиця Кримського ханства зачарувала пам'ятками архітектури. Цікаві свідчення можна знайти про традиції татар. У Бахчисараї Т.П. Пассек було запрошено на вечір до татарської княгині Канкалової, де панували тепла атмосфера свята, наповнена традиційним татарським пригощанням, національною музикою та гостинністю [193, с. 296].

Російський літератор і мандрівник П.П. Свиньїн, перебуваючи в Одесі в останній третині 30-х рр. XIX ст., помітив, що місцеві мешканці вели спосіб життя більш схожий на іноземний. Автор відмічав, що одесити багато часу проводили на вулиці, а не вдома, активніше брали участь у публічних зібраннях, ніж пригощали вдома [300, с. 193].

У 1841 р. подорож Таврійською та Херсонською губерніями здійснив А.А. Голомбієвський. Оскільки автор згадував про казначейство, припускаємо, що він був якимось пов'язаний із фінансовою діяльністю. Першим містом, де побував мандрівник, стала Керч. Основним промислом мешканців була риболовля. Мешканцями Феодосії були євреї, караїми та вірмени. Чимало тут було греків, які мали доволі гарні будинки із садами. На ринку можна було зустріти німців-колоністів. Але загалом Феодосія не вразила мандрівника [154, с. 509].

Майже так само автор описав Карасу-Базар. Містечко виявилось чисто татарським. Місцева еліта – декілька караїмів та знатних татар – цілими днями сиділа біля дверей кав'ярень та палила люльки. Практично неможливо

було побачити жінок. Вони, вкутані з голови до ніг в білі покривала, залишались недоступними для поглядів іноземців [155, с. 510].

Серед інших містечок Криму подорожанин виділив Алушту, Ялту, Алупку. Автор писав про розведення винограду на півострові, будівництво дач, що свідчило про зацікавленість аристократії освоєнням регіону, багатого на природні та рекреаційні ресурси й культурну спадщину. У Сімферополі мешкало до дев'яти тисяч осіб. Серед них – татари, росіяни, греки, євреї, вірмени. Основний промисел жителів – продаж фруктів, які постачали вглиб Росії, а також збут шерсті іспанських та простих овець. Про видобуток озерної солі йшлося в рядках про Перекоп.

Порівнюючи північну та південну частини півострова, А.А. Голомбієвський, звичайно, віддав перевагу другій, яка своїми красотами та кліматом нагадувала йому Італію чи Малу Азію. Мандрівник зауважував, попри те, що земля на південному березі майже не приносила прибутку, вона коштувала неймовірно дорого. Тут мешкало багато татар, основним заняттям яких було садівництво та збут фруктів [155, с. 518].

З Криму мандрівець відправився до Херсона. Місто виявилось великим та багатолюдним і нараховувало 20 тисяч жителів, поміж яких чимало євреїв. Тут була розвинута торгівля канатом, шкірами, хлібом. Автор записок згадував деякі відомі пам'ятки Херсона. Серед різних національностей А.А. Голомбієвський зосередив увагу на євреях: описав їхній одяг та вигляд під час святкування суботи – шабашу [155, с. 519].

Чимало місця в записках присвячено Одесі. Місто здивувало мандрівника гарним приморським бульваром, італійською оперою, яка давалася в казенному театрі, ненав'язливою, вільною атмосферою в місцевому суспільстві, що виявлялося, зокрема, в одязі та звичці палити на вулиці, величезною кількістю магазинів з іноземними товарами. Щодо чужоземців, то автор писав: «Іноземці оволоділи Одесою абсолютно; росіян там дуже мало. Суспільств майже немає; бачити усіх можна тільки на балах гр. Воронцова, та в публічних місцях: в театрі, казино і проч.» [155, с. 521].

Провівши в Одесі два тижні, мандрівник не зміг оминати одну із своїх улюблених «тем» – опис життя та звичаїв єврейства. А.А. Голомбієвський відзначив високу релігійність євреїв, їхню сімейну прив'язаність, красу єврейських жінок. Автор записок відмічав цілий ряд позитивних рис цього народу, але застерігав про ризик бути обдуреним [155, с. 523].

Видані в 1848 р. в Одесі подорожні записки невідомого автора містять свідчення про народи, які він зустрів у Криму. Татари через релігію лінивості, а нужденність та користолубство караїмів змушували їх залишати поселення та перебиратися в міста. У Чуфут-Кале мандрівник зустрічався з місцевим равіном. Автор записок вказував на суворість караїмських звичаїв. Але нарікав на мешканців Севастополя, про яких йшла мова, що начебто вони розвалили старожитності Херсонесу заради облаштування своїх домів» [162, с. 28].

Не вразило мандрівника й народне гуляння в цьому місті: декілька груп морських офіцерів, майже цілковита відсутність дам, мовчазна холодна атмосфера. Загалом, поїздка до Криму задовольнила всі його сподівання та очікування.

Наративні джерела дають уявлення про особливості життя Херсона як губернського центру, спосіб життя різних соціальних та етнічних груп його мешканців середини ХІХ ст., який був досить повільним, провінційним. Зміни в ньому відбуваються у другій половині ХІХ ст. завдяки стрімкому економічному розвитку. Коло інтересів також було обмежене.

У цей період формується певний тип мешканця губернського центру. Це освічена людина з широким колом інтересів, патріот свого міста. Більшість уродженців Херсона, які в силу різних обставин залишили його, опинилися в столицях чи інших краях, завжди згадували своє місто теплими словами, яке влітку, коли зацвітали акації, ставало схожим на парк [211, с. 51].

Військово-стратегічний характер Миколаєва наклав відбиток на соціальну історію населеного пункту, що помітив К. Зеленецький у своїх подорожніх записках. Основну масу населення складала службовці різного рангу та відставні чини морського відомства. У місті переважали чоловіки.

Миколаєву була притаманна так звана «новоросійська помісь», що складалася з росіян, українців, представників інших національностей (поляків, греків, німців, французів). Під впливом уніфікованого способу життя, природничих і технічних наук, культурно-історичних особливостей Півдня України типовим мешканцем Миколаєва стала людина з інженерно-військовою освітою, широким колом наукових та культурних інтересів, ліберальними суспільно-політичними вподобаннями.

Типовою ознакою мешканця Одеси було те, що він більше піклувався про пшеницю, ніж літературу, був добре знайомий із новинами європейської культури та останніми цінами на хліб. Численні автори свідомо наголошували на відмінності Одеси від інших міст губернії й, тим більше, імперії, вважаючи, що особливу роль у цьому відіграла адміністрація краю та інтереси самих містян. Багатонаціональне населення Одеси створювало приємне враження у авторів записок своєю толерантністю та освіченістю. К. Зеленецький відзначив європейський характер Одеси. З першого погляду вона була мало схожа на інші міста, писав мандрівник у 1857 р. [188, с. 217].

Під час подорожі до Єгипту в 1885 р. в Одесі ненадовго зупинявся С. Давидович. Тут він відвідав турецьке консульство, де за два рублі йому було завізовано паспорт для подальшої поїздки. На зворотному шляху мандрівник став свідком перевірки паспортів на пароплаві, коли троє євреїв намагалися скористатися чужими паспортами, але їх видало те, що вони назвалися не тими іменами, які записані в паспортах. С. Давидович пояснював: ті, хто хотів уклонитися від повинностей, запасався турецькими паспортами й потім мешкав у Росії під чужими іменами: «И как просто делается такое превращение русских в турецко-подданных» [159, с. 138].

Враження від поїздки до Херсону та Херсонської губернії залишив А. Фаресов. Це портове місто мало багато історичних пам'яток. Подорожанин згадував Єкатерининський собор та Потьомкінський палац. Навколо собору розташовувалося чимало пам'ятників загиблим при Очакові воїнам.

А. Фаресов описував Херсон як красиве зелене місто. Тут було багато молоді. Гімназисти та гімназистки значно пожвавлювали вулиці міста, особливо в святкові дні. Але мандрівник дав невисоку оцінку місцевій молоді через відсутність, на його думку, в ній ідеалізму, але притаманні відчуття практичності та пожадливості [321, с. 270].

Аналізуючи міське життя, автор дійшов висновку, що воно було зіпсоване вихідцями із єврейства та українського козацтва. А. Фаресов нарікав, що «малороси» тугодуми, нечесні та невідкриті для співрозмовника. Щоправда нижче подорожній зізнавався, що судив про них на основі вражень, а не фактів [321, с. 272].

Не надто добру оцінку мандрівник дав місцевим євреям, у чиїх руках зосереджувалася торгівля та ремесла. Євреї-майстри були неохайними, вчасно не виконували замовлень, при цьому намагалися обдурити клієнта, це стосувалося винаймання житла, тому автор попереджав, що з ними треба вести справу обережніше [321, с. 276].

Загалом у нього переважали негативні враження від спілкування з жителями Херсона. Автор писав про неприємні відчуття щодо людей південного типу, він мріяв якнайшвидше покинути місто [321, с. 276].

Також А. Фаресов відвідав Успенський монастир, що поблизу повітового міста Олешки Таврійської губернії. У 1862 р. в обителі оселилися декілька сестер, які навчали селянських дітей і за короткий час заслужили повагу місцевих жителів. Громада існувала тим, що сестри виготовляли на замовлення церковний одяг, а влітку обробляли землю [321, с. 287].

Мандрівник торкався питання, пов'язаного з пошуками скарбів у межах Херсонської губернії. Багато стародавніх поховань було розкопано та пограбовано тими, кого сьогодні називають «чорними археологами». Разом із тим Херсонщина була багата науковими археологічними розвідками давніх міст.

Із тих російських подорожніх, хто залишив записки про мандрівку Півднем, назвемо М.О. Бернова, який в 90-х ХІХ ст. здійснив пішохідну

подорож з Одеси до Криму. У нотатках зафіксовано деякі моменти повсякдення, описувався побут та звичаї населення. М.О. Бернов писав, що, побачивши майже всю Європу, він надзвичайно прив'язаний до Одеси, адже саме тут можна знайти рідних по духу, мові, звичаям людей з домішкою іноземних порядків, іноземного уміння жити [130, с. 44].

Інший приклад говорив про те, як у непримітних будиночках Очакова можна було побачити іноземні фортепіано, почути французьку мову, зустрітися з інтелігентними людьми. Разом із тим, звертаючи увагу на звички населення, М.О. Бернов зауважував про поширення пияцтва.

Миколаїв був зеленим, чистим, проте провінційним містом, широкі вулиці нагадували Одесу, але без одеського пошвавлення. Місто було однією із першорядних хлібних пристанів. Дорогою до Херсона пілігрим зустрів групу працівників з-під Орла, які шукали роботу. Херсон не вразив мандрівника. Він відвідав місцеві пам'ятки. Описуючи дозвілля населення, М.О. Бернов згадував їхнє захоплення картами [130, с. 31].

Мандрівник описав своє гостювання в херсонській єврейській сім'ї. Євреї вразили його своєю ерудованістю та працьовитістю. У Скадовці М.О. Бернов завітав до садиби Г.Л. Скадовського. Господаря маєтку подорожній описував як людину, що любила сільське господарство, розуміла його. Поміщик розмірковував про поширення Півднем землеробських знарядь. Напевно, це було пов'язано з впливом позитивного досвіду іноземних колоністів та здорожчанням робочих рук.

Іншими пунктами, які потрапили на шляху М.О. Бернова й були згадані ним, стали Берислав, Каховка, Асканія-Нова, Сімферополь, Бахчисарай, Чуфут-Кале, Севастополь, Ялта. Кожне місто чи поселення залишило свій відбиток у пам'яті мандрівця. Він описував їхнє господарське становище, пам'ятки історії та архітектури, зустрічі з представниками різних націй.

Підсумовуємо, що більшість записок мандрівників у висвітленні повсякдення південноукраїнського регіону були притаманні спільні риси. Наприклад, як іноземні, так й вітчизняні пілігрими відмічали комерційний

хист мешканців Одеси, їхнє прагматичне мислення, тяжіння до матеріальної вигоди. Разом із тим кожне місто мало свої ментальні особливості, які відбивалися на повсякденному житті його мешканців. Так, Одеса вирізнялася багатонаціональним складом населення, толерантністю до чужинців, поєднанням блиску та запустіння, корупцією в багатьох сферах, Херсон – провінційним та спокійним, а подекуди навіть сонним устроєм життя, Симферополь – східним колоритом тощо.

Багато місця в записках відводилося характеристиці окремих етнічних груп. Знайомлячись із татарами, мандрівники згадували їхню щирю гостинність, але нарікали на лінощі. Більшість подорожніх відмічали торговельні здібності євреїв та греків, неодноразово їхню увагу привертали караїми, представлені переважно на Кримському півострові. На думку авторів записок, на Півдні сформувався особливий тип мешканця зі своїми звичками, поглядами на життя, світоглядом.

Отже, із записок мандрівників, які подорожували південноукраїнськими землями, бачимо, що їхніх авторів цікавили різні аспекти життя краю, зокрема повсякденність. Наративи містять багато цікавих подробиць, які дають можливість у певній мірі реконструювати звичаї, традиції, суспільні відносини, відчутти дух часу, побачити місцевий колорит, усвідомити умови буття різних прошарків населення, народів.

4.2. Використання мемуарів у вивченні повсякденного життя регіону

Чільне місце у вивченні повсякденності належить спогадам. Як правило, у них зосереджено багатий на різні деталі та подробиці матеріал, що точно та яскраво передає особливості повсякденного життя пересічної людини. З роками цінність записок зростає, і через певний проміжок часу вони стають тим вагомим історичним джерелом, яке дозволяє реконструювати минуле через призму особистого сприйняття дійсності.

Наприклад, у біографії офіцера Чорноморського флоту І.А. Полномочного, записаної А. Матвеевим, імовірно, зі слів головного героя, містяться відомості про життя пересічної людини на тлі великих історичних подій. Учасник російсько-турецьких воєн І.А. Полномочний наприкінці 1790-х рр. оселився в Херсоні, де працював у майстернях [207, с. 706].

Найбільшу увагу мемуаристів зазвичай привертала Одеса. Автори записок відмічали, наскільки відчутним був вплив на уклад життя різних народів, які в ній мешкали, або вели торговельні чи господарські справи. Одесити виділялися своєю толерантністю, меркантильністю та прагматизмом. Вищий світ суспільства особливо за часів правління М.С. Воронцова намагався відповідати кращим європейським прикладам, що виявлялося в моді, побуті, дозвіллі тощо.

У мемуарах графа Л. Рошешуара описано дозвілля одеського суспільства за часів правління герцога Д. де Ришельє, зокрема, як він провів зиму 1808-1809 рр., коли в театрі виступала гарна італійська трупа, а в танцювальній залі проходила ціла серія дивних балів [147, с. 100].

У 1812 р. Л. Рошешуар став свідком страшної епідемії чуми, що сталася в Одесі. Автор записок із почуттям глибокої шани описав труди Д. де Ришельє у подоланні епідемії [147, с. 146].

У 1827 р. в «Одесском Вестнике» виникла коротенька публікація із записками невідомого автора про Одесу. У записках подано подробиці повсякденного життя одеситів. У тодішньому суспільстві панували невимушеність, простота, але не було притаманне вихваляння званням та багатством [239, с. 209].

Щодо одягу, то жінки й чоловіки одягалися красиво та пристойно, віддаючи данину французькій моді. Автор змальовував майже ідеальне місто з дешевим життям, смачною кухнею, корисними морськими купаннями та дивними ночами на бульварі [239, с. 209].

Епізод, присвячений перебуванню в Одесі, міститься в спогадах С.В. Скалон, доньки відомого в XVIII ст. письменника та діяча В.В. Капніста. Жінка відвідала Південь під час подорожі в 1819 р., проте спогади було написано нею

значно пізніше – у 1859 р. Мандрівниця описувала візити до різних осіб, зокрема, до генерал-губернатора графа О. Ланжерона [304].

У записках декабриста С. Волконського описано побут Одеси за правління О. Ланжерона. На думку автора, в той час одеський побут був найприємніший. О. Ланжерон, хоч і не був великим адміністратором, але наслідував герцога де Рішельє [183, с. 400].

Відомою постаттю на Півдні був Ф.Ф. Вігель, бессарабський віце-губернатор. Він був автором «Записок» [140]. У 1820-х рр. Ф.Ф. Вігель жив в Одесі. На його думку, Одеса достатньо тривалий час вважалася невеселим містом. Через відсутність в місті пристойних публічних місць для дозвілля й вуличну багнюку, містяни отримували черговий привід залишатися вдома. Одесити, згадував Ф.Ф. Вігель, вирізнялися своєю меркантильністю. Це дещо віддаляло їх від суспільних справ. З приїздом М.С. Воронцова світське життя в місті стало більш вишуканим, розкішним.

Чиновником у канцелярії М.С. Воронцова був П.Т. Морозов. Він належав до числа найбільш освічених людей в адміністрації генерал-губернатора. Його спогади надають уявлення про дозвілля місцевої аристократії. П.Т. Морозов описував зустрічі з відомими діячами: М.Л. Магницьким, О.С. Стурдзою [195].

У записках П. Морозова знаходимо відомості про етнічний склад Одеси. Він був достатньо строкатим. Автор також змалював картину соціальної стратифікації, на вершині якої знаходилися чисельні негоціанти [242, с. 59].

Член Одеської міської управи О.О. Чижевич у спогадах також відтворив окремі факти із життя Одеси та її суспільства 30-х рр. XIX ст. Багато місця відведено висвітленню питань із благоустрою Одеси. О.О. Чижевич присвятив кілька рядків проблемі водопостачання [328, с. 390].

Автор не залишив поза увагою питання благоустрою міських доріг. Достеменно невідомо, чи перебільшував мемуарист, коли писав про летальні випадки, пов'язані з тим, що п'яниці тонули в бруді [328, с. 389]. О.О. Чижевич згадував, що облаштування вулиць камінням не давало очікуваного ефекту, але призводило до витрачання великих коштів.

Саме за правління М.С. Воронцова стартувала програма з благоустрою Одеси. А.О. Смирнова свідчила в записках, що з 1823 р. Одесу почали мостити щебенем, а згодом почали використовувати нові технології [307, с. 23].

Одесити мали вишукані гастрономічні смаки, про це свідчила розвинена мережа ресторанів. Кожен із них міг похвалитися власною кухнею. Про це згадував О.О. Чижевич [328]. Із записок дізнаємося про захоплення модою: працювали кутюр'є, які не поступалися кращим паризьким колегам.

У 1834 р. до Одеси переїхав А.М. Фадєєв, який був переведений сюди на посаду члена Комітету іноземних поселенців південного краю Росії. Місто він знайшов о кращій порі суспільного розвитку. Багато знатних родин селилися в той час в Одесі завдяки південному клімату, а особливо польська аристократія. Всі вони жили відкрито, весело, місцева італійська опера не поступалася столичній, узимку відбувалося багато веселих свят [145, с. 111].

Із пам'ятних подій одеського періоду життя А.М. Фадєєв згадував вечір у градоначальника О.І. Левшина, де серед гостей був присутній видатний художник К. Брюллов, який повертався із Італії до Петербурга [145, с. 114].

Сторінки автобіографії відомого громадського діяча М.Н. Мурзакевича відображали, поміж іншого, життя вищого світу Одеси. Наприкінці 1830-х рр. вона перебувала в апофеозі свого блиску й була пов'язана насамперед із ім'ям графа М.С. Воронцова. Але з роками блиск місцевого суспільства почав тьмяніти [247, с. 136].

Епідемія чуми, що сталася в Одесі в 1837 р., привернула увагу багатьох авторів. Серед них був С. Сафонов. Зі сторінок записок постають умови повсякдення: особливості харчування, побуту, карантинні заходи, діяльність начальства міста та краю. Велика заслуга в подоланні епідемії, переконаний С. Сафонов, належала М. Воронцову [299, с. 88].

Мешканцем Одеси був К.П. Зеленецький. У 1839 р. в «Одеському альманаху» вийшли його нариси про Одесу, які вирізнялися яскравістю мови, сміливістю оцінок, зокрема про звички одеської публіки, так само про переважне

проведення часу: це лавки біля входу до місцевих казино, огорожені перилами [189, с. 170].

М.Т. Маркевич прагнув відобразити основні риси внутрішнього життя різних станів одеського суспільства. Вищий світ місцевого дворянства вирізняли освіченість, гостинність, любов до Вітчизни. Середній та нижчий клас складалися із осіб іноземних народів. Така неоднорідність призводила до виділення в них окремих гуртків за інтересами [226, с. 485].

В Одесі, писав М.Т. Маркевич, панувало шанобливе ставлення до жінки. На балах одеські дами вважалися предметом особливої турботи. Проте, автор мав невисоку думку щодо моральних якостей простого люду [229, с. 490].

М.А. Філіппов із теплотою, притаманною більшості авторів про Одесу, згадував бульвар: «Сюда весною и летом собирается все одесское общество и здесь...составляются все новые знакомства» [323].

Одним із кращих творів про Одесу вважалася книга Ю.І. Крашевського (1812-1887) «Спогади про Одесу, Едіссан та Буджак», видана у Вільно в 1845 – 1846 рр. Автор приділив увагу опису одеських пам'яток, зокрема, Воронцовського палацу, Ботанічного саду тощо. Він детально зупинявся на наукових товариствах, які функціонували в Одесі [344, с. 100].

Опис місцевих звичаїв часто доповнювався іронічними зауваженнями, бо заведені порядки здавалися приїжджому європейцю дивними та провінційними. Облік одеських вулиць відкривав сутність міста. Тут можна було побачити представників різних народів, які створювали особливий колорит Одеси.

Цікавим джерелом можна назвати щоденник Соколова, оригінал якого зберігається у фонді А.І. Маркевича в Державному архіві Одеської області. Праця містить записи лише за 1838 р., проте дозволяє створити певну картину повсякдення вищого одеського світу. У джерелі Соколов відмічав поточні події: обіди з цікавими особистостями, пам'ятні зустрічі, згадки про сучасників.

Із щоденника можна дізнатися про дозвілля знаті, переважно це були бали. Один із них запам'ятався автору тим, що тривав до чотирьох годин ранку.

Соколов писав, наскільки він одного разу був утомлений балом, що ледве зміг піднятися з ліжка [45, арк. 4].

У тому ж фонді можна знайти коректуру щоденника Соколова, підготовлену для записок Одеського товариства історії та старожитностей. Машинописний текст коректури доповнює відомості про автора та його життя. Як видно, він мешкав у селі, можливо, в маєтку на Півдні України.

Соколов мав багато знайомих в Одесі, із якими вів інтенсивне листування. Про деякі події написано в щоденнику. Наприклад, про завершення епідемії чуми в Одесі в 1838 р. та імператорську подяку М.С. Воронцову за успішне подолання хвороби [25, арк. 13].

Декілька днів в Одесі другої половини 40-х рр. ХІХ ст. провів В.Б. Бланк. Згадка про це містилася в його спогадах. Місто вразило дешевизною життя. В Одесі В.Б. Бланк став жертвою шахраїв, програвши в карти відомому шулеру [146, с. 184].

Кілька епізодів, пов'язаних із перебуванням в Одесі, містяться в мемуарах генерала О.І. Арнольдї (1817-1898). Його рідня мешкала в Одесі та її околицях, володіла землею та маєтками в Херсонській губернії. Викликає інтерес розповідь автора про приїзд до Одеси в 1843 р. та про зустрічі з рідними в цей приїзд. Наступна згадка про Одесу була пов'язана з лікуванням батька: «...с батюшкой поселились в Одессе в «Петербургской» гостинице... Так как батюшка стал брать теплые морские ванны, которые видимо приносили ему пользу» [118, с. 74].

Як зазначав у своїх спогадах О.М. Дондуков-Корсаков, стиль та побут вищого світу Одеси, що склався в роки правління графа М.С. Воронцова, отримав своє подальше поширення навіть в інших регіонах імперії. Коли М.С. Воронцова було переведено на Кавказ, «неминучим наслідком стала розкіш в туалетах дам і у всій обстановці колишнього Тифліського життя. Модистки з Одеси і Парижа внесли смак...» [165, с. 168].

У спогадах одесита К.А. Скальковського постають картини дитинства та юності, проведених в Одесі, що відобразили чимало сторінок повсякденного

життя 40-60-х рр. XIX ст. Автор був свідком та учасником багатьох подій. Наприклад, він писав про перебування в місті відомих діячів, про чуму 1828 та 1837 рр., про дешевизну продуктів, про ярмарок на Пересипі тощо [305, с. 18].

Під впливом іноземців та освічених начальників життя в Одесі вирізнялося свободою. Аристократію утворював гурток генерал-губернатора, декілька петербурзьких вищих чиновників та польські особи, проте російські купці не допускалися [305, с. 19].

Цирульниками в Одесі були вірмени-католики, городниками – болгари, булочниками та пекарями, продавцями фруктів – греки, торгівцями вугіллям – молдавани, факторами та рознощиками – євреї, теслярами, пічниками, шпарувальниками, кучерами – росіяни. Жіноча прислуга набиралася переважно з українок та полячок. Але серед мов, що користувалися величезним попитом у місті, називалися французька та італійська [305, с. 23].

Враження від Одеси другої половині XIX ст. відрізняються від попередніх записів. Готелі, гранітна мостова, банки, університет надавали місту вигляду європейського, проте за блискучою зовнішністю проглядала маса непривабливих речей. Автор вказував на помітне здорожчання життя в Одесі. Він писав: «Замечательнейшим фактом общественной жизни Одессы оставалось полное равнодушие ко всему, кроме торговли и некоторых муниципальных вопросов» [305, с. 365].

Причиною подібного стану К.А. Скальковський називав той факт, що ядро суспільства складали іноземні негоціанти, а російське населення не мало часу створити певні гуртки [305, с. 365].

Повсякдення Одеси в дні бомбардування міста англо-французькою ескадрою у квітні 1854 р. представлене в записках К.П. Зеленецького. Найбільш жвавим районом була Молдаванка, куди стікалися переселенці. Коли ворог залишив одеський рейд, було відправлено літургію. Усе місто поринуло в атмосферу піднесеного настрою [187, с. 96].

Про вагому роль церкви в дні осади Одеси англо-французькою ескадрою йшлося в повідомленні капітана В. Черемісінова. Весь страшний тиждень тривали служби. Особливо багато людей у соборі зібрав Великдень [327, с. 27].

Цікавий погляд на Одесу та її жителів міститься в записках В.Б. Баркера, англійського офіцера з пароплава «Тигр», що був потоплений у квітні 1854 р. біля берегів Одеси. Автора здивував статус одеської жінки, яка користувалася тут помітною свободою. Між жінками та чоловіками панувало абсолютно вільне спілкування, що вказувало на європейськість міста [124, с. 133].

Про звички місцевої аристократії автор записок повідомляв, коли багаті поміщики найжджали до Одеси, аби заключити контракти на продаж врожаю, тут розпочиналось розкішне життя. Попри заборону азартних ігор у Росії, в Одесі було тотальне захоплення ними [124, с. 144].

Спогади про Хрестовоздвиженську громаду сестер милосердя залишила К.М. Бакуніна. Уже у досить зрілому віці вона записала свої мемуари про початок її діяльності, хірургічні операції в польових умовах, стійкість солдат. Створена в листопаді 1854 р. громада об'єднала жінок, які відправилися допомагати пораненим у Кримській війні.

У лютому 1856 р. сестрою-настоятелькою громади було обрано К.М. Бакуніну. За видом діяльності жінка часто бувала в різних місцях, описуючи кількість поранених, санітарні умови, побут сестер. Об'їжджаючи Херсонську губернію, К.М. Бакуніна звернула увагу на Вознесенськ – чисте та охайне містечко [123, с. 126].

З уривку щоденника батька та сина Драго можна побачити подробиці побуту родини одеського чиновника та опис Одеси часів Кримської війни. Картини повсякденного життя по-своєму унікальні. Автор щоденника А.П. Драго – глава великої сім'ї, служив у канцелярії. Перо його старшого сина Миті доповнювало батьківські рядки [324, с. 76].

Хронологічні межі щоденника: 1 серпня 1854 р. – 6 січня 1855 р. Митя був справжньою гордістю родини. А.П. Драго із задоволенням відмічав навчальні успіхи сина, для якого перебування в гімназії теж було знаковим. Він

був щасливий, коли в перший раз вдягнув ліцейський мундир та білі формені штани [324, с. 81].

Автор описав побут родини, розпорядок дня домочадців, їхні заняття. Митя занотовував щоденні події життя сім'ї. 6 січня 1855 р. – останній запис про родинне свято: «Скінчивши молитву, ми сіли за стіл, випили по чарочці рожевої горілки і закусили пирогами. Подали чудову юшку з коропа, купленого напередодні» [324, с. 92].

Наративні матеріали другої половини ХІХ ст. дають можливість ширше уявити життя та побут представників різних прошарків тогочасного суспільства, зокрема, інтелігенції. Цінними є біографічні записки І.О. Линниченка про А.І. Маркевича [218, с. 8]. Вчений був одним із найпопулярніших викладачів Одеси і завжди був завалений роботою в різних установах [218, с. 7].

Разом із тим, як помічали автори мемуарів та спогадів, життя в інших містах та містечках південноукраїнського краю, не вирізнялося своєю оригінальністю. Мемуаристи, здебільшого, зауважували, що пересічним мешканцям були притаманні такі провінційні риси, як: зацикленість на буденних справах, відсутність вищих інтересів, інколи – лінь та байдужість.

Деякі свідчення про світське життя Єлисаветграду дореформеної доби наводилися в мемуарах К.О. Рошаховського, колишнього предводителя дворянства Бобринецького повіту Херсонської губернії. У місті був офіцерський клуб, куди запрошувалися дворяни з дружинами та дівчатами. Проте, ці збори були «самою сумною карикатурою на людські розваги». Дворяни спочатку терпіли свою пасивну роль «гостей», а потім вирішили утворити власний клуб. Через роки К.О. Рошаховський дав іронічну оцінку одного з вечорів у Херсоні кінця 1861 р. [233, с. 407].

Джерела про минуле Херсона другої половини ХІХ ст. містяться в фонді Державного архіву Херсонської області, присвяченому народникам-херсонцям. Цікавими є спогади С.Л. Чудновського, де відображено спостереження за звичаями та укладом життя містян. Херсонському суспільству другої половини

1860-х рр. були притаманні чвари, пересуди та відсутність вищих інтересів [80, арк. 9].

С.Л. Чудновський писав про участь у народницькому русі в 1872-1873 рр., організацію гуртків в Одесі, поширення нелегальної літератури, арешт тощо. Автор звернув увагу на пристойне поводження з арештантами у в'язниці [330, с. 371].

Оригінальними вважаємо спогади В.П. Селезньова про службу в поліції часів пореформеної Росії. Зі сторінок постають картини соціально-побутового життя селян, міщан, чиновників Катеринославщини. Серед найбільш частих злочинів В.П. Селезньов називав конокрадство, грабіжництво, вбивство з метою пограбування. Чиновник пишався тим, що за роки його сдужби Верхньодніпровський повіт став одним із кращих в адміністративному відношенні районів [149, с. 134].

Про життя в Одесі останньої третини ХІХ ст. згадував відомий актор та режисер Л.М. Леонідов (1873-1941) [216]. У нього Одеса постає красивим, світлим містом з рівними вулицями, із видом на море, веселою, життєрадісною публікою. Але не завжди життя в Одесі було таким ідилічним. На її околицях вимальовувались інші картини: портові працівники, ремісники жили небагато. Серед бідняків більшість складала євреї.

Деякі думки про повсякденне життя селянства Херсонщини знаходимо в спогадах кооператора М.В. Левитського. Заслуговують на увагу спостереження автора про сприйняття місцевим населенням представників з інших регіонів України, зокрема греко-католиків: «На Херсонщині, куди заслани були бувші уніати з Холмщини, я бачив їх і чув од місцевих людей найкращі звідомлення про їх працьовитість та чесність» [12, арк. 17].

Спогади деяких авторів містять матеріали, які допомагають відтворити умови повсякденного життя різних народів, що населяли край. Помітна роль у тогочасному суспільстві відподилася євреям, хоча й ця роль нерідко була забарвлена трагічними сторінками. Особливо помітно це було в часи єврейських погромів, про що згадували майже всі мемуаристи.

Загалом, серед мемуаристів кінця XIX – першої половини XX ст. було чимало євреїв, які значно збагатили нарративну спадщину. Так, наприклад, із архівної спадщини М.О. Фортус, яка народилася в Херсоні в 1870 р. у родині банківського службовця, можна дізнатися про життя єврейської родини на Півдні, зокрема, про отримання євреями земельних наділів у колоніях, їхні заняття, сімейні стосунки [83, арк. 1].

Автобіографія К.Л. Фаерман містила цікаві свідчення про життя єврейської громади в Одесі. Автор народилася в 1886 р. в збіднілій родині на Молдаванці [76, арк. 1]. Згодом дівчина закінчила акушерсько-фельдшерські курси. Найбільше емоцій викликав єврейський погром 1905 р.: «З вікон летів пух і пір'я над містом з розпоротих подушок і перин в єврейських кварталах» [76, арк. 5].

Увагу дослідників привертають автобіографія, щоденники та записні книжки В.В. Рюміна (1874-1937), викладача хімії, фізики, технології в Миколаївському залізничному та механіко-технічному училищах, редактора часописів «Физик-любитель», «Электричество и жизнь», що видавалися в Миколаєві.

Цікаві відомості містяться в щоденниках В.В. Рюміна, які він вів упродовж 1892-1899 рр., та в його записних книжках, датованих 1891 р. і 1900-1904 рр. Ці твори писалися не для широкого загалу – переважно вони відображали внутрішній світ людини, її рефлексії та світосприйняття. Через особистісне сприйняття подій він доніс до сучасного покоління живі відголоски минулого Миколаєва. Наприклад, у серпні 1892 р. В.В. Рюмін пише в щоденнику про загрозу холери, про те, як нудьгував вечорами на бульварі тощо [48, арк. 41].

З цих нотаток робимо висновок про заняття миколаївської публіки. Вечори проводилися в театрі, зібранні, яхт-клубі тощо [49, арк. 46; 50, арк. 31].

Деякі подробиці із повсякденного життя одеської родини можна знайти в спогадах К. Чуковського. Письменник схарактеризував роки дружби з Б. Житковим,

з яким навчався в Одеській другій прогімназії. К. Чуковський згадував про дитячі пустощі, стосунки між хлопчиками, їхні пригоди [332, с. 17].

Описуючи своє перебування в родині Житкових, К. Чуковський згадував, чим годувалися одесити: кашею, смаженою скумбрією, вареною яловичиною. Існувала традиція пригощання чаєм [332, с. 13].

У щоденниках К. Чуковського міститься декілька рядків про його перебування в Одесі на початку ХХ ст., які є сухими повідомленнями про щоденні справи. Автор занотовував: як давав приватні уроки, писав статті, рецензії та фейлетони, зустрічався зі знайомими. У червні 1905 р., під час повстання на панцирнику «Потьомкін», у місті відчувалася напружена та тривожна атмосфера [331, с. 39].

Певною ностальгією за часом, який вже не вернеться, просякнуті спогади С. Образцова про перебування в Миколаєві. Автор згадував своє гостювання у бабусі, де його частували червоним борщем та велетенськими кавунами, дачу на березі Бугу, дитячі забави [251, с. 18].

Про окремі епізоди із життя Й.Л. Рудницького (1888-1975) та його брата В.Л. Рудницького (1893-1945) дізнаємося зі спогадів їхньої сестри. Юність Рудницьких пройшла в Одесі. Обидва брати закінчили ремісниче училище, деякий час працювали на заводі РОПТ та в різних приватних майстернях. Як і більшість їхніх сучасників, вони захоплювалися революційними ідеями, за що зазнали переслідувань царату [105, арк. 4].

З автобіографії поета С. Красного (літературний псевдонім О.Д. Брянського) постає одеський період життя митця. Автор рано почав працювати. У 1908 р. йому вдалося вступити до художнього училища, але через брак коштів довелося кинути навчання. В Одесі в 1912 р. вийшла перша книжка сатиричних куплетів поета «Если-бы» [106, арк. 1].

Неповторний колорит Одеси зображено в спогадах «Спасибо, сердце!» артистом Л.Й. Утьосовим. Написані жвавою, особливою «одеською» мовою, вони розкривають специфічні риси міста кінця ХІХ – початку ХХ ст. Одеса була чимось схожа на федерацію, де кожен район мав свої особливості.

Місцеву аристократію автор змальовував як нащадків колишніх контрабандистів [320, с. 16].

Однією із найколеритніших частин Одеси була Молдаванка. Пересип та Слободка вважалися робітничими районами. Л.Й. Утьосов називав Одесу містом хліба. Хлібні експортери, хлібні маклери створили відомий образ одесита. Гордістю одеситів був бульвар. Увечері тут з'являлася публіка та музика [320, с. 29].

Перше відчуття страху в Л.Й. Утьосова було пов'язане з єврейським погромом [320, с. 33]. Із вдячністю артист згадував тих одеситів, хто рятував євреїв, переховував від розправи натовпу.

Л.Й. Утьосов із теплом описав свої дитячі роки, ігри, забави, товаришів. Він був шибайголовою, якому до душі були ігри у війну, в індіанців. Найзаповітнішою мрією тодішніх хлопчаків вважався велосипед – величезна розкіш.

Спогади про Одесу як місто своєї юності залишив Ю. Олеша в автобіографічній книзі «Ни дня без строчки», з подробицями життя польської, «мелкобуржуазной», на думку самого автора, родини. В спогадах згадувалися пожежа в порту та єврейський погром 1905 р. Серед інших подій Ю. Олеша назвав появу в одеських квартирах електричного освітлення, відкриття трамвайної лінії та зародження футболу. Команди виступали в кольорах своїх клубів [255, с. 115].

Автобіографія Д.О. Охотнікова (нар. 1898 р.) написана жваво й більше нагадує спогади. Він був журналістом, і професія вплинула на стиль написання цього твору, де містяться й історія родоводу, і заняття батьків, і навчання в училищі, і захоплення спортом тощо. Твір яскраво передає життя звичайної миколаївської родини початку ХХ ст.

Сім'я жила дуже скромно, перебиваючись заробітками. У пошуках роботи батько опинився за запрошенням фірми Денцлер і К^о у Юзівці. У 1908 р. чоловікові вдалося влаштуватися до водопровідного відділу міської управи помічником бухгалтера [70, арк. 5].

Унікальною є книжка спогадів А.О. Смірної (у дівочтві Лукашевич). А.О. Смірнова народилася в повітовому містечку Ананьєві Херсонської губернії в дворянській родині. Зі сторінок спогадів постають картини сімейного життя, дитинства, побуту та дозвілля дворянської родини, а також окремі факти із життя Ананьєва. Родина Лукашевичів належала до еліти місцевого суспільства. Одним із перших у місті батько купив грамофон.

Серед інших найбільш яскравих вражень дитячої пори – закупівля восени кавунів та динь, поява електрики. Майже щовечора діти бігали за три кілометри до центру Ананьєва, щоб побачити, як запалюють вогні електричних ліхтарів, що здавалося їм справжнім дивом [306, с. 19].

А.О. Смірнова згадувала, що на Півдні України жили представники багатьох національностей. У всіх був свій побут, традиції, свята. Автор зауважувала, що селяни в Україні ніколи не бідкалися. Порівнюючи їх з робітниками, жінка писала: «Крестьянам рабочие, если употребить сегодняшнее выражение, чуть ли не бомжами казались: они жили бедно... семьи в городе заводили, горькую пили...» [306, с. 25].

Щодо Ананьєва, то, як пише жінка, місто було побудоване поміщиками навколишніх маєтків для того, аби їхні діти отримали можливість навчатися в гімназіях – чоловічій та жіночій, і не їздити за різними дрібницями до Одеси чи Херсона. Ананьєв називали поміщицьким містом [306, с. 39].

А.Л. Бродська (у дівочтві Скадовська) запам'ятала дитячі та юнацькі роки, проведені в родинному маєтку Скадовських на Херсонщині. Найбільшою подією були пікніки. Компанією Скадовські та їхні друзі виїжджали в один із своїх великих садів, де цілий день відпочивали та веселилися. Популярними були поїздки до рибаків на Дніпро [134, с. 27].

Перебуваючи в Криму з чоловіком, А.Л. Бродська залишила свідчення про гостювання в татарській родині. В будинку панувала ідеальна чистота. Після спільної легкої вечері господарі запропонували гостям свої зручні ліжка, а самі лягли на дворі. Татари категорично відмовилися брати гроші за ночівлю [134, с. 56].

Кінорежисер В.Є. Волянська стояла біля витоків вітчизняного науково-популярного кіно. Спогади, над якими вона працювала майже 20 років, охоплюють все ХХ століття. Це не лише документальне свідчення очевидця, це лірична проза, сповнена ніжності та світла.

В. Волянська народилася в 1909 р. у Керчі, де військовим лікарем служив її батько. Автор мемуарів захоплено оповідала про святкування Різдва. Улітку були свої розваги. Зрідка батьки відвідували театр, інколи їздили до цирку. В. Волянська запам'ятала базар: «Тут все було чудово: гори кавунів і динь, величезні високі кошики з яблуками, грушами, виноградом!» [141, с. 43].

Особливо вражаючими були рибні ряди. Удома у Волянських подавали смажену скумбрію, кефаль, камбалу, а прикрасою великоднього столу була фарширована осетрина. У родині любили свято Трійці. Діти зранку прикрашали дім травами, квітами. Багато місця в спогадах відведено опису степу [141, с. 35].

В Одесі народився і провів своє дитинство та юність художник Л.О. Пастернак, батько знаменитого поета Б.О. Пастернака. Під час навчання в Другій казенній гімназії Л.О. Пастернак таємно малював та «видавав» гумористичний журнал, який насправді був дуже популярним серед педагогів, які з нетерпінням чекали випуску чергового зошиту [260, с. 18].

Л.О. Пастернак залишив свідчення про своїх товаришів та вчителів, дитячі витівки, захоплення та переживання. У 1879 р. він вступив учнем до Одеської школи малювання, існування якої високо цінив [260, с. 22].

Одесу він уявляв портовим, наполовину іноземним містом, у якому жили греки, італійці, французи, турки. Серед знайомих італійців автор мемуарів згадував учителя малювання та скульптури синьйора Іорині. Другим педагогом був німець Бауер. Ці викладачі склали весь педагогічний персонал школи [260, с. 23].

Свідчення про одеський період життя містяться в щоденниках письменника І.О. Буніна. Щоденники є нотатками, по суті, реченнями, у яких описано зустрічі, знайомства, події повсякдення. Як приклад, запис у день весілля 23 вересня 1898 р.: «Жили на Херсонській вулиці, у дворі. Пароплави в

порту. Ланжерон. Беба, собачка. Обіди, кефаль, біле вино. Мої читання в артистичному клубі, опера (італійська)» [135, с. 30].

У часи російської революції 1905 р. письменнику довелося бути свідком погромів, побиття євреїв за повної бездіяльності поліції [135, с. 44]. Небагато місця в щоденниках зайняли спогади про Крим: переважно йшлося про зустрічі з А.П. Чеховим та його сестрою М.П. Чеховою, О.І. Купріним та ін.

Питання, що найбільше хвилювало Й.Н. Векслера, автора мемуарів «Херсон и его жители», – єврейський погром 1905 р. На його переконання, причина трагедії полягала в політиці уряду. Населенню нав'язувалася думка про те, що в усіх бідах винні євреї. Лише в 1907 р. настав певний спокій [139, с. 525].

Автор описав звички та побут херсонців, вказував на масове пияцтво серед простого люду. Алкоголь повинен був відволікати працівників від революції. Євреї ж не мали такої згубної звички. Мешканці Херсона були дуже охайними. Щодо одягу, то робітнича маса відрізнялася своїм зовнішнім виглядом від інтелігенції та буржуазії. Жінки носили хустки та шарфи, сукні із ситцю. Чоловіки ходили в чоботах, у які заправляли брюки. Капелюхи працівники-чоловіки не носили, віддаючи перевагу картузам [139, с. 543].

Й.Н. Векслер, доктор за фахом, не обійшов стороною таку тему, як організація охорони здоров'я та медичного обслуговування населення. Він тепло відгукувався про своїх колег. Майже всі вони були єврейського походження. Майстерність викладу зробили мемуари Й.Н. Векслера еталоном для краєзнавців.

Щоденники В.С. Маркова, що зберігаються в Державному архіві Одеської області, є двома окремими зошитами. Хронологічні межі першого – серпень-жовтень 1912 р. [22], другого – березень-травень 1915 р. [23].

У цих коротких часових межах охоплено події поточного життя автора, його сім'ї, знайомих. Дізнаємося про місто, зокрема описано пам'ятні події, свята, урочистості тощо. Так, у щоденнику міститься інформація про святкування 100-річчя Бородінської битви [22, арк. 24].

Подано коротенькі дані про службову діяльність, погоду, зустрічі, дозвілля, спогади про відомих одеситів та газетні некрологи, вирізані та вклеєні автором у свої записи [22, арк. 86].

Про повсякденне життя студентства йшлося в спогадах Б.М. Комарова, який на початку ХХ ст. навчався в Новоросійському університеті, зокрема, що серед студентства поширені були земляцтва, де основною метою була матеріальна та моральна взаємодопомога. Б.М. Комаров згадував, що відірвані від сім'ї приїжджі студенти часто дуже бідували, гарних гуртожитків не було. Більшість студентів заробляла уроками, за що отримувала копійчану платню [202, с. 163].

Цікавими є спогади автора про порядки одеської в'язниці. Б.М. Комаров сидів в одиночній камері, доглядачі зверталися до арештантів на «ви». Щодо харчування, то, окрім загального для всіх борщу, каші та хліба, в'язні могли замовляти собі за власні кошти додаткові страви. Дозволялися передачі [202, с. 167].

Найбільш неприємною річчю в камері була «параша», яку арештант мав регулярно самостійно виносити. Щоденне прибирання стало для нього чимось схожим на «урок соціальної моралі» [200, с. 168].

Спогади В.А. Луцинського (1883-1951) рясніють яскравими сторінками з власного життя, життя суспільства та цілої імперії. У мемуарах викладено відомості з дитинства автора в м. Олександрівську, подальший переїзд до маєтку «Василівка» Мелітопольського повіту Таврійської губернії, де його батько поступив бухгалтером в економію генерала В.П. Попова [308, с. 13].

Зображено повсякдення життя поміщицької родини. Детальні портрети В.П. Попова та членів його родини розкривають багатогранність і суперечність життя відомого на Півдні дворянського роду. Окрім постатей господарів маєтку, автор також показав життя польської та єврейської громади Василівки [308, с. 19].

У спогадах В.А. Луцинського постав і дореволюційний Олександрівськ. Автор описав внутрішнє життя місцевого дворянства, інтелігенції, представників єврейської громади. Олександрівськ, як писав він, був провінційним містечком. Лише єдина вулиця була облаштована, усі інші потопали в багнюці. Місто мало дві церкви – Собор на головній вулиці та кладовищенську церкву [308, с. 31].

Тон у місті задавали поміщики. Оскільки В.А. Луцинський рано лишився батька, усі труднощі з виховання та годування дітей взяла на себе матір. Вона давала уроки музики для дітей заможних городян. Луцинські здавали дім, а самі винаймали квартири. В Олександрівську панувала дивовижна дешевизна. Восени до погрібу спускалися вози овочів [308, с. 66].

Помітне місце в житті Олександрівська посідала єврейська громада, яка мала свою синагогу. Луцинські мали приятні стосунки з євреями. Євреї були богомольними, проводили всі обряди. Автор писав, про взаємне пригощання стравами під час особливо великих свят [308, с. 32].

Польська спільнота, до якої належали Луцинські, теж була описана в спогадах. Місцеві поляки належали до привілейованого прошарку, зазвичай, вони були службовцями, лікарями, підприємцями. Автор згадував про німецьких колоністів та їхні заняття, про болгар, які влітку розводили городи на берегах Дніпра.

Повсякдення польської родини в Одесі на межі XIX-XX ст. змальовано в спогадах Є. Янішевського, зокрема родинні стосунки, навчання в гімназії, пам'ятні події. Дід Є. Янішевського був успішним фермером. Він впроваджував провідні технології. Вправного господаря в чоловікові видавало те, що під час жнив він особисто керував роботами, часто працюючи в полі цілий день [341, с. 371].

Надзвичайно важливими є записки про повсякдення південноукраїнських селян, представлені в нечисленних селянських наративах першої половини XX ст. Унікальні відомості, зафіксовані в цих доволі нечисленних історичних джерелах, дають можливість зазирнути у

внутрішній світ українського селянства, зрозуміти його менталітет, побачити особливості побуту та родинних стосунків тощо.

Мешканець запорізького села Новогупалівки М.В. Молодик писав, що в побуті всі селяни, і багаті, й середнього достатку, бідні, нічим не відрізнялися одні від одних. Були всі один до одного ввічливі, привітні. Оскільки одні роботи змінювалися іншими, то в селянському житті не було одноманітності, що добре впливало на настрій [240, с. 331].

Оригінальним є «Щоденник» томаківського швеця І.І. Ярошенка (1885 р. н.). У рукописі поєднано елементи щоденника, мемуарів і записів у «венбарній» книзі. Автор «...решил описать вкратце все, что прожил», що міг пам'ятати про своє життя [336, с. 262]. У щоденнику згадано пам'ятні епізоди дитинства та юності: поїздки на ярмарок, навчання в школі, роботу в наймах, опанування професії швеця. Згодом І.І. Ярошенко придбав швейну машину. На Великдень 1906 р. хлопці виписали собі із Лодзі матерію, усім їм він пошив костюми.

«Історія...» – так називається твір селянина із с. Мала Білозерка В.Д. Рубеля. Ці спогади в більшій мірі нагадують літературно-краєзнавчу оповідь. Із твору можна дізнатися про повсякденні справи, сімейні стосунки. У великій селянській сім'ї стосунки не завжди склалися добре навіть між близькими родичами. Так, батькові брати, писав В.Д. Рубель, продали весь хліб, що наробив батько із тестем, але при цьому не дали йому ні копійки [296, с. 145].

Про Першу світову автор писав: «Достала ця гроза і до нашої Білозірки, хоч ми тоді і мало «комакали» в чім діло, але ж чули...» [296, с. 156]. Найстрашніше – гибель рідних: «Вже не одна стара мати мліла падала в церкві, одправляючи панахиду по синові... Багато вдів, багато й сиріт зісталось» [296, с. 156].

Отже, у наративних матеріалах багатьох авторів, чиї праці містили згадку про Південь України, тема повсякденності набула достатньо помітного звучання. Увагу мемуаристів неодноразово привертала деталі

повсякденного життя, відображення яких давало можливість побачити минуле в різних відтінках.

Автори мемуарів та спогадів писали про рівень матеріального забезпечення, побут, особливості харчування та житлові умови, дозвілля та сімейні стосунки, а також торкалися різних соціальних тем, які, на їхню думку, заслуговували уваги. Тож, у мемуарах, спогадах, щоденниках знайшли своє відображення досить цікаві подробиці повсякдення Півдня України. Кожен автор прагнув описати найбільш пам'ятні факти та події для нього, але в сукупності наративи з цієї проблематики дозволяють створити цілісну яскраву картину минулого.

4.3. Повсякденне життя краю в приватних епістоляріях

Матеріали листування виявляються не менш цікавим джерелом для вивчення минулого південноукраїнського краю. Наприклад, у листах ХІХ ст. містяться різноманітні повідомлення про події, безпосередніми учасниками чи свідками яких ставали автори епістоляріїв.

Серед широкого комплексу приватного листування можна виділити епістолярії іноземців. Зарубіжні гості вирізнялися підвищеним інтересом майже до всіх процесів, що протікали в краю, який лише увійшов до складу Російської імперії. Це так само позначилося на змісті епістоляріїв. Поміж іншого, у своїх чисельних зверненнях до рідних чи знайомих іноземці передавали подробиці повсякденного життя Півдня України.

У листі принца Ш. Нассау-Зігена можна натрапити на свідчення про стан життя вищого військового керівництва під час зведення Херсона. Принц захоплювався постаттю Г.О. Потьомкіна. У листі до дружини він досить докладно описував розпорядок дня, характер занять та інтересів представників вищих верств, які мешкали в той час у Херсоні [322, с. 78].

Часто увагу іноземних авторів привертала спосіб життя різних народів, які населяли південноукраїнський край. Здебільшого, знайомство з ними

завжди знаходило своє відображення в епістоляріях. Наведені в них факти яскраво доповнювали картину повсякденного життя.

Маркіз Г. Кастельно в 1808 р. відвідав Крим, де ознайомився зі звичаями, побутом та повсякденним життям місцевого населення, зокрема татар. Автор описав своє відвідування татарської кав'ярні, де його пригощали смаженою бараниною, баранячим хвостом, хлібом та горілкою. Потім було принесено густу каву без цукру та вершків, а наостанок – люльку, як невід'ємний атрибут будь-якого татарського дому.

Г. Кастельно був вражений гостинністю та сердечністю татар, зокрема, відсутністю обов'язкової плати за трапезу. Тут існував звичай розраховуватися тим, що гість мав покласти кілька грошей у спеціальний ящик на виході [263, с. 60].

Мандрівник неодноразово свідчив про гостинність татар, їхнє вміння та бажання приймати гостей. Разом із тим, він зазначав, що татар-чоловіків не варто було питати про жінку чи доньку, бо це могло би нанести їм страшенну образу. Г. Кастельно згадував пригощання в татарських будинках, де зазвичай подавали вареного в кислому молоці півня, баранячий хвіст, підсмажену пінку з кобилячого молока, ржаний хліб та мед [263, с. 88].

У приватних листах вітчизняних авторів часто описувалися різні боки повсякдення. Переважно, епістолярії містили питання, пов'язані з сімейно-побутовими та господарськими справами, оцінку поточних подій, що мали значення для відправника та адресата, допомагали знайомству з тогочасним життям, тим самим замінюючи регулярну пресу. З огляду на це можна припустити, що листування стало найпоширенішим видом наративних джерел особливо в ХІХ ст, коли воно виконувало роль основного засобу спілкування.

Поет, прозаїк, перекладач Г.А. Глінка, передаючи свої враження від подорожі Південною Україною, писав у листі (липень 1816 р.) про відвідування Одеси. Мандрівник прожив в місті чотири дні. Він був свідком

святкувань на честь великого князя. Автор також згадував свої візити до англійського консула Джемса [153].

У матеріалах листування учасника війни 1812 р., катеринославського поміщика, генерала І.Я. фон Шперберга та його дружини О.П. фон Шперберг (у дівоцтві Родзянко) знайшли своє відображення особисті стосунки, економічне життя поміщицького маєтку, сімейні обов'язки, побутові дрібниці – тобто, все, що складало повсякденне життя людей початку ХІХ ст. Листи О.П. фон Шперберг відносять до періоду закордонного походу російської армії в 1813-1814 рр. і здебільшого були написані в селах Вільне та Михайлівка Новомосковського повіту Катеринославської губернії.

Вочевидь, І.Я. фон Шперберг, від'їжджаючи на війну, доручив дружині доглядати за господарством. У листах вона писала, як дбала про хліб та врожай, переймалася заготівлею сіна, хвилювалася за стан справ на винокурні через те, що в 1813 р. суттєво подорожчав хліб [273, с. 32].

Припускаємо, що справи в маєтку йшли не дуже добре, О.П. фон Шперберг сумувала через неприємності та борги, пов'язані з цим. В одному з листів вона писала чоловікові: «У нас без управителя вся экономия идет верх дном и, если скоро не сыщут какого порядочного человека, то наш прикащик все разорит» [273, с. 72].

Згадуваний вище Г.А. Глинка в листах до вінченосної особи описав перебування великого князя Михаїла Павловича в Одесі під час його поїздки Росією в 1817 р. Зі слів автора листа, князь високо оцінив навчальні заклади та офіційні установи. Участь в обіді на його честь взяв генералітет, вищі чиновники та почесне купецтво різних націй. Вечори князь проводив у місцевому театрі. Позитивне враження на нього справила одеська торгівля та зовнішній вигляд міста [294, с. 247].

Через листування професора російської словесності Рішельєвського ліцею М.П. Розберга дізнаємося про друковані видання Одеси 1830-х рр., зокрема «Литературные Листки» та «Одесский Вестник». Про їх

популярність свідчив той факт, що кореспондент М.П. Розберга на ім'я М. Лакерді, перебуваючи за межами Одеси, цікавився можливістю передплати цих видань [100, арк. 4].

Лист В.Г. Теплякова до невідомого адресата містив небагаті свідчення про відвідування Криму влітку 1830 р. Проте, інтерес до цього джерела зумовлений, поміж іншим, описом караїмської синагоги в Євпаторії. Ця синагога – один із кращих іудейських храмів у Тавриді, але, як зазначає автор, сама по собі не є нічим примітною. Її внутрішня частина – це лише побілена крейдою кімната без меблів та прикрас за винятком священного жертовника й багатьох люстр та лампад, підвішених до стелі [318, с. 118].

У Саках автор листа звернув увагу на солоні озера та цілющі грязі, описуючи процедури лікування, натякнув на байдужість «наших ескулапов» у застосуванні цих нових засобів. У Сімферополі В.Г. Теплякова вразили Соборна церква та прекрасна будівля міської лікарні, відомої під назвою Тарановський Богоугодний заклад [318, с. 129].

У одеському листі графині Р.С. Едлінг до В.Г. Теплякова на початку липня 1835 р., містилася невелика згадка про події тамтешнього життя. Графиня писала про нестерпну пилюку та спеку. Попри це в місті було багато відпочиваючих, серед них заможні сімейства, які купалися в морі та лікувалися мінеральними водами [264, с. 23].

Листи В.В. Пассека до І.І. Срезневського було написано із Одеси восени 1837 р. Зокрема в них йшлося про те, як в Одесі вони одразу стали жертвою грабіжників, про народження сина, про велику кількість зухвалих мошенників, які крадуть та обманюють. Автор листів зауважував, що основою міста є євреї. Цей народ торгував усім. Російських купців мало, але багато іноземців, зокрема греків та італійців, потім караїмів, німців, французів і декілька англійців. Усіх їх приманювало до Одеси порто-франко [136, с. 547].

Оскільки основним матеріалом для одеських будинків слугувало вапнякове каміння, а не дерево, то на вулиці можна було без обмежень

курити люльки чи сигари. Автор листів наводив опис архітектури міста – чим ближче до центру, тим більше відчувався італійський стиль. Найважливіше значення для Одеси мало судноплавство. І ще одна деталь, яка стосувалася торгівлі: тут було багато розкішних речей [136, с. 549].

Саме в той час, коли родина Пассек перебувала в Одесі, у місті поширилася чума. В одному з листів автор описав умови, у яких довелося пережити епідемію, проведення суворих карантинних заходів [136, с. 551].

В.В. Пассек так описував звичаї тамтешнього суспільства: вагомою силою, що давала право на вище одеське громадянство, були гроші. Попри те, що в привілейованому оточенні було багато начитаної, освіченої молоді, вона переважно бездарно проводила свій час.

Помітною постаттю першої половини XIX ст. був О.С. Стурдза, відомий богослов, дипломат та громадський діяч. Матеріали листування з його особового фонду, що зберігаються в Державному архіві Одеської області, містять деякі згадки про Одесу. Так, у листах до свого духівника М.К. Павловського О.С. Стурдза наводив факти із власного й життя одеського суспільства. Його хвилювало облаштування притулку [40, арк. 12], духовний стан одеського суспільства, про яке він писав у 1847 р.: «...в Одесі царює якась духовна порожнеча – немов степ розумова» [41, арк. 37].

Серед інших епістоляріїв назвемо лист М.О. Гагаріної, доньки О.С. Стурдзи, до М.К. Павловського в липні 1854 р., де вона повідомляла про смерть свого знаменитого батька, службу чоловіка в Одесі, перетворення, що відбулися внаслідок Кримської війни, свою зайнятість у благодійному товаристві, сімейні справи тощо [37, арк. 57].

Листи відомої у свій час одеської письменниці та перекладачки А.П. Зонтаг (1786-1864) було відправлено з Одеси в 1843 р. та адресовано Р.Р. Родіонову, комісіонеру (посереднику в торгівельних дорученнях) поета В.А. Жуковського, якому А.П. Зонтаг доводилася племінницею. Зміст епістоляріїв носив діловий характер.

А.П. Зонтаг просила Р.Р. Родіонова передати гроші, після розрахунку з книговидавцем Фішером та живописцем Майделем, П.О. Плетньову, який мав їх доставити до Одеси. Наступний лист повторює прохання, а в останньому містилася подяка за отримане повідомлення та прохання переслати гроші прямо в Одесу [319, с. 24].

У 1841 р. письменниця опинилася в складних матеріальних обставинах. В.А. Жуковський взяв активну участь у долі своєї племінниці, зокрема він віддав їй гроші від видання поеми «Наль та Дамаянті», про що відображено в листах А.П. Зонтаг до Р.Р. Родіонова.

Про факти та події одеського періоду життя М.В. Гоголя можна дізнатися із його листування із В.А. Жуковським, О.Й. Смірноюю-Россет, С.Т. Аксаковим, М.П. Погодіним та ін.. Письменник доповідав про погоду, здоров'я, про своє товариство та оточення, причому, згадуючи про свої заняття, мав на увазі роботу над «Мертвими душами».

У листі до матері М.В. Гоголь писав про одеську погоду наприкінці жовтня 1850 р.: письменник порівнював одеський клімат з московським, нарікав на холод та відсутність теплого вбрання, жалівся на безпорадність одеських будинків перед крижаним вітром» [154, с. 118].

Так само письменник на початку листопада нарікав С.П. Шевирьову на негоду та непролазні осінні дороги, якими він ледве дістався Одеси. У цьому ж листі він описав своє найближче оточення: О.С. Стурдза, сімейство Репніних, професори Павловський, Мурзакевич та інші. Це товариство, судячи з листа, влаштовувало письменника, так само, як і місцепроживання [154, с. 121].

Улітку 1846 р. видатний критик В.Г. Белінський перебував в Одесі, про що він згадував в одному із листів. Критик писав про стан свого здоров'я, чисельні купання в морі, плани вирушити до Севастополя, де морська вода більш солонна, ніж одеська [219, с. 282].

Подією, що залишила помітний відбиток в історії Одеси, було її бомбардування неприятельською ескадрою в 1854 р. під час Кримської

війни. Цю подію відображено в багатьох джерелах, зокрема в листі К. Картамишева до адресата під ініціалами А.К., у якому змальовано будні одеситів, стривожених війною. У листі відзначалася хоробрість батареї прапорщика Щеголева, передавалася обстановка в місті під час бомбардування та після нього, описувалися наслідки обстрілу тощо.

Після того як ворог припинив бомбардування та залишив позицію, в Одесі відбулося масове гуляння, яке тривало кілька днів. У місті відправили молебень, влаштували кілька концертів військової музики, у театрі пройшла вистава, а одеське суспільство святкувало на бульварі [198, с. 2].

У своїх спогадах колишня сестра Хрестовоздвиженської общини сестер милосердя К.М. Бакуніна розмістила декілька листів М.І. Пирогова до неї. З ним її зв'язувала спільна робота в роки Кримської війни. У 1857 р. видатний лікар писав із Одеси, зокрема й про саме місто: «Що стосується до Одеси, то в даний час її характеризують три чудові якості: бруд, крадіжки та дорожнеча. Перше тому, що для мощення вулиць вживають замість каменю борошно; друге – завдяки зусиллям Воронцова і Федорова – край населений безпаспортними, а третє вже Бог знає чому, кажуть – ніби війна і жиди» [123, с. 247].

Мандрівники, особливо відвідуючи Одесу, часто звертали увагу на місцевий карантин. Наприклад, в одному з листів до А.І. Маркевича А. Бертє де Лагар писав про застережні заходи щодо чуми та побоювання бути посадженим до місцевого карантину [27, арк. 1].

Власне бачення Одеси описав у листах (липень 1860 р.) до П. Глібової, дружини українського байкаря Л. Глібова, видатний письменник та громадський діяч П.О. Куліш. У цю пору року в Одесі панував купальний сезон, який було детально описано в одному з листів [221, с. 39].

Але перше враження від Одеси було не настільки приємним. Море куряви, через яку важко дихалося, майже цілковита відсутність садів та зелені. Проте, тут постійно, писав П.О. Куліш, всюди лунала музика. Одеса була наповнена торговими людьми різних націй. «Ці панове звичайно

люблять поїсти і повеселитися. Вони підтримують в готелях порядний смак, вони заохочують музику, і ними тримається тутешня італійська опера. Я був два рази в опері, але більшу частину часу нудгував, тому що дія опери пов'язана з музикою насильно», – згадував автор [221, с. 39].

Більшу частину свого часу П.О. Куліш проводив у читанні. Він залишався в Одесі для знайомства із запорізьким архівом, що зберігався в думі.

Значущими є два епістолярії В.А. Страдомського, що зберігаються в фондах Державного архіву Миколаївської області. Листи були адресовані близьким знайомим і надіслані з Миколаєва, у них яскраво передано атмосферу міста першої половини 70-х рр. XIX ст.: «У Миколаєві болісна туга від спеки. Бульвар пустує, але по неділях і святкових днях слобода зазвичай валить на бульвар натовпами, піднімаючи своїми хвостами пил...» [72, арк. 7].

Наприкінці серпня 1874 р. в Миколаєві чекали на царя, тож В.А. Страдомський описував підготовку міста до зустрічі із самодержцем [72, арк. 7].

Цікавими є свідчення про дозвілля миколаївців. Листи свідчать, що воно не вирізнялося своєю насиченістю та різнобарвністю, хоча потреба в змістовному дозвіллі існувала. Містяни залюбки ходили на концерти гарних артистів чи театральних труп, роблячи аншлаги у місцевому театрі. Але траплялося, зауважував В.А. Страдомський, що далеко не всі гастролери могли похвалитися високою якістю гри [73, арк. 10].

В Одеському літературному музеї наявні листи родини Бориневич. Центральна постать – видатний статистик Півдня А.С. Бориневич (1855-1946). З листів можна дізнатися про окремі факти та події, що мали місце в сім'ї та регіоні. Наприклад, в одному з них ідеться про враження від Херсона: «Херсон такий же нудний, запорошений, потворний» [108, арк. 1], чи про свято коронації в Одесі в 1883 р. [110, арк. 68].

Цінним є лист батьків до А.С. Бориневича про придбання нерухомості в Одесі, цін на житло та наміри здавати його в оренду, із якого дізнаємося про стан господарських справ одеситів [109, арк. 2].

У 1895-1896 рр. у Криму перебував М.М. Коцюбинський. Матеріали листування до близьких висвітлювали деякі подробиці про край, який дуже вразив письменника. На той час він служив у Кримському філоксерному комітеті. У листах М.М. Коцюбинський описував свої щоденні справи, роботу в якості філоксериста, піші подорожі виноградниками, купання в морі, природу півострова [206, с. 86].

Письменникові часто доводилося ночувати в татарських селах, де був такий раціон: на обід щодня – борщ з бараниною, з перцем, а також запечене бараняче м'ясо. Уранці – какао, увечері – яйця, сир і суха ковбаса. У листах письменника Крим – тихе, сонячне, спокійне, майже безлюдне місце, з гарною природою та кліматом. Проте, М.М. Коцюбинському тут не вистачало людей, спілкування.

Історію повсякдення краю представлено в приватних епістоляріях нерівномірно. Поза увагою багатьох кореспондентів залишилися ті чи ті моменти, що зумовлено намаганням авторів розповісти лише про значущі події, свідком чи учасником яких він був. Хоча, повсякденність здатна передати набагато більше цікавих та цінних епізодів, ніж це може видатися спершу.

Зокрема, у листах П.М. Доманицького до своїх батьків міститься доволі детальний опис його перебування в Одесі наприкінці 1908 р. Тут же можна знайти цікаві подробиці, підмічені автором щодо Південної Пальміри, зокрема про пошук житла: «Тут вважається за рідкість потрапити на квартиру не до жида. Я обійшов квартир 20, з них 15 в єврейських будинках, 3 в грецьких, які мало чим відрізняються від жидівських: той же бруд, запах цибульки...» [19, арк. 1].

Проте, авторів листа вдалося віднайти помешкання в комерсанта, що вів торгівлю хлібом [19, арк. 1].

Одеса – торгове місто, писав П.М. Доманицький. У той же час Дерibasівську вулицю він порівнював із Хрещатиком, але це грає не на користь першої: усі будинки, що виходили на вулицю, були зайняті магазинами, майстернями, булочними та іншими торговельними закладами, які нічого собою не представляли. П.М. Доманицький скаржився, що Одеса справила на нього неприємне враження – це місто, в якому європеїзм боровся з російською самобутністю [19, арк. 1].

Разом із тим він відзначав відносну дешевизну Одеси порівняно з Києвом. Проте, для П.М. Доманицького, як бачимо, зятого поціновувача чаю, стала справжньою трагедією відсутність самовару. Про халатність одеських чиновників він відгукувався так: «Живу досі без паспорта і не буду вимагати! Ну і Одеса!» [20, арк. 2].

Студент Новоросійського університету І. Бондаренко в листах до дружини наводив деякі факти із повсякдення Одеси. Наприклад, у жовтні 1901 р. він писав про велику пожежу в одеському Пасажі, її жертви, випадки чуми в місті тощо [33, арк. 127]. У листах, датованих червнем-липнем 1905 р., містяться свідчення про наслідки запровадження військового стану в Одесі, незручності для населення, арешти неблагонадійних, реакцію громадськості тощо [35, арк. 191].

У листі до М. Кузовкіна один із його кореспондентів А. Нарбут, описуючі повсякденні та фінансові справи, нарікав на дороговизну в Одесі, в якій прожити на 125 руб., відправляючи сину-студенту щомісяця 35 руб., неможливо [28, арк. 43].

У матеріалах листування трапляються поодинокі відомості про рівень медицини та санітарно-епідеміологічний стан. Незважаючи на прогрес у медичній науці, час від часу загрозу здоров'ю населенню несли епідемії, часто з летальними випадками.

Наприклад, у листі І. Тобілевича до М. Комарова наприкінці вересня 1902 р. із Миколаєва повідомлялося таке: «З 1 ноября мусимо їхати в Одесу, але капуста чумна епідемія не утихає...» [94, арк. 16]. Переживання митця в

чималій мірі були пов'язані з виконанням контракту. Оскільки епідемія затяглася на шість місяців, то «краще б вже карантин справжній зробили...», – вигукував І. Тобілевич [94, арк. 16].

М.Ф. Комаров мав широке коло кореспондентів. Непересічна особистість, він для багатьох став товаришем та наставником, справжнім моральним авторитетом. На це вказують листи М.Ф. Чернявського, поета, автора збірки «Донецькі сонети», який наприкінці ХІХ ст. учителював у Бахмуті. Закоханий в українство М.Ф. Чернявський жалівся на засилля російської мови серед місцевого населення, про що писав: «...наших людей і не чути, і не видно. Прокляте життя в глушині гніте душу і нема нічого такого, щоб хвилювало її благородно, а все одні «дрязги», праця з-за куска хліба та образа себязлюбства» [96, арк. 4].

В наступному листі М.Ф. Чернявський звертався до М.Ф. Комарова з проханням допомогти йому переїхати до Одеси. Він скаржився на те, що життя в Бахмуті дороге: «Тут навколо стільки шахт, рудників та заводів, що нічого не до купишся. А жидова!.. Її тут скрізь повно. Та і в Бахмуті я тільки останній рік став добувати 1200 р. річно, а то жив на 600-800 р.» [97, арк. 6].

З листів поставала трагедія провінційного інтелігента, який перебував у несприятливому для себе оточенні. Саме цим можна пояснити бажання М.Ф. Чернявського вирватися з Бахмуту до людей, близьких йому за духом.

Про побут – вартість житла, зарплату нотаріусів – ішлося в листі С. Шелухіна до М. Комарова. Відомо, що останній займався нотаріальною діяльністю. Його кореспондент наводить дані про заробіток нотаріусів у Єлисаветграді – від 5 до 20 тис. рублів на рік. С. Шелухін зазначав, що життя в Єлисаветграді коштує стільки ж, скільки й у Києві [95, арк. 7].

Листи художника та письменника П.О. Нілуса, одного з лідерів Товариства південноукраїнських художників, до найближчого друга, художника Є.Й. Буковецького містять інформацію, що певною мірою дозволяє реконструювати та конкретизувати біографію П.О. Нілуса, виявити деякі факти із життя митця в останнє перед революцією 1917 р. десятиліття. Зокрема, в

липні 1909 р. після невдалої поїздки до Відня він поселився на дачі 13-ої станції Великого Фонтану [222, с. 112].

Лист відомого поета-лірика, куплетиста, актора О. Брянського до співробітника Одеського літературного музею С. Башкатової містить деякі спогади про дитячі та юнацькі роки, проведені ним в Одесі. О. Брянський народився в Севастополі, у п'ятирічному віці переїхав до Одеси. Тут родина Брянських, винаймаючи та постійно змінюючи напівпідвальні квартири, жила дуже бідно. Із листа відомо про більше 15 адрес помешкання сім'ї [267, с. 205].

Висновки до четвертого розділу

Отже, відомості, що містяться в наративах, вирізняються інформаційною насиченістю щодо питань повсякденного життя: побуту, щоденного раціону харчування, одягу, сімейних взаємин, дозвілля тощо.

Повсякденне життя мешканців Південної України кінця XVIII – початку XX ст. було дуже різним. Жителі крупних міст могли говорити про серйозні і помітні зміни. Життя провінції, зокрема села, йшло в основному по-старому. Умови повсякденного життя в чималій мірі залежали від станового і майнового положення людей, місця їх проживання, віросповідання, звичок і традицій.

Автори записок, нотаток, повідомлень вказували на існування в кожному місті особливого «духу». Зокрема Одеса мала риси європейського міста, а також дух комерції, властивий її мешканцям незалежно від національної приналежності. Разом із тим, багатонаціональне населення створювало приємне враження в авторів своєю толерантністю та освіченістю.

У виникненні та розбудові Херсона важливу роль відіграли видатні державні діячі, воєначальники. Проте, за темпами та особливостями росту Херсон залишився глибоко провінційним містом. Як свідчать подорожні записки діячів, що відвідували Миколаїв, специфіка його повсякденного життя та занять мешканців були зумовлені військово-морським характером

міста, у якому більшість населення складали службовці та військові чини.

Автори розкрили відпочинково-дозвіллеву сторону повсякденності місцевого населення, надали інформацію для візуалізації життєвого простору мешканців південноукраїнських міст та сіл, описали психологічні особливості характеру. Зауважимо, що чисельні спогади та мемуари мають індивідуально-психологічну виразність, роз'яснюють культурні смисли побутових речей, одягу, форм поведінки, спілкування.

Оскільки приватні епістолярії в ХІХ ст. набули найбільшої популярності як засіб спілкування та передачі інформації між людьми, то вони допомагають значно розширити межі сприйняття минулого, дають можливість глибше зазирнути в повсякдення, оцінити його значущість для дослідників. З кожного джерела можна почерпнути важливу інформацію побутового, психологічного чи етичного плану.

В листах присутня глибина душевних переживань особистості, у них відкладається така інформація, яку неспроможні зафіксувати інші матеріали та документи. Серед документів можна відзначити листування, що належало родинам фон Шперберг, Бориневич, Доманицьких, приватні епістолярії М. Гоголя, В. Белінського, П. Куліша, М. Комарова тощо.

ВИСНОВКИ

У висновках сформульовано загальні підсумки дослідження та викладено основні положення дисертаційної роботи.

Огляд історії опрацювання матеріалів особового походження в якості джерела із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. засвідчує, що вивчення проблеми розпочалася із середини XIX ст. Дослідниками було проведено певну роботу зі збирання історичних джерел, їх первісної обробки, а також публікації отриманих результатів. Щодо радянської історіографії, поза увагою науковців залишилися питання джерелознавчого аналізу різних видів наративних матеріалів. Розширення спектру досліджень матеріалів особового походження в якості джерела із соціальної історії Південної України припадає на середину 1990-х – 2000-і рр. Проте, попри значну кількість наукових праць, комплексне дослідження означеної проблеми досі не здійснене.

Джерельна база дослідження складається з опублікованих та архівних матеріалів. Використані в дослідженні джерела за видовими ознаками об'єднано у такі групи: 1) мандрівні записки; 2) мемуари, щоденники, біографічні матеріали; 3) приватне листування.

Особливості мандрівних записок полягають в описуванні тих подій та явищ, свідками яких були їх автори, а також переповіданого їм. Записки мандрівників не відзначалися ґрунтовністю, але з позицій «стороннього споглядача» передавали картини становлення Півдня України.

Найбільша група джерел особового походження об'єднує мемуари, спогади, щоденники. Вони дають можливість висвітлити неповторні деталі колишніх подій, дозволяють глибше зануритися в атмосферу минулого та відчувати голос епохи, побачити особистість в історичному бутті. Цінність мемуарів (спогадів, щоденників) залежить від ролі автора в описаних подіях, від гостроти сприйняття ним дійсності, здатності запам'ятати перебіг подій, а також від часу написання.

Важливу групу матеріалів особового походження складає приватне листування, яке є незамінним з огляду на джерельно-інформативний потенціал. Епістолярна спадщина розкриває внутрішній світ автора, глибину душевних переживань. Листування є незамінним джерелом для дослідження життєвого й творчого шляху не лише самого фондоутворювача, його професійних, родинних стосунків тощо, але й для осмислення ширшого кола питань, пов'язаних із сучасною йому епохою.

Теоретико-методологічна основа дисертації ґрунтується на засадничих положеннях джерелознавчих досліджень вітчизняних і зарубіжних учених. Науковий рівень дисертаційної роботи, значною мірою, зумовлений використанням різноманітних принципів і методів. Основоположними стали загальнонаукові принципи історизму, наукової об'єктивності та достовірності у висвітленні історичних подій. Під час виконання дослідження застосовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи.

Із загальнонаукових було залучено методи класифікації, узагальнення, абстрагування, аналізу, синтезу, індукції, дедукції. Важливе значення для дослідження мають спеціально-історичні методи: джерелознавчий, біографічний, текстологічний та археографічний аналіз та синтез джерел. До актуальних методів текстового аналізу належить контент-аналіз. Серед конкретно-історичних методів були використані історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-генетичний.

Оскільки дослідження матеріалів особового походження як джерела із соціальної історії Південної України належить до маловивчених тем вітчизняного джерелознавства, здобувач прагнув опрацювати велику кількість неопублікованих джерел саме із архівних фондів. У ході архівної евристики виявлено джерела особового походження із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. у 45-ти фондах шести державних архівних установ України. В результаті вдалося опрацювати понад 350 джерел особового походження, що висвітлюють минуле Півдня України, з них близько 100 до наукового обігу запроваджено вперше.

Матеріали особового походження мають важливе значення для дослідження соціально-економічного життя Південної України. Так, записки мандрівників різнопланово зображають господарське життя краю. Завдяки спостережливості мандрівників, які докладно занотували картини та події, свідками яких вони були, з'явилася можливість дослідити особливості господарського освоєння регіону, простежити роль іноземців у колонізаційних процесах, заняття населення, розвиток промисловості, торгівлі та ремесел, рівень благоустрою населених пунктів Півдня України тощо.

Серед європейських вояжерів чисельну групу склали британські та французькі мандрівники, які зробили вагомий внесок в історико-краєзнавче освоєння Південної України.

Докладний опис господарського життя міститься у спогадах і повідомленнях. Мемуари надають багато подробиць, які допомагають глибше пізнати минуле. Окрім відомостей про склад населення, рівень економічного добробуту, торгівлю, сільське господарство, інфраструктуру та благоустрій, у джерелах можна знайти судження про тих чи тих історичних осіб, які вплинули на розвиток краю.

Зазначимо, що рівень та якість висвітлення в мемуарах тих чи тих фактів залежали від їхніх авторів. Якщо в першій половині XIX ст. були широко представлені записки та мемуари знаті, зокрема авторів-іноземців, то з другої половини XIX ст. усе частіше авторами спогадів ставали різночинці: чиновники, представники інтелігенції, підприємці, митці.

Матеріали приватного листування допомагають доповнити картину соціально-економічного життя Південної України. Кожен із епістоляріїв містить різну за об'ємом інформацію та відображає певні сторони розвитку господарства. Оскільки приватні епістолярії в XIX ст. набули найбільшої популярності як основний засіб спілкування та передачі інформації між людьми, вони допомагають значно розширити межі сприйняття історії, дають можливість глибше зазирнути в минуле, побачити в ньому особистість, її індивідуально-психологічні риси.

Матеріали особового походження дають уявлення про особливості духовного життя південноукраїнського краю. На основі наративних матеріалів висвітлюються подробиці організації освіти, розвитку культури, визначається внесок окремих особистостей у формування культурно-освітнього простору, спосіб релігійного життя мешканців краю. Мандрівники, які відвідували регіон, звертали увагу на формування мережі навчальних закладів, діяльність культурних установ, описували визначні культові споруди, особливості релігійних традицій. Сучасників вражав високий рівень культури, освіченості, насиченість духовного життя, відсутність етнічних, релігійних суперечок у більшості населених пунктів Південної України.

Відомості, що містяться в спогадах і щоденниках, вирізняються інформативною насиченістю. Увагу більшості мемуаристів привернула Одеса, яка мала статус культурно-освітнього центру Південної України. Автори записок залишили свідчення про місцеві заклади освіти, Новоросійський університет, насичене духовне життя місцевої інтелігенції, представників різних національностей і мов, релігійне життя тощо.

Скарбницею для дослідження духовного життя краю є епістолярні джерела. Приватне листування дає уявлення про культурні заходи, гастролі видатних артистів і театральних труп, проведення виставок, функціонування навчальних закладів, особисті стосунки між різними діячами, їхню співпрацю у сфері культури. У пореформений період обсяги приватного листування зросли, збільшився потік інформації. Інтерес для дослідників становлять епістолярії, які відображають розвиток українського просвітницького руху межі XIX–XX ст., пов'язаного із заснуванням осередків товариства «Просвіта» на теренах Південної України.

Наративні джерела вирізняються інформативною насиченістю щодо питань повсякденного життя Південної України: побуту, щоденного раціону харчування, одягу, сімейних взаємин, дозвілля тощо. Мандрівники вказували на існування в кожному місті особливого «духу». Зокрема Одесі був притаманний дух комерції, властивий її мешканцям незалежно від національної

приналежності. Разом із тим, багатонаціональне населення створювало приємне враження в авторів своєю толерантністю та освіченістю. Херсон за темпами та особливостями росту залишався глибоко провінційним містом. Як свідчать подорожні записки діячів, що відвідували Миколаїв, специфіка його повсякденного життя та занять мешканців були зумовлені військово-морським характером міста.

Автори розкрили відпочинково-дозвілєву сторону повсякденності місцевого населення, надали інформацію для візуалізації життєвого простору мешканців південноукраїнських міст та сіл, описали психологічні особливості характеру. Зауважимо, що чисельні мемуари мають індивідуально-психологічну виразність, роз'яснюють культурні смисли побутових речей, одягу, форм поведінки, спілкування. Детальний опис матеріально-побутових умов життя й праці населення, поданий у цих джерелах, допомагає відтворити цілісну образну конкретику предметно-речового оточення людей.

Оскільки приватні епістолярії в XIX ст. набули найбільшої популярності як засіб спілкування та передачі інформації між людьми, вони допомагають значно розширити межі сприйняття минулого, дають можливість глибше зазирнути в повсякдення, оцінити його значущість для дослідників. З кожного джерела можна почерпнути важливу інформацію побутового, психологічного чи етичного плану.

Отже, комплекс матеріалів особового походження, маючи високий ступінь репрезентативності, значний інформативний потенціал, дозволяє дослідити соціально-економічне, духовне та повсякденне життя Південної України на високому науковому рівні. Вивчення наративних джерел дає можливість максимально правдиво відобразити історичну дійсність.

В цілому джерела особового походження, будучи яскравими свідченнями про час і про людину в ньому, здатні з особливою виразністю відтворювати живі картини та неповторні деталі минулого. Водночас вони мають певні особливості та різний ступінь достовірності інформації, а тому вимагають

критичного осмислення, застосування цілого комплексу інструментів джерелознавчого аналізу.

Одним із перспективних напрямків подальшої розробки проблеми використання матеріалів особового походження виявляється залучення нових джерелознавчих методів, наприклад, до вивчення листування, в тому числі, за допомогою комп'ютерних програм.

Перспективи дослідження теми пов'язані з розширенням географії архівної та бібліотечної евристики, яка охоплює, перш за все, архівні установи та бібліотеки Російської Федерації, зокрема, Російський державний історичний архів, Державний архів Ростовської області, Російську національну бібліотеку. Зауважимо, що через об'єктивні обставини нині ускладнено доступ до фондів Державного архіву в Автономній Республіці Крим. Також, на нашу думку, доречним виявляється пошук джерел особового походження у приватних колекціях.

Одним із пріоритетних напрямків сучасної історичної науки є вивчення тих проблем, які пов'язані з національно-культурним, духовним та державним відродженням українського народу. Особливе місце в джерельному комплексі цих проблем посідають документи особових фондів та матеріали особового походження. Їх подальше комплексне вивчення дозволяє з'ясувати персональний внесок окремих особистостей у розвиток суспільства на різних етапах історії.

Дослідження матеріалів особового походження дає можливість реконструювати перебіг історичних подій, бо за ними завжди стояли певні люди. Перспективним напрямком дослідження теми є подальший пошук, аналіз та публікація наративних джерел.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

1. Лист В. Швиркова Г. Алексєєву // Ф. 265. Оп. 1. Спр. 7. 10 арк.
 2. Лист В. Щербака А. Лінке від 17 вересня 1915 р. // Ф. 877. Оп. 1. Спр. 29. 3 арк.
 3. Лист Г. Пєстова С. Пєстову від 12 жовтня 1865 р. // Ф. 2044. Оп. 1. Спр. 149. 1 арк.
 4. Лист К. Черевкова П. Лейкфельду від 8 грудня 1914 р. // Ф. 2036. Оп. 1. Спр. 52. 1 арк.
 5. Лист Н. Пєстової брату від 14.10.1870 р. // Ф. 2044. Оп. 1. Спр. 201. 2 арк.
 6. Лист М. Пєстова С. Пєстову від 30 жовтня 1876 р. // Ф. 2044. Оп. 1. Спр. 520. 2 арк.
 7. Лист П. А. Івачова О. О. Потєбні (грудень 1882 р.) // Ф. 2045. Оп. 1. Спр. 80. 8 арк.
 8. Лист профєсора Новоросійського університету Л. С. Цєнковського І. І. Мєчникову від 22 травня 1871 р. // Ф. 2129. Оп. 1. Спр. 105. 17 арк.
 9. Листування І. І. Мєчнікова // Ф. 2129. Оп. 1. Спр. 24. 156 арк.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
10. Баллин Н. П. Екатеринославские воспоминания // Ф. 326. Спр. 5. 8 арк.
 11. Бережков М. Н. Заметки для себя, да для немногих // Ф. XXIII. Спр. 6. 236 арк.
 12. Левитський М. В. Спогади з минулого. Автобіографічний начерк // Ф. 327. Спр. 540. 31 арк.
 13. Лист Г. О. Афанасьєва Л. Л. Афанасьєвій // Ф. 64. Од. зб. 49. 2 арк.
 14. Лист М. Аркаса В. Степаненку від 4 лютого 1907 р. // Ф. III-45274. 2 арк.
 15. Лист М. Аркаса Б. Грінченку від 27.07.1908 р. // Ф. III-35508. 1 арк.

16. Лист Наталії Дорошенко Марії Грінченко від 26 жовтня 1910 р. // Ф. III - 42531. 2 арк.
17. Лист Наталії Дорошенко Марії Грінченко від 1 лютого 1911 р. // Ф. III-42530. 2 арк.
18. Лист Наталії Дорошенко Марії Грінченко (б/д) // Ф. III-42539. 2 арк.
19. Лист П.М. Доманицького батькам від 9 листопада 1908 р. // Ф. III-62129. 1 арк.
20. Лист П. М. Доманицького батькам від 10 грудня 1908 р. // Ф. III-62130. 2 арк.

Державний архів Одеської області

21. Автобіографія О. О. Кочубинського // Ф. 157. Оп. 1. Спр. 43. 1 арк.
22. Дневник В. С. Маркова // Ф. 145. Оп. 1. Спр. 49. 107 арк.
23. Дневник В. С. Маркова // Ф. 145. Оп. 1. Спр. 50. 95 арк.
24. Котляревский П. П. Дневник // Ф. 335. Оп. 1. Спр. 1. 118 арк.
25. Коректура щоденника Соколова для записок Одеського товариства історії та старожитностей // Ф. 150. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 1–14.
26. Лист А. Армфельда П. О. Зеленому від 15.03.1872 р. // Ф. 162. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 20–21.
27. Лист А. Бертъє де Лагара А. І. Маркевичу від 10.09.1902 р. // Ф. 150. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 1.
28. Лист А. Нарбута М. І. Кузовкіну від 09.08.1908 р. // Ф. 186. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 43–44.
29. Лист архієпископа Інокентія Г. І. Соколову // Ф. 167. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15–16.
30. Лист Афанасьєва М. Г. Попруженку (б/д) // Ф. 157. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 6–7.
31. Лист В. В. Коренева Б. В. Едвардсу від 31.03.1910 р. // Ф. 154. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1–2.
32. Лист І. Бондаренка К. Бондаренко від 21.09.1901 р. // Ф. 187. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 118–119.

33. Лист І. Бондаренка К. Бондаренко від 30.10.1901 р. // Ф. 187. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 127.
 34. Лист І. Бондаренка К. Бондаренко від 11.05.1902 р. // Ф. 187. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 160–161.
 35. Лист І. Бондаренка К. Бондаренко від 08.07.1905 р. // Ф. 187. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 191–192.
 36. Лист М. Г. Попруженка М. І. Мойсеєву (б/д) // Ф. 159. Оп. 1. Спр. 22. 2 арк.
 37. Лист М. О. Гагаріної М. К. Павловському від 18.07.1854 р. // Ф. 141. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 57.
 38. Лист М. Корфа П. О. Зеленому від 20.02.1882 р. // Ф. 162. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 111.
 39. Лист О. С. Стурдзи М. К. Павловському від 14.10.1844 р. // Ф. 141. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 10.
 40. Лист О. С. Стурдзи М. К. Павловському від 19.06.1845 р. // Ф. 141. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 12–13.
 41. Лист О. С. Стурдзи М. К. Павловському від 25.09.1847 р. // Ф. 141. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 37–38.
 42. Лист П. Тулуба П. О. Зеленому // Ф. 162. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 64.
 43. Лист Т. Дибнер М. І. Кузовкіну від 01.08.1908 р. // Ф. 186. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 11.
 44. Лист секретаря Херсонської губерньської земської управи А. Руденка М. Г. Попруженку від 17.05.1915 р. // Ф. 157. Оп. 1. Спр. 96. 1 арк.
 45. Щоденник Соколова // Ф. 150. Оп. 1. Спр. 123. 11 арк.
- Державний архів Миколаївської області
46. Автобіографія Давида Марковича Кокизова // Ф. 483. Оп. 1. Спр. 1. 3 арк.
 47. Автобіографія Рюміна Володимира Володимировича // Ф.Р. 2859. Оп. 1. Спр. 1. 8 арк.
 48. Дневник В. В. Рюміна за 1892 год // Ф.Р. 2859. Оп. 1. Спр. 120. 61 арк.

49. Записная книжка Рюмина В. В. за 1900 год // Ф.Р. 2859. Оп. 1. Спр. 135. 92 арк.
50. Записная книжка Рюмина В. В. за 1904 год // Ф.Р. 2859. Оп. 1. Спр. 139. 91 арк.
51. Записная книжка Рюмина В. В. за 1904 год // Ф.Р. 2859. Оп. 1. Спр. 138. 62 арк.
52. Зиздо И. Д. Воспоминания о событиях в г. Одессе в начале восстания на броненосце «Потемкин» 14–16 июня 1905 года // Ф.Р. 3424. Оп. 1. Спр. 2. 9 арк.
53. Зиздо И. Д. Воспоминания по истории г. Вознесенска // Ф.Р. 3424. Оп. 1. Спр. 1. 99 арк.
54. Лист А. Ніковського М. Аркасу від 24 листопада 1906 р. // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 1–2.
55. Лист А. Ніковського М. Аркасу від 8 липня 1907 р. // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 3–4.
56. Лист А. Ніковського М. Аркасу від 27 серпня 1907 р. // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 5–6.
57. Лист А. Ніковського М. Аркасу від 6 січня 1908 р. // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 9.
58. Лист А. Ніковського М. Аркасу (б/д) // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 10.
59. Лист А. Фоменка М. Аркасу від 16 серпня 1908 р. // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 7–10.
60. Лист А. Фоменка М. Аркасу від 14 листопада 1908 р. // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 11.
61. Лист М. Аркаса М. Кропивницькому (б/д) // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5–6.
62. Лист М. Кропивницького М. Аркасу від 21 вересня 1898 р. // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 19.
63. Лист М. Кропивницького М. Аркасу від 18 вересня 1902 р. // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 49.

64. Лист М. Кропивницького М. Аркасу від 10 вересня 1908 р. // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 68.
65. Лист М. Кропивницького М. Аркасу (б/д) // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 73–75.
66. Лист Недолі М. Аркасу від 14 серпня 1907 р. // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–2.
67. Лист Недолі М. Аркасу (б/д) // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3–4.
68. Лист Недолі М. Аркасу від 8 червня 1908 р. // Ф. 468. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 5–6.
69. Материалы к биографии Василия Андреевича Страдомского, составленные его сыном Борисом Васильевичем по документам и личным воспоминаниям // Ф. 448. Оп. 1. Спр. 4. 32 арк.
70. Охотников Д. Автобиография // Ф.Р. 5567. Оп. 1. Спр. 1. 20 арк.
71. Письмо А. Гмырева Марии от 15 апреля 1907 г. // Ф. 451. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29–32.
72. Письмо В. А. Страдомского Елене и Татьяне Степановне от 11 августа 1874 г. // Ф. 448. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 7.
73. Письмо В. А. Страдомского Елене и Татьяне Степановне от 3 октября 1874 г. // Ф. 448. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 8–11.
74. Тимофеев Ф. Т. Воспоминания об обществе взаимного вспоможения занимающихся ремесленным трудом в г. Николаеве // Ф.Р. 5627. Оп. 1. Спр. 2. 119 арк.
75. Ярошенко-Картава К. Воспоминания о И. Е. Картаве // Ф.Р. 5768. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 11–12.

Державний архів Херсонської області

76. Автобиография Фаерман Екатерины Львовны // Ф.Р. 1233. Оп. 3. Спр. 1. 46 арк.
77. Вадон Б.Е. Вадоны в Херсоне. Воспоминания о семье Вадон // Ф.Р. 4009. Оп. 6. Спр. 6. 26 арк.

78. Вадон Б. Е. Французы на юге России. Семейная хроника // Ф.Р. 4009. Оп. 6. Спр. 1. 45 арк.
79. Воспоминания Надежды Тимофеевны Франжоли // Ф.Р. 318. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8–9.
80. Воспоминания народника-херсонца Чудновского С. об учебе в Херсонской гимназии в 60-х годах XIX ст. // Ф. 317. Оп. 1. Спр. 2. 16 арк.
81. Воспоминания херсонца Лукашевича А., семидесятника, народника об учебе в Херсонской гимназии // Ф. 317. Оп. 1. Спр. 3. 10 арк.
82. Ольховой Н. С. Размышления над прожитым // Ф.Р. 3654. Оп. 1. Спр. 1. 347 арк.
83. Письмо Фортус М. А. с рассказом о родителях // Ф.Р. 1233. Оп. 1. Спр. 3., Арк. 1–2.
84. Соловьев Л. П. Воспоминания о дореволюционном прошлом Херсона // Ф.Р. 944. Оп. 1. Спр. 5. 53 арк.
85. Соловьев Л. П. Воспоминания о родном Херсоне // Ф.Р. 944. Оп. 1. Спр. 2. 61 арк.

Відділ рукописів та рідкісних видань Одеської національної наукової
бібліотеки ім. М. Горького

86. Воспоминания о Е. А. Шевалева // Ф. 98/17. Спр. 1. 6 арк.
87. Дневник Георгия Попруженко // Ф. 40. Од. зб. 1. Арк. 117–134.
88. Ленц Н. И. Заметки относительно нашего семейства от 7 октября 1901 г. // Ф. 37. Од. зб. 1. 139 арк.
89. Лист М. Ємця М. Комарову від 1 жовтня 1912 р. // Ф. 28. Од. зб. 3. Арк. 2.
90. Лист М. М. Аркаса М. Ф. Комарову від 27 січня 1907 р. // Ф. 28/1. Од. зб. 1. Арк. 5–6.
91. Лист М. М. Аркаса М. Ф. Комарову від 4 лютого 1907 р. // Ф. 28/1. Од. зб. 1. Арк. 6.
92. Лист М. М. Аркаса М. Ф. Комарову (б/д) // Ф. 28/1. Од. зб. 1. Арк. 6–7.

93. Лист М.Ф. Лободовского М. Ф. Комарову (б/д) // Ф. 28. Од. зб. 5. Арк. 53.
94. Лист І. Тобілевича М. Комарову від 30 вересня 1902 р. // Ф. 28. Од. зб. 8. Арк. 15–16.
95. Лист С. Шелухіна М. Комарову від 5 березня 1900 р. // Ф. 28. Од. зб. 10. Арк. 6–9.
96. Лист М. Ф. Чернявського М. Ф. Комарову від 7 серпня 1898 р. // Ф. 28. Од. зб. 9. Арк. 2–4.
97. Лист М. Ф. Чернявського М. Ф. Комарову від 12 листопада 1900 р. // Ф. 28. Од. зб. 9. Арк. 5–8.
98. Письмо А. Д. Горемыкина А. И. Маркевичу от 6 марта 1901 г. // Ф. 45. Од. зб. 1. Арк. 54–59.
99. Письмо И. Генкеля А. Маркевичу от 7 октября 1901 г. // Ф. 45. Од. зб. 1. Арк. 61–62.
100. Письмо Н. Лакерди М. Розбергу от 20 марта 1834 г. // Ф. 36. Од. зб. 1. Арк. 3–4.
101. Яновская-Шевалева Е. Н. Воспоминания // Ф. 98/1. Спр. 1. 91 арк.
Відділ рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова
102. Автобиографические заметки Н.Н. Ланге (1893–1894 гг., 1913–1914 гг.) // Карт. 38. Од. зб. 369. Арк. 29–35.
Одеський історико-краєзнавчий музей
103. Автобиография Михаила Ивановича Ржепишевского // Инв. № Д-14353. 6 арк.
104. Воспоминания Литовченко Ивана Петровича // Инв. № Д-726. 13 арк.
105. Рудницкая Е. Л. Воспоминания о прошлом // Инв. № Д-873/5. 7 арк.

Одеський літературний музей

106. Автобиография Александра Давыдовича Брянского // КП 21302, Р-1970. 2 арк.

107. Автобиография Зои Антоновны Бабайцевой // НВ-20254. 1 арк.
108. Письмо Г. Финкельштейн А. Бориневичу от 17 апреля 1883 г. // КП 30132/5, Р-3143. 2 арк.
109. Письмо родителей А. Бориневичу от 24 января 1881 г. // КП 30202/1, Р - 3159. 2 арк.
110. Письмо родителей А. Бориневичу от 20 мая 1883 г. // КП 30202/2, Р - 3160. 2 арк.

Опубліковані джерела

111. Авдеева К. Еще отрывки из моих воспоминаний // Сын отечества : исторический и политический журнал. 1840. Т. 2. С. 303–352.
112. Автобиография И. И. Иванова // Південний захід. Одесика : історико-красназничий науковий альманах. 2013. Вип. 15. С. 198–202.
113. Акинфиев И. А. Иосиф Федорович Алдырев : по воспоминаниям товарища. Александровск, 1907. 37 с.
114. Аксаков И. С. Письма из Малороссии. М., 1982. Т. 3. С. 1–514.
115. Александр Сергеевич Даргомыжский : материалы для его биографии. 1813–1869 гг. // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: <http://memoirs.ru/rarhtml/1417ASDarg.htm> (дата звернення: 10.02.2014).
116. Алексеев А. А. Воспоминания артиста Императорских театров А. А. Алексеева // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: http://memoirs.ru/rarhtml/Alexeev_IV92_7.htm (дата звернення: 10.02.2014).
117. Амфитеатров А. Младенчество и первая юность Одессы в рассказах итальянцев-современников // Русская старина. 1914. Октябрь. Т. CLX. [Вырезка]. 9 с.
118. Арнольди А. И. Семейная хроника и мои воспоминания. Часть 2-я // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса. 2004. Вип. 3. Ч. 1. С. 17–74.

119. Афанасьев Н. Я. Воспоминания Н. Я. Афанасьева // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: http://memoirs.ru/rarhtml/Afanasyev_IV90_8.htm (дата звернення: 10.02.2014).
120. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. Ч. 1–2. СПб., 1861. 1863. 466 с.
121. Афанасьєв-Чужбинський О. Подорож у Південну Росію. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 469 с.
122. Бабель И. Э. Автобиография // Бабель И. Э. Одесские рассказы : очерки и рассказы. Одесса : Optimum, 2012. С. 7–8.
123. Бакунина Е. Воспоминания сестры милосердия Крестовоздвиженской общины (1854–1860) // Записки очевидца : воспоминания, дневники, письма / ред.-сост. М. Вострышев. М. : Современник, 1991. С. 5–184.
124. Баркер В. Б. Одесса и ее обитатели. Записки английского военнопленного в России : очерки. Одесса : Optimum, 2011. 166 с.
125. Батюшков К. Н. Сочинения : в 3 т. / СПб. : П. Н. Батюшков, 1886. Т. III. 804 с.
126. Бен-Ами М. Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в Талмуд-торе и Сиротском доме (1868–70 г.) // Еврейская старина. 1914. Вып. I. С. 62–77.
127. Бен-Ами М. Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в Талмуд-торе и Сиротском доме (1868–70 г.) // Еврейская старина. 1914. Вып. II. С. 247–261.
128. Бен-Ами М. Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в Талмуд-торе и Сиротском доме (1868–70 г.) // Еврейская старина. 1914. Вып. III–IV. С. 412–428.
129. «Бердянський літописець» Василь Крижанівський / упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константинова. Бердянськ–Київ–Едмонтон : Тандем–У, 2007. 300 с.
130. Бернов М. А. Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода. СПб., 1896. 220 с.

131. Болотов А. Памятник протекших времен, или Краткие исторические записки о бывших происшествиях и носившихся в народе слухах // Записки очевидца : воспоминания, дневники, письма / ред.-сост. М. Вострышев. М. : Современник, 1990. С. 6–276.
132. Боровой С. Воспоминания. М. : Еврейский университет в Москве, 1993. 384 с.
133. Браилко Н. Из воспоминаний и рассказов // Русский архив. 1897. № 6. С. 289–316.
134. Бродская А. Воспоминания о русском доме : Адольф Бродский, Петр Чайковский, Эдвард Григ в мемуарах, дневниках, письмах. М. ; Феодосия : Коктебель, 2006. 264 с.
135. Бунин И. А. Устами Буниных : дневники : в 2 т. / М. : Посев, 2004. Т. 1. 304 с.
136. Вадим Васильевич Пассек и его письма к И. И. Срезневскому (1837–1839) // Русская старина. 1893. Сентябрь. Т. LXXIX. С. 546–557.
137. Вадон Б. Е. Гибель французов в советской России. URL: http://krai.lib.kherson.ua/b_vadon.htm (дата звернення: 10.03.2013).
138. Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам. 1846–1881. СПб., 1887. 288 с.
139. Векслер И. Н. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2006. Т. 9. Ч. 2. С. 510–550.
140. Вигель Ф. Ф. Из «Записок» // Южная столица : Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. Одесса ; М. : Локид Премиум ; Локид-пресс, 2009. С. 69–94.
141. Волянская В. Между степью и морем : воспоминания. М. ; Екатеринбург : Домашний архив, 2009. 222 с.
142. Воронцов М. С. Записки губернатора : мемуары. Одесса : Оптимум, 2003. 198 с.

143. Воспоминание о пастырских путешествиях преосвященного Гавриила, архиепископа Херсонского и Таврического (в последствии Тверского) : некоторые отрывки моей биографии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1861. Ч. 4. № 22. С. 336–346.
144. Воспоминание праздника в Одессе 6 сентября 1837 г. Одесса, 1837. 12 с.
145. Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева. Одесса, 1897. 256 с.
146. Воспоминания Василия Борисовича Бланка // Русский архив. 1897. № 10. С. 173–236.
147. Воспоминания графа Леона Рошешуара, адъютанта герцога Ришелье, об Одессе и Новороссии. Одесса : Optimum, 2009. 157 с.
148. Воспоминания Ефима Ивановича Фесенко. Семейный альбом одесского издателя Е. И. Фесенко. Одесса : Одесская городская типография, 2007. 316 с.
149. Воспоминания старого исправника / сост. В. П. Селезнев. Верхнеднепровск, 1902. 144 с.
150. Всеволожский Н. Путешествие через южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 гг. М., 1839. 473 с.
151. Вяземский П. А. Записные книжки (1813–1848). М. : Изд-во АН СССР, 1963. 508 с.
152. Гавриил (В. Ф. Розанов). Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Одесса, 1851. 53 с.
153. Глинка Г. А. Письма из Юга // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: http://memoirs.ru/rarhtml/1480RS76_17_9.htm (дата звернения: 12.02.2014).
154. Гоголь в Одессе : статьи, письма, воспоминания / сост. А. Либин. Одесса : Optimum, 2014. 275 с.
155. Голомбиевский А. А. Дневник поездки по России // Русская старина. 1913. № 9. С. 492–528.

156. Городецкий М. И. Поездка в Холм, Подолию и Бессарабию. Путевые наброски // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: http://memoirs.ru/rarhtml/Gorodeck_IV90_12.htm (дата звернення: 10.02.2014).
157. Греллэ-де-Мобилье С. Дневник Греллэ-де-Мобилье. 1818 г. // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: <http://memoirs.ru/rarhtml/1310GrDeMobil.htm> (дата звернення: 08.02.2014).
158. Григорович В. Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра. – Одесса, 1874. 56 с.
159. Давидович С. От Одессы до Каира. Одесса, 1886. 140 с.
160. Дедлов В. Вокруг России. СПб., 1895. 587 с.
161. Делиева А. А. 1848–1998 г. 150 лет из жизни семьи Делиевых // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2006. Т. 9. Ч. 2. С. 554.
162. Десятидневная поездка на южный берег Крыма. Одесса, 1848. 70 с.
163. Дневник путешествия в южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштедта в 1773–1774 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. 1879. Т. 11. С. 180–228.
164. Долгорукий И. М. Славны бубны за горами или Путешествие мое кое-куда 1810 года. М., 1870. 355 с.
165. Дондуков-Корсаков А. М. Мои воспоминания. Часть II. // Старина и новизна. 1903. Кн. 6. С. 41–207.
166. Дорожные письма С. А. Юрьевича во время путешествия по России наследника цесаревича Александра Николаевича в 1837 году // Русский архив. 1887. № 6. С. 171–206.
167. Дорошевич В. М. Одесса, одесситы и одесситки. Фельетоны. Воспоминания о Дорошевиче. Одесса : ПЛАСКЕ, 2013. 352 с.

168. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) : науково-популярне видання. К. : Темпора, 2007. 272 с.
169. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. СПб., 1803–1805. 209 с.
170. Есипов Г. В. Путешествие императрицы Екатерины II в Южную Россию // Киевская старина. 1891. № 8. С. 237-251.
171. Є. О. Шевальов. Некролог // Чорноморська комуна. 1946. 21 травня. С. 4.
172. Желиховская В. По берегам Черного моря. (Из писем к подруге). М., 1908. 99 с.
173. Жуков К. Заметки в пути на южный берег Крыма. СПб., 1865. 84 с.
174. Жуковский В. А. Дневники // Баллады. Наль и Дамянти. Рустем и Зораб. Дневники. Письма. Воспоминания современников / сост., послесл. и прим. И. М. Семенко. М. : Правда, 1987. С. 317–362.
175. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России, в 1845 году. Ч. 1. URL: <http://knigafund.ru/books/55067/read#page1> (дата звернення: 16.03.2013).
176. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России, в 1845 году. Ч. 2. URL: http://my-shop.ru/_files/product/pdf/126/1258330.pdf (дата звернення: 16.03.2013).
177. Запрій О. О. Заповіт своєму поколінню... // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2005. Т. 5. Кн. 1. С. 183–260.
178. Записки графа Александра Ивановича Рибопьера // Русский архив. 1877. № 5. С. 5–36.
179. Записки графа М. Д. Бутурлина // Русский архив. 1897. № 5. Кн. 2. С. 5–74.
180. Записки Ивана Степановича Жиркевича, 1795–1848 гг. // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: http://memoirs.ru/rarhtml/1481RS76_17_10.htm (дата звернення: 02.02.2014).

181. Записки о России французского путешественника маркиза де Кюстина. М. : СП Интерпринт, 1990. 144 с.
182. Записки отставного генерал-майора Сергея Ивановича Мосалова. История моей жизни // Русский архив. 1905. Кн. I. С. 124-173.
183. Записки Сергея Григорьевича Волконского. СПб., 1902. 550 с.
184. Записки Э. С. Андреевского : в 3 т. Одесса, 1913–1914. Т. I. 1913. 374 с.
185. Записки Э. С. Андреевского : в 3 т. Одесса, 1913–1914. Т. II. 1914. 374 с.
186. Записки Э. С. Андреевского : в 3 т. Одесса, 1913–1914. Т. III. 1914. 376 с.
187. Зеленецкий К. Записки о бомбардировании Одессы 10-го апреля 1854 года. Одесса, 1855. 118 с.
188. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии // Вестник имп. Русского географического общества. 1857. Ч. 21. Кн. 5–6. 402 с.
189. Зеленецкий К. П. Жизнь в Одессе // Одесский альманах на 1839 год. Одесса, 1839. С. 167–197.
190. Из письма В. Г. Белинского о пребывании в Екатеринославе в 1846 г. 24 июня 1846 г. URL: http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=19 (дата звернення: 14.04.2013).
191. Из воспоминаний князя Виктора Ивановича Барятинского // Русский архив. 1905. № 1. С. 86–108.
192. Из воспоминаний о Новороссии // Одесские новости. 1904. 18 сентября. С. 4.
193. Из дальних лет. Воспоминания Т. П. Пассек. СПб., 1879. Т. II. 498 с.
194. Из книги Г. Петрова «Письма из Екатеринослава» // Весь Мариуполь. Мариуполь : Витязь, 2003. С. 38.
195. Из одесских воспоминаний П. Т. Морозова. URL: <http://runivers.ru/bookreader/book406307/#page/335/mode/1up> (дата звернення: 25.04.2014).
196. Из письма находившегося на русской службе болгарина Ивана Кишельского председателю Московского благотворительного комитета, ученому-слависту П. М. Погодину с предложением оказать помощь

- болгарским девушкам, желавшим получить образование в России от 30 сентября 1870 г. // Биография дружбы. М. : Прогресс ; София : Наука и искусство, 1984. С. 73–74.
197. Из прошлого Одессы : сборник статей / авт.-сост. Л. М. Де-Рибас. Одесса, 1894. 398 с.
 198. Картамышев К. Письмо из Одессы к А. К. Одесский вестник. 1854. 11 мая. С. 1–2.
 199. Катаев В. Собрание сочинений : в 10 т. / М. : Художественная литература, 1984. Т. 6. С. 245–444.
 200. Кауфман А. Е. За кулисами университета-юбиляра. (Из воспоминаний и бесед) // Голос минувшего. 1915. № 10. С. 165–178.
 201. Комаров Б. М. Мої університети // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : Моряк, 2007. Вип. 4. С. 73–85.
 202. Комаров Б. М. Мої університети // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : Сімекс-прінт, 2011. Вип. 6. Ч. 1. С. 158–191.
 203. Коншин Д. Рассказ о своей жизни... Запоріжжя, 2008. 272 с.
 204. Костанди К. Автобиография // Кириак Костанди и художники-греки в Одессе. Одесса : Друк, 2002. С. 28.
 205. Костанди К. Воспоминания об отце // Кириак Костанди и художники-греки в Одессе. Одесса : Друк, 2002. С. 35–41.
 206. Коцюбинський М. М. Твори : в 7 т. / К. : Наук. думка, 1974. Т. 5. 431 с.
 207. Краткие автобиографические записки офицера Черноморского флота Ивана Андреевича Полномочного (1764–1833) г. // Записки Одесского общества истории и древностей. 1889. Т. 15. С. 683–710.
 208. Кретчмер М. А. Воспоминания М. А. Кретчмера // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: http://memoirs.ru/rarhtml/Kret_IV88_3_4_5.htm (дата звернення: 12.11.2013).
 209. Кругляк Б. Воспоминания о жизни экстернов в Одессе // Еврейская старина. 1916. Т. IX. С. 276–299.

210. Куприна К. А. Куприн – мой отец. М. : Советская Россия, 1971. 256 с.
211. Лавренев Б. Собрание сочинений : в 6 т. / М. : Художественная литература, 1963. Т. 1. 316 с.
212. Лазурский В. Ф. История моей жизни / авт.-сост. : А. И. Бирштейн ; ред. : И. Голяева. Одесса : ВМВ, 2012. 367 с.
213. Лайялл Р. Путешествие по России, Крыму, Кавказу и Грузии // Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса : Optimum, 2012. С. 98–179.
214. Лафитт-Клаве Ж. Описание пути от Константинополя до Очакова. СПб., 1821. 92 с.
215. Левитский А. Из студенческих воспоминаний (Памяти А. И. Кирпичникова и А. И. Маркевича, профессоров Новороссийского университета // Вестник воспитания. 1906. № 8. С. 83–117.
216. Леонид Миронович Леонидов : воспоминания ; статьи ; беседы ; переписка ; записные книжки ; статьи и воспоминания о Л. М. Леонидове / сост., ред., ав. вступ. ст. и коммент. В. Я. Вилекин. М. : Искусство, 1960. 756 с.
217. Летопись Причерноморья. 1999. № 1. URL: <http://mycity.kherson.ua/journal/letopis1/puteshest.html> (дата звернення: 25.01.2013).
218. Линниченко И. А. А. И. Маркевич. Биографические воспоминания и список трудов. Одесса, 1904. 48 с.
219. Лист В. Г. Белінського до М. М. Щепкіна від 30 липня 1846 р. // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : Моряк, 2007. Вип. 4. С. 282–283.
220. Лист В. Г. Белінського до О. І. Герцена від 4 липня 1846 р. // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : Моряк, 2007. Вип. 4. С. 280–281.

221. Лист П. Куліша до П. Глібової від 26 липня 1860 р. // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса, 1997. Вип. 1. С. 39–40.
222. Лист П. О. Нілуса до Є. Й. Буковецького від 06.07.1909 р. // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : Моряк, 2007. Вип. 4. С. 112.
223. Лист П. О. Нілуса до Є. Й. Буковецького від 11.08.1909 р. // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : Моряк, 2007. Вип. 4. С. 114–115.
224. Личное письмо С. Х. Контениуса Э. О. Ришелье о планах поселения в 1804 году 600 семей колонистов, о его желаниии видеть Ришелье начальником над иностранными поселениями, о болезни Контениуса от 6 февраля 1804 г. // Контениус Самуїл Христоянович про іноземну колонізацію Південної Росії : збірка документів. 1801–1829 рр. / укл. і ред. О. В. Айсфельд. Одеса : Астропринт, 2003. С. 93-95.
225. Лях Д. З. Спогади про життя моє // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2006. Т. 9. Ч. 2. С. 103–159.
226. М. А. Д. Г. Письмо из Одессы // Русское слово. 1860. № 6. С. 1–10.
227. Максимович М. Письма о Кieverе и воспоминание о Тавриде. СПб., 1871. 156 с.
228. Маркевич А. Поправки и дополнения к статье «Профессоры братья Бруны» // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: <http://memoirs.ru/rarhtml/1263Markevic.htm> (дата звернення: 21.03.2014).
229. Маркевич М. Т. Еще слова два о жизни в Одессе // Одесский альманах на 1839 год. Одесса, 1839. С. 482–497.
230. Меликсет-Беков Л. М. Одесса в 20-х годах XIX столетия по описанию патера Миная Медичи. Одесса, 1914. 4 с.
231. Мемуари Михайла Алексеєва // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2005. Т. 5. Кн. 2. С. 489–770.

232. Мемуары и воспоминания генерала от кавалерии Стефана Александровича Венеровского. СПб., 1908. 180 с.
233. Мемуары К. А. Роццаховского времени освобождения крестьян // Киевская старина. 1887. Т. XVIII. С. 396–450.
234. Мемуары Л. Р. Когана // Південний захід. Одесика. Історико-красназнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2013. Вип. 15. С. 202–204.
235. Милошевич Н. С. Из записок севастопольца. СПб., 1904. 148 с.
236. Михайловский-Данилевский А. И. Записки А. И. Михайловского-Данилевского. 1818 год // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: http://memoirs.ru/rarhtml/Mih_Danil_IV92_5.htm (дата звернення: 24.01.2014).
237. Младенцев Э. Три недели в Одессе летом 1851 года // Москвитянин. 1852. № 5. Кн. 1. С. 19–45.
238. Модестов В. От Одессы до Марселя // Русское обозрение. 1892. Т. 4. С. 20–58.
239. Мои записки (Записки неизвестного об Одессе) // Одесский вестник. 1827. 6 июля. С. 208–209.
240. Молодик М. В. Спомини // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2005. Т. 5. Кн. 1. С. 321–376.
241. Молчанов А. Н. Письма из Новороссийского края. Одесса, 1884. 48 с.
242. Морозов П. Одесса в 1830 г. // Одесский альманах на 1831 год. Одесса, 1831. С. 45–73.
243. Мортон Э. Одесса, какая она есть. Записки путешественника. Одесса : Optimum, 2012. 182 с.
244. Муравьев-Апостол И. М. Путешествие по Тавриде в 1820 году. СПб., 1823. 316 с.
245. Муромцева-Бунина В. Жизнь Бунина // Записки очевидца : воспоминания, дневники / сост. М. Вострышев. М. : Современник, 1991. С. 185–406.

246. Неводчиков Н. Воспоминание об Екатерине Александровне Хитрово // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1864. №. 3. С. 118–128 ; № 5. С. 260–281 ; № 7. С. 348–370.
247. Николай Никифорович Мурзакевич. Автобиография. СПб, 1886. 234 с.
248. Нильский А. А. Из воспоминаний артиста А. А. Нильского // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: http://memoirs.ru/rarhtml/Nilski_IV_93_12.htm (дата звернення: 24.01.2014).
249. Новоросійський університет у спогадах сучасників : збірник спогадів / автор-укладач Ф. О. Самойлов. Одеса : Астропринт, 1999. 296 с.
250. Норенберг А. Одесса-Париж-Москва. Воспоминания художника. М. ; Иерусалим : Мосты культуры ; Гешарим, 2010. 616 с.
251. Образцов С. По ступенькам памяти. М. : Советский писатель, 1987. 368 с.
252. Одесса / пер. с нем. из «Berliner Figaro» К. Гехт // Одесский вестник. 1836. № 103. С. 1219–1227.
253. Одесский альманах на 1839 год. Одесса, 1839. 624 с.
254. Одесский альманах на 1840 год. Одесса, 1839. 708 с.
255. Олеша Ю. Ни дня без строчки. Из записных книжек. М. : Советская Россия, 1965. 304 с.
256. Палатин. Одесские события 1854 года. Из записок очевидца // Русский вестник. 1877. Январь. С. 325–370.
257. Палимпсестов И. Мои воспоминания. М. : Тип. А. Гатцука, 1879. 164 с.
258. Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах. М. : Наука, 1999. 246 с.
259. Памяти проф. Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков, 1905. 78 с.
260. Пастернак Л. О. Записи разных лет. М. : Советский художник, 1975. 288 с.

261. Печерин В. С. Оправдание моей жизни. Памятные записки // Наше Наследие. 1989. № 1. С. 61–77.
262. Пинкертон Р. Россия, или разнообразные заметки о прошлом и настоящем страны и ее жителях // Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса : Optimum, 2012. С. 180–217.
263. Письма одного путешественника из Полуденной России. М., 1810. 292 с.
264. Письма гр. Р. С. Эдлинг к В. Г. Теплякову // Русский библиофил. Петроград, 1916. Вып. V. С. 18–28.
265. Письма П. А. Нилуса Е. И. Буковецкому 1908–1917 // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : Моряк, 2007. Вип. 4. С. 108–140.
266. Письма П. Т. Морозова к А. Г. Тройницкому // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: http://memoirs.ru/rarhtml/1460RS1897_1.htm (дата звернення: 20.02.2015).
267. Письма Саши Красного // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : Моряк, 2007. Вип. 4. С. 205–208.
268. Письмо А. О. Зеньковского Г. В. Нечаеву от 23 августа 1849 г. // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2003. Т. 3. С. 329–330.
269. Письмо из Одессы к... // Одесский альманах на 1831 год. Одесса, 1831. С. 386–405.
270. Письмо М. П. Розберга Н. И. Розанову от 3 апреля 1830 года // Русский архив. 1900. № 6. С. 199–201.
271. Пирогов Н. И. Собрание сочинений : в 8 т. / М. : Медгиз, 1962. Т. VIII. С. 53–64.
272. Письмо сардинского посла барона де-ла-Турбия о России 1796 года // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М. : Университетская типография, 1900. Книга 4. С. 1–22. URL: <http://runivers.ru/bookreader/book474079/#page/77/mode/1up> (дата звернення: 15.07.2016).

273. «Пишу тебе, мой ангельский друг...» (Из эпистолярного наследия начала XIX века) / состав.: С. Абросимова, А. Бойко. Запорожье : Тандем-У, 1997. 146 с.
274. Преосвященного Гавриила, архиепископа Херсонского и Таврического (в последствии Тверского) : некоторые отрывки моей биографии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1861. Ч. 4. № 23. С. 399–412.
275. Прогулка по Новороссийскому краю. Письма к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник. 1827. 6 августа. С. 245.
276. Прогулка по Новороссийскому краю. Письма к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник. 1827. 10 августа. С. 249–250.
277. Прогулка по Новороссийскому краю. Письма к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник. 1827. 3 сентября. С. 276–277.
278. Прогулка по Новороссийскому краю. Письма к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник. 1827. 17 сентября. С. 292–293.
279. Прогулка по Новороссийскому краю. Письма к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник. 1827. 5 октября. С. 312–313.
280. Прогулка по Новороссийскому краю. Письма к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник. 1827. 23 ноября. С. 365.
281. Прогулка по Новороссийскому краю. Письма к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник. 1827. 30 ноября. С. 376–377.
282. Прогулка по Новороссийскому краю. Письма к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник. 1827. 10 декабря. С. 389.
283. Прогулка по Новороссийскому краю. Письма к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник. 1827. 14 декабря. С. 391–393.
284. Прогулка по Новороссийскому краю. Письма к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник. 1827. 17 декабря. С. 396–397.
285. Прогулка по Новороссийскому краю. Письма к издателю «Одесского вестника» // Одесский вестник. 1827. 24 декабря. С. 404–406.

286. Продолжение путевых записок по многим российским губерниям, 1820-го и начала 1821-го, статского советника Гавриила Геракова. СПб., 1830. 232 с.
287. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году, Павлом Сумароковым с историческим и топографическим описанием. М. : Университетская типография, 1800. 250 с.
288. Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии, архимандрита Иакова Вечеркова // Летопись Екатеринославской архивной комиссии. Екатеринослав, 1910. Вып. 6. С. 38–88.
289. Путевые записки по многим российским губерниям статского советника Гавриила Геракова. СПб., 1828. 172 с.
290. Путевые письма Н. М. Лонгинова // Русский архив. 1905. Т. 3. Ч. XII. С. 549-572.
291. Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. URL: <http://knigafund.ru/books/39531/read> (дата звернения: 10.06.2013).
292. Путешествие в Южную Россию и Крым, через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году Анатолием Демидовым. М. : Типография Александра Семена, 1853. 543 с.
293. Путешествие его императорского высочества великого князя Николая Павловича по России и за границей 1816–1817 гг. (Из памятных записок Григория Андреевича Глинки) // Русский архив. 1877. № 5. С. 182–220.
294. Путешествие его императорского высочества великого князя Николая Павловича по России и за границей 1816–1817 гг. (Из памятных записок Григория Андреевича Глинки) // Русский архив. 1877. № 5. С. 241–264.
295. Рагозина Е. А. Из дневника русской в Турции перед войной 1877–1878 гг. // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: http://memoirs.ru/rarhtml/Ragoz_RS10_141.htm (дата звернения: 20.02.2015).

296. Рубель В. Історія... // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : ТанDEM–У, 2005. Т. 5. Кн. 1. С. 101–182.
297. Рудницький М. І. Оформлення гніву // Чорноморська комуна. 1967. 2 липня. С. 2.
298. Сало С. Спогади (1899–1946 рр.) / упоряд. С. Білівненко, Т. Молдавська. К., 2014. 110 с.
299. Сафонов С. Описание чумы постигшей Одессу в 1837 году. Одесса, 1838. 136 с.
300. Свиньин П. П. Одесса // Южная столица : Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. Одесса ; М. : Локид Премиум ; Локид-пресс, 2009. С. 191–204.
301. Севастопольские письма Н. И. Пирогова и его письма, относящиеся к Крымской войне // Пирогов Н. И. Собрание сочинений : в 8 т. / М. : Медгиз, 1957-1962. Т. VI. 1961. С. 311–403.
302. Сенковский О. И. Дневник путешествия из Вильно через Одессу в Стамбул // Южная столица : Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. Одесса ; М. : Локид Премиум ; Локид-пресс, 2009. С. 57–63.
303. Сикар Ш. Письма об Одессе. СПб., 1818. 156 с.
304. Скалон С. В. Воспоминания С. В. Скалон (урожденной Капнист) // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: http://memoirs.ru/rarhtml/Skalon_IV91_6.htm (дата звернення: 12.02.2015).
305. Скальковский К. Воспоминания молодости (по морю житейскому). СПб., 1906. 412 с.
306. Смирнова А. Мои 100 лет. Иваново : ГРАНАТ, 2007. 246 с.
307. Смирнова А. О. Записки // Русский архив. 1895. Кн. 2. № 5. С. 17-27.
308. Спогади В. А. Луцинського про маєток Попових (м. Василівка) та м. Олександрівськ // Спогади Луцинських : дворянська родина на зламі епох / упор. : А. Г. Олененко, В. М. Стойчев, В. М. Філас, Г. І. Шаповалов. Василівка ; Запоріжжя, 2013. С. 12–168.

309. Стефенс Д. Л. Рассказы о путешествиях по Греции, Турции, России и Польше // Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса : Optimum, 2012. С. 218–259.
310. Сумароков А. Воспоминания об одесском ришельевском лицее с 1820 по 1828 г. // Одесский вестник. 1885. 15 ноября. С. 1–2.
311. Сумароков А. Воспоминания об одесском ришельевском лицее с 1820 по 1828 г. // Одесский вестник. 1885. 20 ноября. С. 1–2.
312. Сумароков А. Воспоминания об одесском ришельевском лицее с 1820 по 1828 г. // Одесский вестник. 1885. 29 ноября. С. 1–2.
313. Сумароков А. Воспоминания об одесском ришельевском лицее с 1820 по 1828 г. // Одесский вестник. 1885. 30 ноября. С. 1–2.
314. Сумароков А. Воспоминания об одесском ришельевском лицее с 1820 по 1828 г. // Одесский вестник. 1885. 19 декабря. С. 3.
315. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году // Первые книги Одессы. Одесса : Optimum, 2011. С. 71–84.
316. Тарасов Д. К. Воспоминания моей жизни, Записки почетного лейб-хирурга Д. К. Тарасова. 1782–1866 // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: <http://memoirs.ru/rarhtml/1179Tarasov.htm> (дата звернення: 12.11.2014).
317. Тарле Е. В. Воспоминания об учебе в Херсонской гимназии // Український історичний журнал. 1957. № 1. Липень–серпень. С. 130–133.
318. Тепляков В. Письмо из Крыма к М. И. Л. от 3 августа 1830 г. // Одесский альманах на 1831 год. Одесса, 1831. С. 110–131.
319. Три письма А. П. Зонтаг из Одессы. 1843 г. // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : 1997. Вип. 1. С. 22–24.
320. Утесов Л. Спасибо, сердце! М. : Вагриус, 2000. 366 с.
321. Фаресов А. На благодатном юге // Исторический вестник. 1913. Июль. С. 269–297.

322. Феодосьев С. М. Принц Шарль де Нассау-Зіген в історії Херсона // Південний архів : зб. наук. пр. Історичні науки. Херсон : Айлант, 2001. Вип. 5. С.75–78.
323. Филиппов М. А. Профессоры братья Бруны. Из воспоминаний М. А. Филиппова // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: <http://memoirs.ru/rarhtml/1262Filippov.htm> (дата звернення: 15.03.2014).
324. Фрагменты дневника отца и сына Драго // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : ПЛАСКЕ, 2004. Вип. 3. Ч. 1. С. 81–93.
325. Христофорович-Лобко И. Очерки Мариупольского округа // Ведомости Таганрогского градоначальства. 1871. № 36. С. 218 ; № 38. С. 223 ; № 48. С. 253–254.
326. Чабан М. У старому Катеринославі (1905–1920 рр.) : хрестоматія : місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2001. 360 с.
327. Черемисинов В. Нападение англо-французского флота на Одессу в 1854 году. Одесса, 1904. 34 с.
328. Чижевич О. О. Город Одесса и одесское общество (Воспоминания одесского старожила) // Южная столица : Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. Одесса ; М. : Локид Премиум ; Локид-пресс, 2009. С. 387–394.
329. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). К. : Темпора, 2003. 416 с.
330. Чудновский С. Отрывки из воспоминаний 1872–1873 гг. // Исторический сборник. 1907. № 1, «Наша страна». С. 329–376.
331. Чуковский К. И. Дневник (1901–1929). М. : Советский писатель, 1991. 544 с.
332. Чуковский К. Из воспоминаний. М. : Советский писатель, 1958. 364 с.
333. Шостак А. И. О младенчестве Одессы. Одесса, 1844. 12 с.

334. Щербинин М. П. Биография генерал-фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова. СПб., 1858. 354 с.
335. Щербинин М. П. Кн. М. С. Воронцов и Н. Н. Муравьев. (Из служебных воспоминаний М. П. Щербинина) // Русские мемуары. Россия в дневниках и воспоминаниях. URL: <http://memoirs.ru/rarhtml/1328Sherbinin.htm> (дата звернення: 18.03.2014).
336. Щоденник Івана Ярошенка // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. Т. 5. Кн. 1. С. 261–320.
337. Южная столица : Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. Одесса ; М. : Локид Премиум ; Локид-пресс, 2009. 544 с.
338. N.N. Картина сельских школ ведомства Министерства государственных имуществ ** уезда // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1861. № 5. С. 370–384.
339. Clark E.D. Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. London, 1813. 802 p.
340. Holderness M. Journey from Riga to the Crimea: with some account of the manners and customs of the colonists of New Russia. London, 1823. 316 p.
341. Janiszewski E. Wspomnienia odessity. 1894–1916. Wroclaw, 1987. 324 p.
342. Jez T.T. Ze wspomnien odesskich. Warszawa, 1893. 55 p.
343. Guthrie M. A tour. Perfomed in the years 1795-1796 through the Taurida, or Crimea, the antient kingdom of Bosphorus, the once-powerful republic of Tauric Cherson, and all the other countries on the North shore of the Euxine, ceded to Russia by the peace of Kainardgi and Jassy. London, 1802. 446 p.
344. Kraszewski J.I. Wspominka Odessy, Jedyssanu i Budzaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843. Od 22 czerwca do 11 września (w 3 t.) / Wilno, 1845. Т. 2. 313 p.
345. Memoire sur le commerce des ports de la Nouvelle-Russie, de la Moldavie et de la Valachie par Jules de Hagemester. Odessa, Simpheropol, 1835. 207 p.

346. Montandon C. H. Guide du voyageur en Crimée orné de cartes, de plans, de vues et de vignettes, et précédé d'une introduction sur les différentes manières de se rendre d'Odessa en Crimée. Odessa, 1834. 300 p.
347. Reuilly J. Voyage en Crimee et sur les bords de la mer noire. Paris, 1806. 303 p.
348. Travels in Turkey, Italy and Russia, during the years 1803, 1804, 1805 and 1806 with an account of some of the Greek islands by Thomas Macgill. Vol. I. London, 1808. 270 p.
349. Travels in Turkey, Italy and Russia, during the years 1803, 1804, 1805 and 1806 with an account of some of the Greek islands by Thomas Macgill. Vol. II. London, 1808. 240 p.
350. Voyage dans la Russie meridionale, et particulierement dans les provinces situez au-dela du Caucase, fait depuis 1820 jusqu'en 1824 par le chevalier Gamba, consul du Roi a Tiflis. Paris, 1826. 222 p.
351. Voyage de Moscou a Vienne, par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt; ou lettres adressees a Jules Griffith, par le comte de Lagarde. Paris, 1824. 440 p.

Література

352. Абрамов В. А. Письма П. А. Нилуса Е. И. Буковецкому 1908–1917 / В. А. Абрамов // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : Моряк, 2007. Вип. 4. С. 105–107.
353. Андреев В. Й. Н. Векслер та його мемуари «Херсон и его жители» / В. Андреев // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем– У, 2006. Т. 9. Ч. 2. С. 15–17.
354. Арабаджи С. С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст. : джерелознавчий аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Маріуполь, 2012. 262 с.
355. Ассман А. Простори спогади. Форми та трансформації культурної пам'яті. К. : Ніка-Центр, 2012. 440 с.

356. Афанасьев А. К. Частные письма Таврического губернатора А. И. Казначеева М. С. Воронцову. 1828–1837 гг. (Из собрания ОПИ ГИМ) // Воронцовский сборник : сборник научных статей. Одесса : Негоциант, 2009. Вып. 2. С. 4–11.
357. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его до пути культуры. К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. 118 с.
358. Барг М. А. Эпохи и идеи : Становление историзма. М. : Мысль, 1987. 348 с.
359. Баханов К. А. Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского. Запорожье : Просвіта, 2002. 218 с.
360. Бачинська О. Одеський період Федора Андрійовича Щербини (за матеріалами Державного архіву Одеського області) // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2013. Вип. 15. С. 178–190.
361. Башкатова С. А. Одесса – и горечь, и любовь, и встречи (Саша Красный) // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : Моряк, 2007. Вип. 4. С. 189–205.
362. Білівненко С. М. Джерела з історії відкупів Півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2008. 221 с.
363. Блок М. Апология истории или ремесло историка. М. : Наука, 1973. 178 с.
364. Бойко А. Археографічні особливості мемуарів // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2006. Т. 9. Ч. 2. С. 96–102.
365. Бойко А. В. Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2001. 507 с.
366. Бориневич А. Императрица Екатерина II. Новороссия и Одесса // Прошлое и настоящее Одессы : очерки. Одесса : Optimum, 2012. С. 86–123.

367. Брицький П. П., Бочан П. О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці : Технодрук, 2011. 308 с.
368. Бунин в Одессе : літературно-краєведческий справочник / сост.: Панасенко Н. Н. Одесса : Оптимум, 2002. 62 с.
369. Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение : Теория. Методология. Методика. К. : Вища школа, 1984. 319 с.
370. Васильев К. Лидер русской гигиенической школы Григорий Витальевич Хлопин (1863–1929) : одесский период жизни и деятельности / К. Васильев // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2013. Вип. 15. С. 236–257.
371. Вінцовський Т. С., Мисечко А. І. До одеського періоду життя прем'єр-міністра УНР В. М. Чехівського // Записки історичного факультету. 2007. Вип. 18. С. 78–90.
372. Вінтоняк О. М. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів ; Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1995. 141 с.
373. Водотика С. Г., Водотика Т. С. Використання мемуарів на уроках історії : Херсонщина 1900–1921 р.р. у спогадах наших земляків // Таврійський вісник освіти. 2003. № 2. С. 31–45.
374. Волониць В. С., Гедьо А. В. Делієва Олександра Агафонівна і її мемуари «1848–1998 р. 150 років з життя родини Делієвих» // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2006. Т. 9. Ч. 2. С. 18.
375. Воронов В. І. Джерелознавство історії України : курс лекцій. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 336 с.
376. Вискребенцева С. Т. «Человек с большим сердцем» (К 150-летию со дня рождения В. Г. Короленко) // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса: ПЛАСКЕ, 2004. Вип. 3. Ч. 1. С. 104–118.

377. Гедьо А. В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст. : джерелознавчий аспект. Донецьк : ДонНУ, 2006. 399 с.
378. Гедьо А. В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII–XIX ст. : джерелознавчий аспект : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Донецьк, 2006. 431 с.
379. Гедьо А. В., Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII – початку XX ст. // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : ВІР УАН, 2013. Вип. 73 (№ 6). С. 99–101.
380. Гедьо А. В., Шажко А. С. Матеріали особового походження як інформативне джерело з історії іноземців Південної України. URL: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2011_64/ist/ist7.pdf (дата звернення: 26.01.2013).
381. Гедьо А. В., Кухлев А. С. Французи Півдня України за мемуарами Б.Є. Вадона // Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 1 (51). С. 21–27.
382. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914. К. : КРИТИКА, 1999. 384 с.
383. Гінріхс Я. П. Міф Одеси. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 182 с.
384. Гоголіна Т. О. Фонд сім'ї Шевальових у рукописному зібранні ОДНБ ім. М. Горького // Скарбниця культури: зб. ст. Одеса : ОДНБ ім. М. Горького, 2004. Вип. 3. С. 187–197.
385. Головка Ю. І. Джерела з історії митниць Південної України (1775–1819 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2004. 228 с.
386. Гончаров В. В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861–1917 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2005. 233 с.
387. Гончарук Т. Епідемія чуми на Півдні України 1812–1814 рр. : стан розробки теми // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2013. № 12. С. 10–12.

388. Гребцова І. С., Накаєва С. А. Нариси розвитку жіночого благодійного руху на півдні Російської імперії (перша половина ХІХ ст.). Одеса : Астропринт, 2007. 280 с.
389. Гребцова І. С. Становлення державного піклування та громадської добродійності в Одесі в кінці ХVІІІ – 60-і рр. ХІХ ст. Одеса : Астропринт, 2006. 320 с.
390. Громенко С.В. Stepy, morze i gory : Польские путешественники конца ХVІІІ – начала ХХ века о Крыме. Симферополь : Антиква, 2011. 304 с.
391. Демченко Т. Драма українського відродження: рефлексія сільського інтелігента // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : ТанDEM-У, 2006. Т. 9. Ч. 2. С. 22–26.
392. Державний архів Одеської області : путівник / упоряд. В. Ф. Онопрієнко. Одеса : Прес-кур'єр, 2012. Вип. 1. 292 с.
393. Дмитриев С. С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины ХІХ в. // Источниковедение истории СССР ХІХ – начала ХХ в. : уч. пос. для ист. фак. М., 1970. С. 346–386.
394. Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР. К. : Вища школа, 1986. 239 с.
395. Донцова Т. Е. Окошко в «старую Одессу» // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : ПЛАСКЕ, 2004. Вип. 3. Ч. 1. С. 75– 80.
396. Дружинина Е. И. Возникновение городов на Юге Украины и в США : общее и особенное // Новая и новейшая история. 1976. № 2. С. 69–76.
397. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. М. : Изд-во АН СССР, 1959. 280 с.
398. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. М. : Наука, 1970. 384 с.
399. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. М. : Наука, 1981. 216 с.

400. Дьомін О. Б. На початку шляху історика : навчання Є. В. Тарле у Новоросійському університеті // Записки історичного факультету. 2003. Вип. 14. С. 275–280.
401. Закіпна Г. В. Духовний спадкоємець // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : Моряк, 2007. Вип. 4. С. 61–72.
402. Закіпна Г. В. Перший український друкар Одеси // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : ПЛАСКЕ, 2004. Вип. 3. Ч. 1. С. 131–147.
403. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях : аннотированный указатель книг и публикаций в журналах : в 5 т. / ред. П. А. Зайончковский. М. : Книга : Книжная палата, 1978. Т. 2. 367 с.
404. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях : аннотированный указатель книг и публикаций в журналах : в 5 т. / ред. П. А. Зайончковский. – М. : Книга : Книжная палата, 1976. Т. 1. 301 с.
405. Источниковедение : Теория. История. Метод. Источники российской истории : учебное пособие / И. Н. Данилевский и др. М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.
406. Історичне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура та ін. К. : Либідь, 2002. 488 с.
407. Казьмірчук М. Г. Джерела особового походження. К. : Логос, 2010. 242 с.
408. Каушлиев Г. С. Британские путешественники в Одессе и на юге России // Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса : Optimum, 2012. С. 260–277.
409. Каушлиєв Г. Краєзнавчі студії вітчизняних мандрівників в Криму (30– 50-і рр. ХІХ ст.) // Краєзнавство. 2011. № 2. С. 10.
410. Кирпичников А. И., Маркевич А. И. Прошлое и настоящее Одессы // Прошлое и настоящее Одессы : очерки. Одесса : Optimum, 2012. С. 20–85.

411. Климчук А. «З вражень одеських» Мар'яна Дубецького // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2013. Вип. 16. С. 236–239.
412. Козаченко О. М. Одеса в житті М. І. Костомарова // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : Сімекс-прінт, 2011. Вип. 6. Ч. 1. С. 138–147.
413. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/13.pdf> (дата звернення: 12.04.2013).
414. Константінова В. М. Урбанізація : південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя : АА Тандем, 2010. 596 с.
415. Косенко О. В. Джерельно-інформаційний потенціал особових архівних фондів : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. К., 2009. 211 с.
416. Кравець Т. В. М. М. Аркас як провідний діяч українського національного відродження // Записки історичного факультету. 2010. Вип. 21. С. 110–118.
417. Кривохатская О. Восстание на броненосце «Князь Потемкин Таврический» и тайна семейного архива // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2011. № 10. С. 74–79.
418. Кузовова Н. М. Особовий фонд Євгена Горностаєва у Держархіві Херсонської області. URL: http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/au/2011_4/AU_4/14.pdf (дата звернення 22.06.2015).
419. Кузьменко Т. А., Гордійчук Г. М. Документальна скарбниця державного архіву Херсонської області. Фонди особового походження як джерело краєзнавчих досліджень. URL: <http://archives.gov.ua/Publicat/References/Kuzmenko.php> (дата звернення 10.01.2013).
420. Кухлев А. С. Источниковедческий анализ материалов личного происхождения как источника по истории городов Юга Российской империи конца XVIII – начала XX в. // Социально-гуманитарный вестник Юга России. № 1 (44). 2014. С. 8–12.

421. Кухлев А. С. Матеріали особового походження родини Шевальових (кінець XIX – кінець XX ст.) // Вісник Донецького національного університету. 2015. № 1. Серія Б : Гуманітарні науки. С. 477–483.
422. Кухлев А. С. Матеріали особового походження фондів Державного архіву Херсонської області як джерело з історії Південної України (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Грані історії : зб. наук. пр. Артемівськ : Вид-во ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2015. Вип. 8. С. 80–88.
423. Кухлев А. С. Південноукраїнські міста в нарративних матеріалах XIX ст. // Історичні і політологічні дослідження. 2014. № 3–4 (57–58). С. 157–165.
424. Кухлев А. С. Південь України очима жінок : аналіз нарративних матеріалів XIX – початку XX ст. // Вісник Донецького національного університету. 2014. № 1–2. Серія Б : Гуманітарні науки. С. 327–332.
425. Кухлев А. С. Повітове місто Бердянськ та його мешканці в щоденниках В. К. Крижанівського // Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 4 (54). С. 40–46.
426. Кухлев А. С. Фонди особового походження Державного архіву Миколаївської області як джерело з історії Південної України (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Вісник Маріупольського державного університету. 2015. Вип. 13–14. Сер. : Історія. Політологія. С. 105–113.
427. Левченко В. З історії українського театру : бенефіси Марії Заньковецької в Одесі // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2013. Вип. 16. С. 240–251.
428. Левченко В. Из истории исторической науки : профессор Николай Афанасьевич Соколов (1886-1953) // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Optimum, 2008. Вип. 6. С. 227–247.
429. Лях С. Мемуари Данила Захаровича Ляха // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2006. Т. 9. Ч. 2. С. 8–9.

430. Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер и др. ; пер. с англ. Х. : Гуманитарный Центр, 2009. 356 с.
431. Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (к постановке проблемы) // История СССР. 1979. № 6. С. 55–70.
432. Мирошниченко В. А. И. А. Линниченко о А. И. Маркевиче // Записки історичного факультету. 1998. Вип. 7. С. 146–149.
433. Мисечко А. І. Віталій Гаврилович Боровик // Записки історичного факультету. 1999. Вип. 9. С. 132–136.
434. Мисечко А. І. Володимир Антонович та Одеса (до 170-річчя від дня народження) // Записки історичного факультету. 2013. Вип. 14. С. 135–146.
435. Музичко О. Лист ялтинця К. Войтенка до одесита М. Комарова – матеріал до дослідження соціальної бази українського національного руху на Півдні України // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2012. Вип. 13. С. 239–246.
436. Музичко О. Мемуари представників російської еміграції 1920-1930-х років як джерело вивчення історії Одеського Новоросійського університету // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 5. Одеса : Optimum, 2008. С. 102–121.
437. Музичко О. Одеська інтелігенція на зламі епох : професори Іван Линниченко та Володимир Лазурський в історії Одеси // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2009. Вип. 7. С. 55–84.
438. Музичко О. Одеський історик Іван Бондаренко: науковець у лещатах громадськості // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2010. Вип. 9. С. 128–150.
439. Музычко А. Грузинский историк Симон Лукич Авалиани в научной и общественной жизни Одессы начала XX ст. // Південний захід. Одесика :

- історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2009. Вип. 8. С. 150–172.
440. Музычко А. Историк Иван Георгиевич Перетяткович в научно-педагогической деятельности жизни Одессы конца XIX – начала XX в. // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2010. Вип. 10. С. 198–216.
441. Музычко А. Одесский период карьеры профессора Ивана Ивановича Иванова : консерватор против революционного хаоса // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2013. Вип. 15. С. 191–205.
442. Мурзакевич Н. Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым // Прошлое и настоящее Одессы : очерки. Одесса : Optimum, 2012. С. 198–226.
443. Непомнящий А. А. Бібліографічна спадщина історико-етнографічних досліджень Криму в кінці XVIII – на початку XX століть : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.08. Симферопіль, 2001. 705 с.
444. Никифоренко Н. О. Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Донецьк, 2000. 256 с.
445. Панасенко Н. Чуковский в Одессе // Дерибасовская-Ришельевская : литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах. 2002. Вып. 4 (11). С. 196–219.
446. Парнис А. «В Одессе, а это было в Одессе...» // Дерибасовская-Ришельевская : литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах. 2000. Вып. 1. С. 39–42.
447. Першина З. В. О. В. Суворов і Одеса (Джерелознавчі нотатки) // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1999. Вип. 8. С. 209–216.

448. Петришина Л. В. Микола Аркас про одеську «Просвіту» // Інтелігенція і влада : збірник наукових праць. Одеса : Астропринт, 2002. Вип. 1 (2). Ч. II. С. 120–124.
449. Самойлов Ф. Историко-филологический факультет Новороссийского университета в воспоминаниях современников // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Optimum, 2006. Вип. 2. С. 44–57.
450. Самойлов Ф. Материалы личных фондов Государственного архива Одесской области как источник изучения истории императорского Новороссийского университета // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2010. Вип. 10. С. 41–55.
451. Санцевич А. В. Використання документів особових архівних фондів у краєзнавчій роботі // Архіви України. 1991. № 4. С. 38–44.
452. Січинський В. Чужинці про Україну. Львів : Світ, 1991. 94 с.
453. Скальковский А. Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея // Прошлое и настоящее Одессы : очерки. Одесса : Optimum, 2012. С. 126–155.
454. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч. I. 368 с.
455. Солодова В. В. Формування та розвиток документальних колекцій у складі фондів одеських музеїв (1825–2003). Одеса : Астропринт, 2010. 304 с.
456. Солодова В. М. С. Воронцов та подорож імператора Миколи I по Новоросії у 1837 р. // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2005. Вип. 2. С. 32–35.
457. Старовойтенко І. М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. К., 2004. 322 с.
458. Стемповский И. О трудах Дюка Ришелье по части управления в Полуденной России. Одесса, 1877. 56 с.

459. Стрельський В. Джерелознавство історії СРСР : період імперіалізму. К. : Рад. школа, 1958. 480 с.
460. Гартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика : опыт источниковедческого изучения. М. : Наука, 1980. 312 с.
461. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. М. : Весь мир, 2000. 296 с.
462. Третьяк А. Аббат Николь и первая книга Одессы // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2007. № 4. С. 34–38.
463. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новороссія» : 1764–2014. Юбилей на крові. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 140 с.
464. Урсу Д. Эминеску в Одессе. Год 1885 // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2013. Вип. 16. С. 203–235.
465. Федорова Н. А. Математические методы в историческом исследовании. Казань : Форт Диалог, 1996. 108 с.
466. Филипенко А. Гавриил (Розанов) – первый архиепископ Херсонский и Таврический // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2009. Вип. 7. С. 195–206.
467. Хивренко Л. С. Еще раз о рукописи воспоминаний А. И. Арнольди // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : ПЛАСКЕ, 2009. Вип. 5. С. 74–93.
468. Хивренко Л. С. Мемуары А.И. Арнольди // Дім князя Гагаріна : збірник наукових статей і публікацій. Одеса : ПЛАСКЕ, 2004. Вип. 3. Ч. 1. С. 8–16.
469. Хмарський В. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1998. Вип. 6. 320 с.
470. Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР. М. : Высшая школа, 1967. 296 с.
471. Черняков І. Т. М. Ф. Біляшівський та Одеса (до 140-річчя з дня народження) // Записки історичного факультету. 2007. Вип. 18. С. 260–264.

472. Чоп В. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело // Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : Тандем–У, 2005. Т. 5. Кн. 1. С. 47–73.
473. Шандра В. «Дневники» В. К. Крижанівського і їх видання // «Бердянський літописець» Василь Крижанівський. Бердянськ ; К. ; Едмонтон : Тандем– У, 2007. С. 22–26.
474. Шендерюк М. Г. Количественные методы в источниковедении : учебное пособие. Калининград, 1996. 75 с.
475. Шушляннікова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за наративною літературою : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Херсон, 2002. 203 с.
476. Якубова Т. Історичні події російсько-турецької війни 1787–1791 років навколо фортеці Очаків. Чорноморський флот у документах Г. О. Потьомкіна та О. В. Суворова, архіву Одеського товариства історії та старожитностей // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2011. № 10. С. 294–296.
477. Яшин В. О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол. XIX ст.) // Грані. 2014. № 4 (108). С. 156–164.